

Б.Ю.Ходиев

**ОЛИЙ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ УЧУН
ЗАМОНАВИЙ ЎҚУВ АДАБИЁТЛАР ЯРАТИШ:
янги стандарт талаблари, тузилиши, мазмуни**

Тошкент - 2005

76.14
29-69

ЎЗБЕК ИСЛАМИК РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАКТАБ ТАЪЛИМ ВАЗИРАЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Б.Ю. Ходиев

ОЛИЙ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ УЧУН
ЗАМОНАВИЙ ЎҚУВ АДАБИЁТЛАР ЯРАТИШ:
янги стандарт талаблари, тузилиши, мазмуни

Ўзбекистон Республикаси олий ўқув юртлиаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи Кенгаш томонидан тасвир этилган

Тошкент – 2005

TerDU ARM
№ 8033

Ҳодиев Баҳодир Юнусович. Олий иқтисодий таълим тизими учун замонавий ўқув адабиётлар яратиш: янги стандарт талаблари, тузилиши, мазмуни. — Т.: ТДИУ, 2005. — 168 б.

Мазкур китоб иқтисодий ўқув адабиётлар янги авлодини яратишнинг илмий жиҳатлари ва тузилиши, таркибий қисмлари мажмуий кўриб чиқилган ва унда ўқув адабиёти яратишнинг услубий асослари, қўйиладиган талаблари, таркибий қисмлари ва элементлари, матн ва тасвирий элементларини тузиш, қўлёзма электрон нусхасини тайёрлаш, компьютер дастурлари ва нашриёт тизимларидан фойдаланиш масалалари кетма — кет баён этилган.

Китоб олий таълим учун иқтисодий ўқув адабиётларини яратаётган профессор — ўқитувчилар, нашриёт ходимлари ва илмий тадқиқотчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

ЎзР ФА академиги Ғуломов С.С.

Тақризчилар:

иқтисод фанлари
доктори, профессор

АБДУРАХМОНОВ Қ.Х.

иқтисод фанлари
доктори, профессор

ШОДИЕВ Т.Ш.

МУҲДАРИЖА

КИРИШ	4
1 – боб. ЗАМОНАВИЙ ЎҚУВ АДАБИЁТЛАР ЯРАТИШ АСОСЛАРИ	6
1.1. Ўқув адабиётларини тубдан янгилаш зарурати	6
1.2. Ўқув адабиёти мазмунининг асоси	11
1.3. Ўқув адабиётларига янгича талаблар	20
2 – боб. ЎҚУВ АДАБИЁТИ ТАРКИБИ	25
2.1. Ўқув адабиёти турлари	25
2.2. Умумий тузилиши	29
2.3. Таркибий элементлар баёни	37
2.4. Саволлар, машқ ва топшириқлар	46
2.5. Адабиётлар рўйхати	49
2.6. Библиографик ҳаволалар	58
3 – боб. МАТН МАЗМУНИ	60
3.1. Матн ва унинг тавсифлари	60
3.2. Тил, услуб ва атамашунослик	68
3.3. Хат боши	73
4 – боб. МАТННИНГ ТАСВИРИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРИ	83
4.1. Графиклар	84
4.2. Жадваллар	99
4.3. Схемалар	104
4.4. Пиктограммалар ва матнга киритмалар	109
5 – боб. ҚЎЛЁЗМАНИНГ ЭЛЕКТРОН НУСХАСИ	114
5.1. Қўлёзmani Microsoft Wordga тайёрлаш	114
5.2. Нашриёт дастурлари ва тизимлари	123
5.3. Электрон дарслик ҳақида	129
ХУЛОСА	135
АДАБИЁТЛАР	137
1 – илова. БАКАЛАВРИАТ ЙЎНАЛИШИНИНГ ДТС УМУМИЙ ТАРКИБИ	140
2 – илова. ЎҚУВ АДАБИЁТЛАР ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ ВАРИАНТЛАРИ	141
3 – илова. MS WORD ЁРДАМИДА ТУЗИЛГАН ЖАДВАЛ ВАРИАНТЛАРИ	151
4 – илова. СХЕМА АНДОЗАЛАРИ	155
5 – илова. МАТНГА ҚЎШИЛАДИГАН КИРИТМАЛАР НАМУНАЛАРИ	161

КИРИШ

Олий ўқув юртларида ўқув — тарбия жараёнини юқори сифатли ўқув адабиётлари ва ўқув — услубий мажмуалар билан таъминлаш Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов 1997 йилнинг 29 августида Олий Мажлис IX сессиясида таълим дарслиқдан бошланишини қайд этди ва таъкидладик: "Биз дарслик яратишга энг илғор ва энг шарафли вазифа сифатида қарашимиз, яхши дарслик яратган одамларни бошимизга кўтаришимиз керак"¹.

Ушбу вазифани бажаришга Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишда сўнгги йилларда катта куч сарфланди ва сезиларли ижобий натижаларга эришилди. Давлат таълим стандартларининг (ДТС) тасдиқланиши ва жорий қилиниши билан таълимнинг барча турларида сифат жиҳатидан янги, янада юқори даражали ўқув адабиётларини яратиш асослари вужудга кела бошлади. Олий таълим тизимида қисқа вақт ичида барча ўқув фанлари бўйича маърузалар матнлари, кўплаб предметлар бўйича дарслиқлар, ўқув қўлланмалари, ўқув — услубий модуллар яратилди. Ўқув жараёни янги яратилаётган электрон ўқув адабиётлари билан таъминлана бошланди. Ўқув адабиётлари яратиш жараёнини ташкил қилиш, муаллифлар меҳнатини моддий ва маънавий рағбатлантириш механизмлари йўлга қўйилди.

Шу билан бир пайтда давлат таълим стандартлари ва таълимнинг мақсадларидан келиб чиқадиган ўқув адабиётларининг янги авлодини тайёрлаш тамойиллари ва механизмлари, илмий, услубий, дидактик, психологик, педагогик ва бошқа асослари қонун ҳужжатлари доирасида етарли даражада ишлаб чиқилмаган ва жорий этилмаган. Кўриниб турибдики, бундай вазият маълум маънода яратилаётган замонавий ўқув адабиётлари сифати ва самарадорлигида акс этади.

Мазкур китобнинг мақсади олий ўқув юртлари учун иқтисодий ўқув адабиётларининг янги авлодига хос мазмун

¹ Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т.: Шарк, 1998, 8 — б.

жиҳатлари ва таркибий қисмларни мажмуий кўриб чиқишдир. Бу китобнинг мавзусини ойдинлаштириб берадиган жиҳатлар (ўқув адабиётларининг янги авлодига қўйиладиган талаблар, унинг мазмуни ва таркибий тузилиши) китобнинг номида акс эттирилган.

Китоб олий таълим учун иқтисодий ўқув адабиётларини ёзмоқчи бўлган муаллифларга мўлжалланган. Нафақат «ёзишни бошлайдиганлар», балки, эҳтимол, «тажрибага эга муаллифлар» ҳам ушбу китобда замонавий талабларга мувофиқ ўқув материални тузиш учун зарур маълумотларни топадилар. Шунингдек, китоб предмет ҳақидаги ўз билимини баён этиш учун, ўзини билдириш усули сифатида ёзувчиликка киришадиганларга эмас, балки муайян китобхон—талабани, унинг билим ва касбий кўникмаларни ўзлаштириш ва эгаллашга бўлган талаб—эҳтиёжларини ҳисобган олган ҳолда ёзишга ҳаракат қиладиган муаллифларга мўлжалланган.

Алоҳида боб иқтисодий ўқув матнларида қўлланиладиган тасвирий элементларга бағишланган. Охириги бобда муаллиф қўлёзмани тайёрлаш жараёнида компьютёрдан фойдаланишида унга зарур бўлган маълумотлар киритилган. Иловаларда баён этилаётган матнни расмлар билан бойитишда муаллифга муайян ёрдам кўрсатиш мақсадида кўп вариантли бажарилган кўرғазмали тасвирий материал келтирилган.

Китоб Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, замонавий хорижий ўқув адабиётлар жалб қилиниб, уларнинг муайян мазмуни ўз мамлакатимизда иқтисодий ўқув адабиёти даражаси билан киёсий таҳлил этилиб ёзилган.

Ушбу китобнинг муаллифи бундай муҳим, кўп қиррали муаммонинг барча жиҳатларини қамраб олишни мақсад қилиб қўймаган. Буни битта китоб доирасида амалга ошириш албатта мумкин эмас. Бунинг учун турли йўналишдаги мутахассисларни жалб этиш талаб этилади. Айнан қизиқтириб, ушбу муаммо вазифаларини илмий—асосли ечишга турли устамонларни жалб этиш муаллифнинг ҳамроҳ мақсади бўлган. Ушбу китоб, ундаги ёритилган саволлар, тавсиялар, уларнинг фойдалилиги ҳақида хулоса чиқариш — китобхон диққатида.

Муаллиф ушбу китобни тайёрлашда ўзларининг қимматли маслаҳатларини аямаган тақризчилар Қ.Х. Абдурахмонов ва Т.Ш. Шодиевларга ҳамда Ш.Т. Дадабоевга миннатдорчилигини билдиради.

1 – боб. ЗАМОНАВИЙ ЎҚУВ АДАБИЁТЛАР ЯРАТИШ АСОСЛАРИ

1.1. Ўқув адабиётларини тубдан янгилаш зарурати

Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини амалга оширишнинг натижалари янги шаклланаётган узлуксиз таълим тизимининг юқори самарадорлиги ва яшовчанлигидан дарак беради. Истиқболли вазифаларни белгилаш ва ҳал қилишга қодир, умумий ва касб маданияти юқори, ижодий, ижтимоий ва шахсий фаолликка эга, ижтимоий – сиёсий ҳаётда мустақил йўл топа олиш қобилиятига эга бўлган мутахассис кадрларнинг янги авлодини тайёрлаш тизимини шакллантириш бўйича бир қатор вазифалар ўз ечимини топган.

Олий иқтисодий таълим соҳасида ҳам сезиларли муваффақиятларга эришилди. Бакалавр ва магистрларни тайёрлаш жараёни етарли даражада юқори малакали талаблар қўйилган давлат таълим стандартлари асосида олиб борилмоқда. Хусусан, замонавий битирувчи – бакалавр иш жойида оддий "иш бажарувчи" бўлиб қолмай, танланган фаолият соҳасида самарали меҳнат қилиши, ўрганиши, биринчи навбатда фикрлаш фаоллигини намоён этиши, бунинг асосида эса интеллектуал маҳоратларга эга бўлиши, диалектик фикрлаш кўникмаларини сингдириши лозим. Давлат таълим стандарти талабларига асосан у қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим;

- дунёқараш характеридаги тизимли билимларга эга бўлиши; гуманитар ва ижтимоий – иқтисодий фанлар асосини, амалдаги давлат сиёсатининг долзарб масалаларини билиши; ижтимоий муаммо ва жараёнларни мустақил таҳлил қила олиш қобилиятининг мавжудлиги;

- Ваган тарихини билиш; миллий, маънавий ва умуминсоний қадриятлар масалалари бўйича ўз нуқтаи назарини ифодалаш ва уни илмий асослаб бериш қобилияти, миллий мустақиллик гоёси асосида ҳаётда фаол ўринга эга бўлиш;

- табиат ва жамиятда рўй бераётган ҳодиса ва жараёнлар тўғрисида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш, табиат ва жамиятнинг

ривожланиши тўғрисида билимларга эга бўлиш ҳамда улардан замонавий илмий асосларда ҳаётда ва касб фаолиятида фойдалана олиш;

- инсоннинг инсонга, жамиятга, атроф — муҳитга бўлган муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқий ва этика меъёрларини билиш, уларни касб фаолиятида ҳисобга олиш;

- ахборотларни тўплаш, сақлаш, уларга ишлов бериш ва улардан фойдаланиш усуллари билиш; ўз касб фаолиятида мустақил асосланган қарорларни қабул қила олиш қобилияти;

- мос келувчи бакалавриат йўналиши бўйича рақобатбардош умумкасбий тайёргарликнинг мавжудлиги;

- мустақил равишда янги билимларга эга бўлиш, янада такомиллаштириш ва ўз меҳнатини илмий асосда ташкил этиш қобилияти;

- соғлом турмуш тарзини кечириш зарурати тўғрисида илмий тасаввур ва қатъий ишончнинг мавжудлиги, ўзини — ўзи такомиллаштириш кўникма ва қобилиятларига эгаллик қилиш;

- таълим йўналиши бўйича олий маълумотли шахслар эгаллаши лозим бўлган лавозимларда мустақил ишлашга тайёр бўлиш;

- танланган ихтисослик бўйича бакалавриатнинг мос келувчи йўналиши доирасида магистратурада олий таълимни давом эттиришга тайёр бўлиш;

- кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимида қўшимча касб таълими олишга тайёр бўлиш¹.

Ушбу талабларнинг бажарилиши тайёрланаётган бакалаврларнинг сифатини ошириш, талабаларнинг такомиллашаётган таълим технологиялари, ахборот технологиялари ва ўқитишнинг замонавий техник воситалари асосида мустақил ишлашнинг кучайтиришни назарда тутди. Пировардида бу олинган билимларни амалиётга татбиқ қила олиш кўникмасини сингдириш, битирувчиларнинг касб фаолиятига муваффақиятли мослашиб кетишига хизмат қилади.

ДТС талабларининг бажарилиши ўз навбатида таълим жараёни таркибий тузилишига, унинг мазмуни, олинган натижаларни баҳолаш ва назорат қилиш тизимига сифат жиҳатидан ўзгартиришлар киритиш мақсадида таълим жараёни йўналишини қайта ўзгартириш заруратини асослаб беради. Бундай ўзгаришлар қаторида таълим жараёнининг ахборот — услубий таъминотини янгилаш, хусусан, ўқув адабиётларининг

¹ Олий таълимнинг Давлат таълим стандарти. Асосий низомлар / Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августдаги 343 — сон қарори билан тасдиқланган // Ўзбекистон Республикаси Қарорлар тўплами, 2001, № 15,16, 104 — банди.

(дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва ҳоказо) янги авлодини яратиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўтган давр мобайнида Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини амалга ошириш бўйича республикамиз олий таълим муассасаларида янги ўқув адабиётларини яратиш бўйича бир қатор сезиларли ишлар амалга оширилди. ДТС талабларини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий фанлар бўйича бир қатор дарслик ва ўқув қўлланмалар яратилди ва нашр қилинди. Қисқа муддат ичида олий ўқув юртларида барча иқтисодий фанлар бўйича ўқитувчиларнинг маърузалар матнлари яратилганлиги ва нашр қилинганлиги муҳим натижа сифатида қайд этиш жоиз. Бу ўқув адабиётлари ўқув жараёнида юзага келган ахборот бўшлиғини маълум маънода тўлдириш имконини берди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ўқув адабиётларининг тез суръатларда яратилишига иккита асосий объектив сабаб мавжуд. Биринчидан, мамлакатимиз иқтисодиётининг Республика Президенти И.А.Каримов таклифига биноан бозор иқтисодиётига йўналтирилиши муносабати билан иқтисодий фанларнинг мақсади, вазифалари, предмети ва услубиятини тубдан қайта кўриб чиқиш зарурати юзага келди. Бу эса мавжуд ўқув адабиётлари фондининг маънавий жиҳатдан эскиришига олиб келди. Иккинчидан, мамлакатимизнинг мустақилликка эришиши билан иқтисодиёт ва унинг таркибий бўлимларини бошқаришнинг шакли, усули ва воситалари ҳам ўзгарди.

Бироқ кўрилган чораларга қарамай, республикамиз олий таълим муассасаларида иқтисодий фанлар бўйича яхши китобларнинг етишмаслиги кўзга ташланиб турибди. Нашр қилинган бир қатор дарслик ва ўқув қўлланмалари олий ўқув юртларида фойдаланиш учун жуда оддийлик қилади. Уларда ягона атамашунослик йўқ. Битта тушунчанинг ўзини бир нечта муаллиф турлича талқин қилган. Хусусан, бу хорижий дарсликлардан олинган ва ўзбек тилига таржима қилинган иқтисодий атамаларга тааллуқлидир. Масалан, иқтисодий адабиётларда "эластичность" атамасининг бир неча хил таржимасини учратиш мумкин: *эластиклик; эгилувчанлик; қайишқоқлик* ва бошқалар.

Иқтисодий назария, макроиқтисодиёт, микроиқтисодиёт, маркетинг, менежмент ва бошқа бир қатор фанлар бўйича дарсликлар таржимаси яхши йўлга қўйилмаган. Бу эса, ўз навбатида, ўқув жараёнида жаҳонда тан олинган ўқув адабиётларидан кенг фойдаланишга тўсқинлик қилади. Масалан, иқтисодий назарияда Н.Г. Мэнкьюнинг «*Принципы экономики*» – СПб: Питер Ком, 1999» дарслиги энг тан олинган дарслик ҳисобланади. Бу китоб "XXI аср дарслиги" сифатида

реклама қилинади. Бироқ мазкур дарслик ўзбек тилига таржима қилинмаган бўлиб, шу сабабли иқтисодиёт фанининг Менкью томонидан шакллантирилган тамойиллари ҳамда мазкур дарслиқдаги бошқа бир қатор асосий қоидалар ўқув адабиётларида ўз аксини тўла топмаган.

Албатта, хорижий дарсликларни ўзбек тилида қайта нашр эттиришда муаллифлар таълим тизими ва унинг услубиятларини ташкил этишда мамлакатлар ўртасидаги сезиларли фарқларни ҳисобга олишлари зарур.

Ўзбекистонда кўп босқичли узлуксиз таълим тизими бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга.

У асосий эътибор таълимнинг прагматик элементларига ва маълум вазиятларда юзага келиши мумкин бўлган муайян хатти-ҳаракатлар алгоритминини ишлаб чиқишга қаратилувчи фарб таълим тизимидан фарқли равишда назарий ва гуманитар тайёргарликни чуқурлаштиришни назарда тутди.

Фарб мамлакатлари таълим тизимида олинган билимларни назорат қилиш асосан таълимнинг якуний босқичларида кўзда тутилган бўлса, бизда таълимнинг асосий вазифаси билим бериш ва ундан фойдаланишга ўргатишдан ташқари, уларни ўзлаштиришнинг самарадорлигини текшириш ҳам ҳисобланади. Талаба ўқув фаолиятининг барча турлари рейтинг назорати ёрдамида назорат қилиниб, у қуйидагилардан иборат:

- олий таълим муассасаси томонидан амалга ошириладиган ички назорат;

- якуний давлат назорати, фанлар бўйича давлат аттестацияси ва давлат таълим стандартига мос равишда битирув малака иши (магистрлик диссертацияси)дан иборат;

- давлат—жамоатчилик назорати, олий таълимни бошқаришга ваколатли давлат органи, жамоатчилик ташкилотлари ва кадр буюртмачилари томонидан амалга оширилади;

- ташқи назорат, давлат тест маркази томонидан кадрлар тайёрлаш сифатини назорат қилиш, педагог кадрлар ва таълим муассасаларини аттестация қилиш амалга оширилади.

Шу сабабли хорижий дарсликларни ўзбек тилида қайта нашр қилдиришда Ўзбекистон таълим тизимининг юқорида айтиб ўтилган ва бошқа бир қатор хусусиятлари муаллифлар томонидан ҳисобга олинishi зарур. Хорижий дарсликлар чет элдаги илмий концепция ва таълим стандартлари асосида, шунингдек, уларнинг муаллифлари нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ёзилганлиги сабабли муаллифлар таржима қилинган ўқув материалнинг республикамиз олий таълим

тизимидаги ўрнини аниқ белгилашлари лозим. Бундан ташқари, таълим мамлакатимиздаги аҳволдан узилган тарзда амалга оширилиши мумкин эмас. Шунинг учун таржимон — муаллиф чет эл учун хос бўлган вазиятларни Ўзбекистондаги вазиятларга алмаштириши ва мамлакатимизнинг ўзига хосликларидан келиб чиққан ҳолда, изоҳ бериши талаб қилинади. Ва ниҳоят, умумий қабул қилинган атама ва шартли белгиларга риоя қилиниши лозим.

Шуни айтиш керакки, хорижий дарсликларнинг ўзига хосликлари маҳаллий муаллифлар томонидан нашр қилинган, бироқ хорижий муаллифларнинг асарларига асосланувчи бир қатор дарсликлариди ҳам кўзга ташланиб қолади. Уларда назария доим ҳам амалиётдан олинган далиллар, мисоллар, амалиётдаги муаммолар ва республикамизда вужудга келган ҳужалик юритиш механизми билан тўлдириб борилавермайди.

Иқтисодий таълим йўналишидаги талабаларнинг ўқув адабиётлари билан ўз вақтида тўлиқ таъминланмаслигини ўтказилаётган иқтисодий ислохотлар туфайли қонун ҳужжатларининг тез — тез ўзгариб туриши билан асослаш мумкин бўлиб, бу янги дарсликларни тайёрлаш ва ўз вақтида чиқаришга маълум даражада таъсир қилмоқда.

Нашр этилган ва ҳозирда нашр қилинаётган дарслик ва ўқув қўлланмаларининг аксари қисми ўқув фанини ташкил этишнинг анъанавий схемаси бўйича тузилган: аввал фан бўйича мос келувчи назария келтирилади. Бўлим, боб, мавзу, параграф ва ҳоказоларга бўлинган матн келтирилади. Матнда чизма ва суратлардан фойдаланилади. Баъзи бўлимларда назарий материални изоҳлаш мобайнида уни амалда қўллашга мисоллар ҳам кўриб чиқилади. Матн охирида назорат учун саволлар, баъзи ҳолларда машқ, вазифа ва топшириқлар берилади. Бу ҳолда назарий материал таркиби таълим олаётганларда илмий билимлар тизимининг дидактик мақсадини яратишга йўналтирилади.

Дарсликларнинг бу тарзда тузилишида билимларни қисман ўзлаштириш хавфи юзага келиб, уларни кўникмаларга айлантириш қийинлашади, чунки кўриб чиқилаётган таркибий тузилма талабанинг фақат назарий қисм билан чекланиб қолишига имкон беради.

Бундай дарслик ўқув жараёнида суст рол ўйнайди. Талабада асосан эслаб қолиш қобилияти ривожлантирилади, холос. Бундай ўқув — услубий материалларнинг имкониятлари талабанинг ижод қилиш, тушуниш, танқидий фикрлаш, олинган назарий билимларни амалиётда қўллаш кўникмалари, мустақил ишлашини ривожлантиришда чеклаб қўйилади.

ДТСнинг олий ўқув юртлари битирувчиларига талаблари ва таълим мазмунининг янгича кўринишини амалга ошириши ҳозирги пайтда мавжуд бўлган ўқув — услубий материалларнинг ушбу мақсадларга тўлиқ мос келмаслигини акс эттиради ва янги ўқув адабиётларини яратиш заруратини асослаб беради.

1.2. Ўқув адабиёти мазмунининг асоси

Ҳозирги кунда олий таълимнинг келгуси ривожланиши мамлакатимизнинг ижтимоий — маданий ва иқтисодий ривожланишида муҳим ўринга эга. Бу вазифанинг бажарилишини фанларни шундайлигича оддий ўзлаштириш билан чекланмай, билим, кўникма ва маҳоратларни янада сифатли ўзлаштиришга кўмаклашиш мақсадида янгича педагогик ва дидактик ёндашувлар, ўқитиш усул ва моделларини жалб қилмасдан тасаввур қилиш мумкин эмас. Таълимнинг янгича усул ва моделларини амалга ошириш, ўз навбатида, янгича ўқув ва услубий адабиётлар яратишни талаб қилади.

Ўқув жараёнини услубий ташкил этишни ислоҳ қилиш Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Унинг асосида жаҳон педагогикасининг энг яхши намуналарига мос келувчи модел ётиши лозим.

Ўқув жараёнини курсда такрор ўқитиш, талабаларнинг ривожланиш даражасига қараб бир хил академик гуруҳлар тузиш, иқтидорли талабаларни алоҳида график асосида ўқитиш каби таълим муассасаси учун огир бўлган усуллар ёрдамида такомиллаштиришга бўлган айрим хатти — ҳаракатлар кўпчилигига маълум. Бу усулларни қўллаш айти пайтда кенг тарқалган ўқув — услубий материалларга асосланган бўлиб, ўқув — услубий таъминот тизимини таҳлил қилиш ва ўқув жараёнини тубдан ўзгартириш кўзда тутилмаган.

Жаҳон тажрибасида ушбу муаммони ҳал қилишнинг бир нечта ёндашувлари ишлаб чиқилган. Охириги йилларда ривожланган Ғарб мамлакатларида (АҚШ, Англия, Германия ва бошқалар) таълим ва ўқув жараёнини услубий ташкил этиш муаммоларини ҳал қилишда сезиларли муваффақиятларга эришилди. Шуниси диққатга сазоворки, ушбу фаолиятдаги такомиллашув ўқув жараёнининг айрим элементларига қараганда кўпроқ бутун ўқув жараёнига тўлалигича, тизимли равишда янгича концептуал ғоялар асосида таъсир кўрсатади. Бир қатор ўқитиш моделлари пайдо бўлди.

Масалан, АҚШда ишлаб чиқилган ва халқаро миқёсда кенг тарқалган тўлиқ ўзлаштириш модели маълум. У турли хил

интеллектуал даражага эга талабаларни бир вақтда ўқитишда ижобий натижалар беради. Ўқитишга янгича ёндашув фақат ўқувчига йўналтирилган фаол ўқитиш, тажриба асосида ўқитиш моделигина эмас. Уларнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, улар ўқув жараёни самарадорлигини ҳар бир таълим олаётган шахснинг тўплаган билим ва тажрибалари, индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб, таълим жараёнида уни марказий ўринга қўйган ҳолда турли хил усул ва воситаларни қўллаш асосида ўқитишни фаоллаштириш йўли билан оширишга йўналтирилган.

Шу жиҳатдан Дэвид Колб томонидан ишлаб чиқилган ва АҚШда талабаларни ўқитишда кенг қўлланаётган тажриба асосида ўқитиш модели эътиборга лойиқдир. Мазкур модел ўқитиш фаолиятининг даврийлик ғоясига асосланиб, 4 босқичдан иборат (1.1 – чизма).

1.1 – ЧИЗМА

Даврий таълим босқичлари

Биринчи босқичда таълим олувчилар амалиётда муайян тажрибаларга эга бўлади ва рўй бераётган ҳодисаларда фаол иштирок этади.

Иккинчи босқичда олинган тажрибаларни тушуниш ва англаш юз бериб, олинган тажрибалар кетма – кетликда ва келишилган ҳолда тасвирланади.

Учинчи босқичда умумлаштирилган тажриба шахсий билимлар тизими билан таққосланади ва унга интеграция қилинади, умумий қонуният ва тамойиллар очилади, абстракт концепциялар туғилади.

Тўртинчи босқичда умумлашма ва тажрибалар синов жараёнида амалда қўллаб кўрилади.

Ўқув жараёнини ушбу модел бўйича ташкил этиш жуда фаол жараён бўлиб, иштирокчиларни ўзига жалб қилади ҳамда уларнинг дунёқараш ва хулқ—атворларининг асосий томонларини намоён қилади. Ўқитиш самарадорлигининг юқорилиги кўп жиҳатдан моделнинг кетма—кетликдаги босқичларига риоя қилиш билан таъминланади.

Инсонлар хулқ—атвори бир—биридан фарқ қилиб, бу ўқув жараёнини ташкил этишда уларни эътиборга олиш зарурлигини асослаб беради.

Ҳар бир инсон ўзига хос хулқ—атворга эга бўлиб, шундан келиб чиққан ҳолда кўрсатилган 4 босқичдан бирини афзал кўради. Кишилар хулқ—атворининг ўзига хос томонига кўра 4 турга бўлинади: *фаол; фикрловчи; назарийчи; прагматик.*

Фаол тур янгилликни ўрганишга тўлалигича ва бор кучи билан шўнғиб кетади. У оптимист, янгилликлар ташаббускори, доимий равишда фаол бўлиб, муаммоларни бир зумда янги ғояларни ишлаб чиқиш билан ҳал қилади, мулоқотга тез ва осон киришиб кетади. Унинг шиори — “Ҳамма нарсани синаб кўриш керак”.

Фикрловчи — мулоҳазакор, ҳамма нарсани ўйлаб иш қилувчи одам. У ҳодисаларни ўйлаб чиқади ва ҳамма томондан кўриб чиқади, бирор—бир қарорга келишдан аввал воқеа ва ҳодисалар тўғрисидаги ахборотларни тўплаб, батафсил таҳлил қилади. Шу сабабли унинг қарор қабул қилиши учун узоқ муддат талаб қилинади. Унинг шиори — «Эҳтиёткорлик».

Назарийчи — кузатувларни мураккаб, мантиқан чиройли назарияга бирлаштириб, муаммоларни кетма—кетликда, мантиқий йўл билан ўйлаб чиқади, такомиллашувга мойил бўлиб, барча муаммоларга мантиқан ёндашади. Унинг шиори — «Оқилоналик ва мантиқ».

Прагматик — амалиётчи киши, амалий қарор қабул қилиш ва ўз қарорларини амалиётда қўллашни яхши кўради. Янги ғоялар, назариялар, техник усулларни яратиш ва уларни амалиётга татбиқ этишга ҳаракат қилади. Унинг шиори — “Доим яхшироқ қарор мавжуд” ва “Агар у ишласа—демак яхши”.

Кишилар хулқ—атворининг ўзига хос томонини ҳисобга олиш ўқитишнинг мос келувчи тамойилларини асослаб беради. Хулқ—атворнинг ҳар бир хос томони учун ўзига хос ўқитиш усуллари танланиши, яъни улар турли—туман ва ўзаро боғлиқ бўлиши лозим. Мос равишда қуйидаги талабларга жавоб берувчи ўқув—услубий материаллар ва мос келувчи ўқитиш моделлари ҳам тайёрланиши зарур:

- ўқув – услубий материаллар мазмунининг таълим олаётганлар даражасига мослиги, уларнинг ҳақиқий билимлари ва ўзига хос хусусияларини ҳисобга олиш;

- ўқув материалларини таркибга ажратиш, ўзлаштиришни енгиллаштириш мақсадида қисмларга ажратиш ва қисмларнинг кетма – кетликда мантиқий боғлиқликда ифодалаш. Ўқув материалида ўзлаштирилаётган билимлар талаба учун аҳамият касб этиши учун ўрганилаётган мавзунинг характерли хусусиятлари ажратиб кўрсатилиши лозим;

- материал талабаларнинг ўқув жараёнидаги иштирокини фаоллаштириши зарур;

- материал талабаларни ўқитиши ва уларга олинган назарий билимларни амалиётда қўллаш, амалий кўникмаларга эга бўлишга имкон бериши, ўқув – тажриба ва ишлаб чиқариш шароитларида амалий топшириқларни бажаришни кўзда тутиши лозим;

- материал талабаларнинг олинган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаши бўйича топшириқларнинг бажарилишини кўзда тутиши лозим.

Ҳар бир фан бўйича мутахассисларни тайёрлаш сифати масалаларини кўриб чиқар экан, Л. Тюрина икки хил ўқитиш моделини ажратиб кўрсатади: *предметга оид – онтологик ва гносеологик (Тюрина Л. Вузовский учебник сегодня и завтра // Высшее образование в России. – 1998. – № 1).*

Предметга оид – онтологик моделда ўқув фанининг асосини ўрганилаётган фан назарияси ташкил этиб, унинг усуллари қўшимча воситалар сифатида кўриб чиқилади. Мазкур моделнинг қимматли йўналиши сифатида илмийлик талабларига жавоб берувчи “объектив” ҳақиқат қабул қилинган. Бунда таълим жараёнида оралиқ мантиқий ва тарихий поғоналарнинг бўлиши кўзда тутилмайди. Натижада тушуниш механизмига таянмайдиган, демак, касбий вазифаларни ҳал қилиш кўникмаларига сингдирила олмайдиган билимлар шакллантирилади. Шундай қилиб, таълим олувчиларда репродуктив турдаги эҳтиёж ва қобилиятлар шакллантирилади.

Мазмунига кўра онтологик модел талабларига жавоб берувчи ўқув адабиётлари ўқитишнинг ахборот тамойилларини амалга оширади. Уни фанларга оид билимларнинг асоси бўлганлиги сабабли ахборот нашриёти сифатида ҳам кўриб чиқиш мумкин. Бундай адабиёт бўйича таҳсил олувчи талаба ўз фани бўйича “мутахассис” бўлса – да, мазкур фандан билим соҳаси ва ишда фойдалана оладиган “устамон” бўла олмайди. Бундай ўқув адабиётининг мантиқий формуласи иккита

элементдан — савол ва жавобдан иборат бўлади.

Гносеологик моделда ўқув фанининг асосини ўрганилаётган фанининг услубияти ва тарихи, унинг ўрганиш воситалари ва технологиялари ташкил этади. У таълим олувчиларда касбий муаммоларни ҳал қилиш тизимини ишлаб чиқиш имкониятини шакллантиради, ижодий ва маҳсулдор эҳтиёжларни рағбатлантиради.

Гносеологик ўқитиш моделига йўналтирилган ўқув адабиётларида илмий мазмундан фанлараро ва касбий вазиятларни ҳал қилишда назарий, услубий ва технологик восита сифатида фойдаланилади. Бундай адабиёт талабаларда муаммоларни ва уларни ҳал қилиш жараёни фан ва ихтисос бўйича таҳлил қилиш кўнималарини шакллантиради.

Гносеологик моделга замонавий ўқув материалларини яратмасдан ўтиш мумкин эмас.

Муаллиф ўз мақоласини сифатли дарслик яратиш учун амал қилиш лозим бўлган қуйидаги асосий талабларни келтириш билан якунлайди:

- илмий фикр ривожланишининг асосий йўналиш ва натижаларига, унинг замонавий ҳолатига мос келиш;

- фанга оид мажбурий билимлар йиғиндисини белгилаб берувчи олий таълим стандартлари талабларига мос келиш;

- маъруза ва амалий машғулотларни мустаҳкамлаш, мустақил ишлашни рағбатлантириш;

- мавзуларнинг аниқ белгиланиши, зарур маълумот ашарати ва адабиётлар;

- дарслик ҳеч қандай қийинчиликсиз ўқитувчининг илмий ва педагогик концепциясига киритилиши ҳамда ўқув жараёни графиги ва ишчи режаси билан мос келувчи восита бўлиши лозим;

- дарслик мавжуд ўқув жараёнини ташкил этиш тизими ва истиқболни қониқтириши лозим.

Юқорида келтирилган ёндашувлардан кўриниб турибдики, ўқув адабиётларини яратиш жараёнини ўқитиш моделлари билан узвий боғлиқликда кўриб чиқиш лозим.

Сўнги йилларда янги, сифатли ўқув адабиётлари яратиш муаммосини ҳал қилиш билан кўплаб мутахассис ва тадқиқотчилар машғул бўлди. Ушбу муаммо соҳасида "замонавий дарслик", "дарсликнинг янги авлоди", "XXI аср дарслиги", "яхши дарслик" каби бир қатор тушунчалар қўлланмоқда.

Кундалик турмушда бу тушунчалар ўртасида фарқ бўлмайди ва улар одатда синоним сифатида кўриб чиқилади. Бироқ жиддий илмий ёндашувга кўра бу тушунчаларнинг ҳар бири уларни

бир — биридан фарқлаб турувчи маълум бир мазмунга эга бўлиши лозим. Ушбу атамашунослик бўйича баҳсларга берилмасдан, келгусида республикамиз таълим тизимида Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурига асосан ўтказилаётган ислохотларга кўпроқ мос келадиган ўқув адабиётининг янги авлоди тушунчасидан фойдаланамиз ва бошқа тушунчаларни унинг синоними сифатида кўриб чиқамиз.

Замонавий ўқув адабиётларининг таълим жараёнини сезиларли жадаллаштиришга имкон яратувчи восита сифатида кўриб чиқишни янги, сифатли ўқув адабиётларини яратиш муаммосини ҳал қилишнинг ёндашувларидан бири деб ҳисоблаш лозим.

Замонавий дарслик, тўғрироғи “XXI аср дарслиги” муаммосига В.Паронджанов асарида келтирилган нуқтаи назар бундай ёндашувга мисол бўла олади [17]. Муаллиф қуйидаги фикрни билдиради: сайёрамиз аҳолисининг янги авлодлари учун янгича билим ва маълумот зарур бўлади. Табиий, техник ва ижтимоий — гуманитар фанларнинг барча соҳаларида аввалги стандартлар билан таққослаб бўлмайдиган даражада улкан ҳажмдаги билимларни эгаллашга тўғри келади. Бироқ ҳозирги таълим усуллари ва технологиялари бунинг учун қўл келмайди.

Таълим олувчиларга тобора ўсиб бораётган билимлар мажмуини етказиб бериш эҳтиёжи ўқитиш муддатини ошириш йўли билан қондирилиши сабабли анъанавий таълим экстенсив ҳисобланади. Бироқ бундай ёндашувнинг имконият ва захиралари алақачон тугатиб бўлинган. Бу ҳолатдан чиқиб кетиш учун белгиланган вазифа (олинаётган билим ҳажмини ошириш) ўқитиш вақти ва меҳнат сарфланишини ошириш ҳисобига эмас, балки таълим хизмати сифатини тубдан ўзгартириш ҳисобига ҳал қилувчи ўқитиш усулларига ўтиш лозим.

Муаллиф таклиф этаётган ёндашувнинг моҳияти таълим сифатини оширишдан иборат. Бунда жадаллаштириш ўқувчиларнинг ҳаддан ташқари кўп ишлаши, тез — тез зўриқишлари, дам олиш учун танаффусларни қисқартириш, интеллектуал меҳнат сарфлаш меъёрларининг ўсиши билан боғлиқ бўлмай, таълим олувчининг ўқув — ўрганув фаолиятини муқобиллаштириш, яъни энг кам вақт ва меҳнат сарфлаган ҳолда энг кўп ижобий натижага эришиш нуқтаи назаридан кўриб чиқилади.

Ўқитишнинг интенсив усул ва технологияларини ишлаб чиқишда мустақил ижодий меҳнат учун зарур асосларни яратувчи янги билимларни тез ва сифатли ўзлаштириш тамойили билан бир қаторда муаллиф талабанинг ақлий меҳнатини

минималлаштириш, яъни инсон мияси асаб энергиясининг мустаҳкам ўзлаштирилган билимлар бирлигига сарфланишини камайгиришни илгари суради. Ушбу талабни қондирувчи таълим технологиясини яратиш — таълим олувчилар фаолияти, уларнинг ақлий меҳнати унумдорлигининг максимал даражада юқори бўлиши демакдир. Муаллиф ўқув материаллари сифатини яхшилаш, уларнинг тушунарлилигини оширишни таклиф қилади. Ўқув материалининг тушунарлилиги деганда, муаллиф кўрсатилган материални ўзлаштириш учун интеллектуал ҳаракатларни минималлаштиришни назарда тутди.

Ўқув материалларининг тушунарлилигини ошириш учун муаллиф уларнинг эргономик сифатини оширишни таклиф этади ва эргономиялашнинг қуйидаги қоидабини тузади: ўқув ахборотларининг тушунарлилигини ошириш учун билимларни тасаввур қилишни шу даражада ўзгартириш керакки, ўқув материалининг берилган мазмуни матн, формула ва чизмалар ёрдамида муқобил (эргономик) уйғунлашув ёрдамида акс эттирилсин.

Таклиф этилаётган қоидани асослаб бериш учун муаллиф битта ўқув ахборотининг ўзини ҳам матн шаклида, ҳам график шаклда ифодалаш натижасида кейинги кўриниш матнни ўқишнинг суксессив (деталли ахборотни марказий нигоҳ билан секин қабул қилиш) режими чизма (тасвирни) қабул қилишнинг симультан (шарҳ қилинаётган ахборотни нигоҳ ташлаш ёрдамида тез қабул қилиш) режимига алмаштирилиши ҳисобига тезроқ тушунишнинг таъминланишини таъкидлайди. Ўқув материалларининг органик, принципиал бартараф этилмайдиган камчилиги уларнинг симультан равишда қабул қилинувчи ахборотларни тезлик билан қайта ишлаш имконияти билан боғлиқ инсон мияси маҳсулдорлигининг улкан захираларини жалб қилишга имкон бермаслигидан иборат. Инсон мияси асосан кўриш ёрдамида қабул қилишга мўлжалланган бўлиб, одамлар ахборотларни матнни ўқишга қараганда тасвирларни томоша қилганда тезроқ қабул қилади.

Муаллиф ҳақли равишда шуни таъкидлайдики, асосий тасвирий тушунчаларнинг етарлича назарий ишланмаганлиги таълимда билимларни кўргазмали баён этиш жараёни асосан ҳиссий, тажрибавий характерга эга бўлади ва у таянувчи илмий асосларнинг мустаҳкам эмаслиги унинг самарадорлигини пасайтиради. Ўқув материали "график лойиҳалаштирилиши"нинг қайсидир тамойиллари етарлича ишлаб чиқилмаган ёки умуман номалум бўлади. Уларнинг зарурлиги эса ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Расм ва чизмалардан нотўғри фойдаланиш фақат зарар келтириши мумкин, холос.

Муаллиф ақлий меҳнат ходимлари ва ўқувчиларнинг (мия) маҳсулдорлигини ўстиришни таъминлаш муаммосини ҳал қилиш учун айрим белгилар ёки кичик белгилар мажмуи эргономиклигини яхшилаш етарли эмаслигини тушуниб етади ҳамда инқилобий ўзгариш — интеллектуал фаолиятга таъсир кўрсатувчи барча белгилар муҳитининг эргономиклигини яхшилаш, таълимни эргономиялашни ҳиссий ва тажрибавий жараёндан чуқур тушунилган, илмий асосланган, самарали бошқарилувчи ва оммавий жараёнга айлантириш масаласини кўндаланг қўяди.

“Ўқувчи — дарслик” тизимининг “оператор — ахборотни акс эттириш воситалари” тизимига ўхшашлигидан келиб чиққан ҳолда, нашр қилинган ва электрон дарсликларнинг тушунари бўлишини ошириш мақсадида муаллиф муҳандислик психологиясида ишлаб чиқилган, ахборотни акс эттириш воситаларини лойиҳалаштиришда қўлланивчи эргономик қоидалардан фойдаланиш, зарур ҳолларда уларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритишни таклиф қилади.

Мазкур ёндашувни амалга оширишда таълим жараёнида инқилобий ўзгаришларни кутиш лозимлиги сабабли бу ёндашув жиддий эътиборга лойиқдир. Бироқ ҳали бу йўналишда таълим сифатини ошириш технологиялари, усуллари ва воситаларини ишлаб чиқиш учун ҳар томонлама ва чуқур тадқиқотларни амалга ошириш зарур.

Ўқув адабиётларининг янги авлодига, ўсиб бораётган талабларга жавоб берувчи адабиёт сифатида қараш кўпроқ тарқалган. Масалан, Л.Тюринанинг¹ фикрига кўра ўқув адабиётларининг янги авлоди ўз мазмуни, олий таълим стандартлари ва замонавий ўқитиш технологияларига мос келиши билан ажралиб туради. Ўқув материали шундай тузилганки, таълим олувчида шахсий қабул қилиш усули шакллантирилиб, билимларни қўллашнинг у ёки бу усуллари ва услублари ривожлантирилади.

Шунинг учун ҳам амалиётда одатда ўқув адабиётларининг янги авлодини яратишга уларнинг таълим тизими мақсад ва вазифаларига ҳамда уларга қўйилувчи талабларга жавоб беришини таъминлаш заруратидан келиб чиқувчи ёндашувлар амалга оширилади.

Республикамизда олий таълим стандартлари ўз моҳиятига кўра олий ўқув юртлири битирувчиси таълим сифати ва ривожланиши меъёрини ҳамда таълим жараёни мазмунига минимал, бироқ етарлича талабларни ифодалайди. Улардан келиб

¹ Тюрин Л. Вузovsky учебник сегодня и завтра // Высшее образование в России. — 1998. — № 1.

чиқадикки, ҳар бир фан бўйича таълимнинг мақсади билим олиш ва уни такрор ишлаб чиқаришгина эмас, балки дунёқарашга оид тизимли билимлар, ижтимоий муаммо ва жараёнларни мустақил таҳлил қилиш, миллий, маънавий ва умуминсоний қадриятлар масалалари, миллий мустақиллик гоҳси асосида ҳаётда фаол ўришга эга бўлиш, мустақил равишда янги билимларни олиш ва илмий асосда ўз меҳнатини ташкил этишни такомиллаштириш бўйича ўз нуқтаи назарини илмий асослаб беришни шакллантиришдан иборат. Ўқув адабиётларининг янги авлодига қўйиладиган талаблар ушбу мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда белгиланиши лозим.

Мавжуд қоидаларга асосан таълимнинг мазмуни давлат таълим стандартлари томонидан белгилаб берилади. Айнан давлат таълим стандартлари таълимнинг мазмунини тартибга солиб боради ҳамда ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмалар муаллифлари учун маёқ бўлиб хизмат қилади. Шу сабабли муаллиф ўз ишини ўқув материални яратиш мўлжалланган фан йўналиши бўйича давлат таълим стандартлари билан танишиб чиқишдан бошлаши лозим.

Давлат таълим стандартларида муайян таълим (маркетинг, менежмент, иқтисодиёт ва ҳоказо) йўналиши (ихтисослиги) бўйича мутахассислар (бакалавр ёки магистр) тайёргарлиги даражаси ва мазмуни бўйича талаблар келтирилади. 1 –иловада бакалаврият йўналиши бўйича ДТС тўғрисида умумий тушунчага эга бўлиш учун унинг умумий схемаси келтирилган. ДТС бўйича муаллиф қуйидагилар билан танишиб чиқиши мумкин:

- йўналишнинг умумий тавсифномаси билан (касбий фаолият соҳаси ва объектлари тавсифномаси; йўналишнинг иқтисодий фанлар ўртасидаги ўрни; касбий фаолият объектлари; касбий фаолият турлари; касбий мослашув имкониятлари; таълимни давом эттириш имкониятлари);

- мутахассислар тайёргарлиги даражасига талаблар (мутахассислар тайёргарлигига умумий малакавий талаблар; "Гуманитар ва ижтимоий – иқтисодий фанлар", "Математика ва табиий фанлар", "Умумкасбий фанлар", "Махсус фанлар" фан блоклари бўйича билим ва кўникмаларга талаблар; битирув малакавий ишига қўйилувчи талаблар);

- фан блоклари бўйича таълим дастури таркиби ва ҳар бир фан бўйича зарур бўлган таълим дастури мазмуни;

- таълим дастурини амалга ошириш қоидалари;

- мутахассислар тайёргарлиги сифатини назорат қилиш бўйича қоидалар;

- олий ўқув юртларининг таълим дастурига ўзгартириш

киритиш масалалари бўйича ҳуқуқлари.

1.3. Ўқув адабиётларига янгича талаблар

Давлат таълим стандартларига киритилган таълим дастурлари янгича мазмунга эга. Уларни амалга ошириш мос келувчи ўқитиш усул ва услублари ҳамда ўқув ва услубий адабиётларни талаб қилади. Бунда ўқув адабиётлари талабаларнинг манфаатлари, интилиш ва талабларига йўналтирилиши муҳим аҳамият касб этади.

Ўқув материали муаллифи биринчи навбатда умуман ўргатиш ва билим бериш фаолияти ҳамда таълимнинг янгича мазмунидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос хусусиятларини аниқлаб олиши лозим.

Таълим жараёнида талаба ўқув адабиётини ўрганар экан, назарий материални ўзлаштириш, билим олиш фаолиятини ривожлантириш, амалий кўникма ва тажрибаларни шакллантириш йўли билан ўзида билимлар тизимини шакллантиради. Бунда ўқув адабиёти асосий билим манбаларидан бири вазифасини бажаради.

Ўқув дарслиги билан ишлаш жараёнида талаба турли хил фикрлаш фаолиятини амалга ошириб, энг аҳамиятли маълумотларни излаб топади, солиштиради, таснифлайди ва ҳоказо. Шу тариқа унда ўта муҳим хусусият — билим олиш фаолиятидаги мустақиллик шаклланади.

Талабанинг ўқув адабиёти билан ишлаши материални ўрганишнинг кетма-кетликдаги ҳаракатларидан иборат эмас. Материални ўрганиш жараёнида талаба ўқув адабиётининг турли хил қисмлари ва бўлимларига бир неча бор мурожаат қилишига тўғри келади:

- бўлим ёки параграф охирида келтирилган, ўқитувчи берган ёки унинг ўзида илгари ўқилганларни фикрлаш натижасида юзага келган саволларга жавоб топиш;

- қонун ва тамойилларни ифодалаш, формула ва тушунчаларни аниқлаш;

- матн ва унинг айрим қисмларини унинг моҳияти ва асосий мазмунини яхшироқ тушуниш учун қайта ўқиш;

- қонун ва ҳодисаларнинг амалий қўлланишини ажратиш кўрсатиш, аниқланган далил ва мисолларни назарий материал билан солиштириш;

- тарихга оид маълумотларни ажратиш кўрсатиш;

- ўқув адабиётининг турли бўлимларидаги расмлар, жадвал

ва графикларни солиштириш;

- турли хил илмий ишларни бажариш (тезис, реферат, мақола ёзиш, битирув малакавий ишни бажариш ва ҳоказо) жараёнида матнни қайта ўқиш ва керакли қисмларни ажратиб олиш;

- семинар, амалий ва лаборатория ишларига тайёргарлик жараёнида ўқув материални такрорлаш;

- мавзулар ва номлар кўрсаткичи ёрдамида маълумотларни излаб топиш;

- бирор — бир қонуниятни аниқлаш мақсадида график ва жадвалларни таҳлил қилиш.

Фикрлаш мустақиллигини ривожлантириш мақсадида ўқув адабиёти муаллифи китобнинг таркиби ва мазмунини белгилашдан ташқари, талабаларни ўқитишнинг бутун технологиясини ҳам эътиборга олиши лозим. Дарсликнинг таркибий қисмлари (матни ва хат бошилари, расмлар, савол ва топшириқлар ва ҳоказо) ўқитишнинг у ёки бу усул ва услубларига жавоб бериши керак. Бунда ўқув жараёнида ўқитишнинг турли вариантларини қўллаш имкониятини кўзда тутиш муҳим аҳамият касб этади. Дарсликнинг янги авлоди ўқув жараёнини турли хил машғулот турлари, шакл ва усуллар, замонавий педагогика технологиялари, жумладан, ахборот ва интерфаол технологиялардан фойдаланган ҳолда яратишга имкон бериши зарур.

Ўқув адабиётининг таркибий қисмлари ўқув жараёнининг исталган босқичида: янги материални ўрганиш, ўрганилган материални мустаҳкамлаш, ўтган материални такрорлаш, илмий ишларни бажариш учун материалларни танлаб олишда талабаларнинг фойдаланиши учун қулай бўлиши зарур. Шу билан бир пайтда ўқув адабиёти ўқитувчи учун ҳам қулай бўлиши, талабаларга топшириқлар бериш ва таълимнинг турли босқичларида олинган билимларни назорат қилишда кўмаклашиши лозим.

Бундай шароитларда ўқув адабиётларининг янги авлоди ўзининг мақсадларига жавоб бериб, таълим жараёнини фаоллаштириш ва ўқув жараёнида талабаларнинг мустақиллигини шакллантириш, қўшимча адабиётлар ва бошқа турли хил ахборот манбаларидан фойдаланишга кўмаклашади.

Ўқув адабиётларини яратишда муаллифларнинг ДТС га йўналганлиги амалда ўқув адабиётларининг янги авлодига қўйиладиган муайян талабларга жавоб беришни англатади.

Ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш Концепциясида [4] олий ўқув юртлари учун ўқув адабиётларига

қўйиладиган умумий ва махсус талаблар баён этилган.

Таълим турларининг хусусиятларидан қатъий назар барча ўқув адабиётлар қўйидаги умумий талабларга жавоб бериши лозим:

- давлат таълим стандартлари (давлат талаблари) асосида тайёрланиши;

- таълим — тарбия жараёнига ҳамкорлик педагогикаси ва ўқитишнинг интерфаол услубларини татбиқ қилишда кўмак бериши;

- тегишли ўқув фанининг назарий ва амалий ривожланишида узоқ ва яқин ўтмишдаги бой интеллектуал меросимизнинг ўрни ва аҳамиятини кўрсатиши;

- интеллектуал инсонпарварлик ғояларининг акс эттирилиши, инсоннинг табиат ва ижтимоий ҳаётда ўта масъулиятлилигини англатишга қаратилиши;

- ватанпарварлик ва миллий ғурур ҳисси шаклланиши, мустақил ва ижодий фикрлашга йўналтириши;

- маънавий — ахлоқий сифатларни шакллантириши, таълим ва тарбия узвийлигини таъминлаши;

- билимларни онгли равишда ўзлаштириш, қизиқиш уйғота оладиган ва мустақил фикрлашга йўналтира оладиган хусусиятларга эга бўлиши;

- билим олувчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга қаратилиши, мустақил таълим олишга қизиқиш уйғотиши;

- ўрганилиш даражасида умумлаштирилган ва замонавий илмий билимларга асосланган маълумотлар (қонунлар, айниятлар, таснифлар ва ҳоказо) дан ташкил топиши;

- иллюстрацияларга бой, кўргазмали тасвир ва бадий — услубий жиҳатдан амалий фаолиятга қаратилган бўлиши;

- билим олувчиларнинг ёши ва психологик хусусиятларини ҳисобга олиши;

- билимларнинг мутлақлиги ва нисбийлигини ёрқин ифодалаши;

- таълим олувчиларнинг билими, ўқуви ва кўникмаларини назорат қилиш имкониятига эга бўлиши;

- таълим ва тарбиянинг ижтимоий ҳаёт, унумли меҳнат билан узвий боғланишига эътибор бериши;

- фан ва техника ютуқларининг аҳамиятини ифодалаши, илмий масалаларнинг мантиқий кетма — кетликда, фаннинг ўқув дастурига мувофиқ баён этилиши;

- яхлитликни идрок қилиш ҳисси шаклланиши учун барча

маълумотлар мантиқий бир тизимда берилиши;

- матн жозибали шаклда баён этилиши;
- асосий тушунча ва хулосаларнинг таърифлари ниҳоятда аниқ ва равшан ёзилиши, атамаларнинг умумийлигига эришилиши.

Санаб ўтилганлардан ташқари олий таълим ўқув адабиётларига ўзига хос бўлган талаблар қўйилади. Олий ўқув юртларида ўқитиладиган фанлар ва уларга тегишли ўқув адабиётларнинг мазмун—моҳияти ниҳоятда чуқур илмий—услубий, ўрганилиши сифат—миқдор кўрсаткичларда бўлиши тақозо этилади:

- ўқув адабиётлардаги ҳар бир боб ёки мавзунинг мазмуни тушунарли, илмий ғоя ва тушунчалар моҳияти аниқ ва равшан баён этилиши;

- матнни хотирада сақлашни осонлаштириш, мавзулар ихчам чизмалар, турли тасвирий ифодалар, жадвал ҳамда расмлар билан таъминланиши;

- аниқ ва табиий фанлар бўйича илмий тушунча ва ғоялар, қонун ва қонуниятлар, тарихий ҳодиса ва ижтимоий жараёнларнинг ҳаётийлиги;

- таҳлилий муносабатнинг етарли даражада бўлиши;
- муаллиф ва талаба ўртасида фикрларнинг мантиқий баёни жараёнида ўзаро боғлиқлик таъминланиши;
- мавзуларнинг бир—бирига мантиқан боғлиқлиги ва кетма—кетлигининг сақланиши.

Иқтисодий таълим таълимнинг бошқа турларига нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга. Бизнинг фикримизча, бу каби хусусиятлар ҳисобга олиниши учун, олий иқтисодий таълим ўқув адабиётлари қўшимча қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

- ўқув фанларининг фанлараро тавсифлари, бир—бирига боғлиқ билим соҳаларига хос бўлган атама ва тушунча хусусиятларини ҳисобга олиш;

- илмийлик ва тушунарлик ўртасидаги муқобил нисбатга риоя қилган ҳолда муаммоли баён қилиш, тарифлаш ўрнига изоҳлаш тамойилидан фойдаланиш;

- ўқув материалнинг талабалар томонидан қабул қилиш ва ўзлаштиришнинг осонлигини таъминлаш мақсадида ўқув материали таркибининг асосий малакавий фан бўйича дарсликнинг мантиқий таркибига яқинлашуви;

- талабаларда иқтисодий фикрлаш усулларини шакллантиришга йўналганлик;

- иқтисодий жараён ва ҳодисаларни моделлаштиришга

ўргатиш, интуиция ва фикрлашнинг ривожланишига кўмаклашувчи ишлаб чиқариш вазиятларини таҳлил қилишга йўналганлик;

- мамлакатимиз ва жаҳон иқтисодиёти ривожланиши омиллари турли – туманлигини акс эттириш;

- ўқув материални асосий мутахассислик йўналишига мос равишда ифодалаш ҳамда ўқув адабиётини иқтисодий ва ноиқтисодий таълим йўналишлари (ихтисосликлари) учун ажратиш;

- дарслик мазмунининг ҳаётдаги ҳўжалик, бошқарув, молиявий, иқтисодий ва бошқа муаммолар билан узвий алоқасини таъминлаш;

- дарсликнинг ўзгартириб туриладиган қисмининг иқтисодий сиёсатнинг ўзгариши, билимлар (фан, ишлаб чиқариш, технологиялар) соҳасининг замонавий ҳолатига мос равишда мунтазам янгиланиб боришга мослашуви;

- ўқув материали мазмунининг "касб – ҳунар коллежи, академик лицей – бакалаврият – магистратура" таълим поғоналари бўйича мослашуви ва кетма – кетлигини таъминлаш;

- ўқув – услубий мажмуалар таркибий қисмлари ўқув материалларининг ягона ифодалаш услуби ва умумий концептуал асосининг мавжудлиги;

- бакалаврият ва магистратура талабалари тайёргарлик даражасининг ўзига хосликларини ҳисобга олиш (чет тилларни билиш; вариатив (якка тартибда) ўқитиш имкониятини амалга ошириш; мустақил ўрганиш ва мустақил ривожланиш қобилияти).

Юқорида санаб ўтилган барча талаблар биргаликда ўқув адабиётларининг янги авлодини яратишнинг янги таркибий тузилмаси сифатида намоён бўлади.

2 – боб. ҲУҚУВ АДАБИЁТИ ТАРКИБИ

2.1. Ҳуқув адабиёти турлари

Ҳуқув адабиёти тузилиши тўғрисида гапиришдан аввал унинг турлари ва асосий атамаларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

"Адабиёт" сўзи латин тилидаги *lit(t)eratura* сўзидан олинган бўлиб, «ёзилган» маъносини англатади. Бу сўз остида одатда ёзма асар тушунилади.

Ёзма асар таҳририят ва нашриётда ишлов берилган ва маълумотларни ҳуқувчига етказиб бериш учун у ёки бу техник усулда кўпайтирилган *нашрга* айланади.

Бир хил турдаги нашрий белгиларга эга нашрлар *нашр турларини* ташкил этади. Нашр турига кўра *маълумотнома, ҳуқув, илмий, илмий–оммабоп, ахборот ва услубий адабиётларни* ажратиш кўрсатиш мумкин.

Китоб китобхон тасаввурида ўрнашиб қолган тушунчага кўра нашриётда таҳрир қилинган, босмахонада чоп этилган, маълум миқдордаги жидланган варақлар йиғиндисини акс эттиради.

Юқоридаги тушунчалардан кўриниб турибдики, гап анъанавий "қоғоз" китоблар ҳақида бўлиб, замонавий компьютер ва ахборот технологиялари ёрдамида тайёрланувчи электрон нашрлар бу ерда тилга олинмаган. Шунинг қайд этиш жоизки, ҳозирги пайтда адабиётларнинг ушбу янги соҳаси жадал ривожланиш босқичида турибди. Бу ерда маҳсулотларни номлаш учун қўлланувчи атамалар ва уларнинг аниқлашчи маънолари турли муаллиф ва нашриётларда турлича бўлиб, бир – биридан кескин фарқ қилади. "Электрон китоб", "электрон ўқитиш тизими", "электрон китоб нусхаси" ва "дарсликнинг электрон иловаси" каби тушунчалар ўртасида аниқ фарқни кўрсатишнинг уйдасидан доим ҳам чиқилавермайди. Агар бунга хорижий мутахассислар томонидан кенг қўлланувчи "китобни ўқиш учун техник восита" тушунчасини ҳам қўшадиган бўлсак, умуман чалкашиб кетиш ҳам қийин эмас.

Мазкур ишда асосан анъанавий китоб нашриёти атамаларидан фойдаланилади. Китобларни компьютер ва ахборот

технологиялари ёрдамида нашр қилиш масалалари кўриб чиқилганда эса алоҳида изоҳлар берилади.

Ўқув адабиётлари ўқув фанларини ўқитиш ва ўрганиш мақсадида яратилади ҳамда мос келувчи тизимлаштирилган илмий ёки амалий ахборотларга эга бўлади.

Ўқув адабиётларини нашр қилиш шаклига кўра икки гуруҳга бўлиш мумкин: *анъанавий (босма) ва электрон адабиётлар*. Ўқув адабиётига мисол қилиб дарслик, ўқув қўлланмаси, луғат, маърузалар матни, услубий кўрсатма ва ҳоказоларни келтириш мумкин.

Мазкур ишда сўз борувчи анъанавий босма ўқув адабиётлари турли хил белгиларига кўра таснифланиши мумкин. Бу масалага бағишланган махсус адабиётларда ўқув адабиёти турларини тизимлаштиришга бир—биридан фарқланувчи турли хил ёндашувларни топиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси узлуксиз таълим тизими учун ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш Концепциясида ўқув адабиётларининг шакллари ва турлари кўрсатилган. Хусусан, ўқув адабиётлар анъанавий (босма) ва электрон шаклларга ажратилган, уларнинг турлари эса таснифланмасдан санаб ўтилган. Иқтибос келтирамиз: «Узлуксиз таълим тизими ўқув—тарбиявий жараёнида ўқув адабиётларнинг қуйидаги турлари қўлланилади: дарслик, ўқув қўлланма, луғат, изоҳли луғат, маълумотлар тўплами, лекциялар курси, лекциялар тўплами, методик кўрсатмалар, методик қўлланмалар, маълумотлар банки, дайжест, шарҳ ва бошқалар» [4]. Натижада янгича ёндашув талаб этадиган, ўқув адабиётининг муҳим тури ҳисобланган ўқув режаси ва дастури кабилар эътибордан четда қолади.

Ўқув адабиётларининг энг тарқалган таснифланиши [6] асарда келтирилган. Бу асарда ахборотлар жиҳатлари ва мақсадли йўналтиришидан келиб чиққан ҳолда ўқув адабиётларининг 4 гуруҳи келтирилган: *гастурий—услубий адабиёт; ўқув—услубий адабиёт; таълим берувчи адабиёт; қўшимча адабиёт*. Бироқ бу таснифга сўнгги йилларда Россия ва республикамиз таълим тизимида яратилган янги ўқув адабиёт турлари киритилмаган. Шунга қарамай, биз ушбу таснифлашдан фойдаланамиз ва янги адабиёт турларини ҳам ҳисобга оламиз ҳамда республикамиздаги иқтисодий йўналишдаги олий ўқув юртларида қўлланиши лозим бўлган ўқув адабиётларининг барча 4 гуруҳини кўриб чиқамиз.

Давлат таълим стандартлари, фанлар бўйича ўқув режалари ва ўқув дастурлари меъёрий ва дастурий—услубий адабиётга мисол бўла олади. Ўқув жараёнини ташкил қилишда улардан

фойдаланилади.

Давлат таълим стандарти — олий таълимнинг сифати ва мазмунига қўйилувчи талабларни белгилаб берувчи асосий метёрий ҳужжат. Таълим йўналиши (ихтисослик) бўйича ДТСда олий ўқув юрти битирувчиси тайёргарлик даражасига қўйилувчи талаблар, таълим дастури таркиби ва мазмуни, таълим дастурини амалга ошириш ва битирувчилар тайёргарлиги сифатини назорат қилиш қоидалари келтирилган.

Ўқув режаси — муайян таълим йўналиши (ихтисослик) бўйича ўқув жараёнини тартибга солувчи ҳужжат. У намунавий ва ишчи турларга бўлинади.

Намунавий ўқув режаси қуйидагилардан иборат бўлади:

- таълим якунлангандан сўнг талабага берилувчи академик даражани тавсифловчи маълумотлар (магистр, бакалавр);

- ўқитиш муддати ва шакли;

- ҳафталар бўйича ўқитиш тартиби ва шакллари ўз ичига олувчи ўқув жараёни жадвали;

- ўқув режаси, унда ўрганилаётган фанлар таркиби, уларнинг босқичлар, семестрлар ва ҳафталар бўйича тақсимланиши, ҳар бир ўқув фанини ўзлаштириш учун аудитория машғулоти ва мустақил ишлашга ажратилувчи соатлар белгилаб берилади;

- ўқув жараёнини ташкил этишнинг айрим лаҳзалари ва таркибий элементларини изоҳловчи эслатмалар.

Олий ўқув юрти намунавий ўқув режаси асосида фан блоклари бўйича ажратилган соатлар ҳажмига ўзгартириш киритиш ҳуқуқини ҳисобга олган ҳолда ишчи ўқув режасини ишлаб чиқади. Масалан, ҳозирги кунда республикамиз олий ўқув юрғларига бакалаврият йўналишларида ҳафталик юкломани ўзгартирмаган ҳолда намунавий ўқув режаларида фан блоклари бўйича соатлар ҳажмини 5% гача, блок таркибидаги фанлар бўйича 10% гача ўзгартириш киритиш ҳуқуқи берилган.

Ўқув дастури (намунавий, ишчи) ҳар бир ўқув фанининг мақсад ва вазифалари, ўқитиш даврида талабалар ўзлаштириши лозим бўлган билим ва кўникмалар ҳажми ва мазмунини белгилаб берувчи ҳужжат ҳисобланади. Ўқув дастурларида фanning ўқув режасидаги бошқа фанлар билан алоқалари ва предметни ўргатишнинг янги технологиялари акс эттирилади, иш ҳажми тўлалигича ва ўқув машғулоти тури бўйича берилади, ахборот—услубий таъминот келтирилиб, асосий ва қўшимча адабиётлар рўйхати ажратиб кўрсатилади ҳамда ахборот—техника воситалари рўйхати келтирилади.

ДТС ва дастурий — услубий материаллар мос келувчи бошқа

барча ўқув адабиётларини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ўқув—услубий *адабиётлар* фанини ўрганиш жараёнида талабалар ва ўқитувчиларнинг ишлаш усуллари, хатти—ҳаракатлари, жараёнлар тартиби ва услубиятидан иборат бўлади. Бундай адабиётга услубий *кўрсатма* ва услубий *қўлланмаларни* мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Услубий кўрсатмалар лаборатория, назорат, курс ишлари, битирув малакавий ишлари ва магистрлик диссертацияларини бажариш, битирув малакавий ишлар ва магистрлик диссертацияларига аннотациялар (қисқартмалар) ёзиш, талабаларнинг мустақил ишлашини ташкил этиш бўйича материалларни ўз ичига олади ҳамда талаба ва таълим берувчи ўқув адабиёт ўртасида воситачи ролини ўйнайди. Услубий кўрсатмалар ўқув режасида кўзда тутилган курс ва курс бўлимлари учун ишлаб чиқилади.

Услубий қўлланмалар ўқув фанидан дарс бериш услубияти бўйича материаллардан иборат бўлади ва ўқитувчилар учун мўлжалланади. Услубий қўлланма машғулотларни ўтказиш усуллари, воситалари, таркиби ва мазмуни ҳамда қўшимча топшириқлар ва ўқув фанини ўрганиш жараёнининг бошқа элементлари бўйича тавсиялардан иборат бўлади.

Таълим берувчи ўқув адабиётига дарсликлар, ўқув қўлланмалари, маърузалар курси ва маърузалар тўпламларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Дарслик — асосий ва етакчи таълим берувчи ўқув адабиёти тури. Дарсликда ДТС ва ўқув дастурларига тўлиқ мос равишда маълум билимлар соҳасидаги материаллар кетма—кетликда, тизимли равишда, манتيкий асосланган ҳолда келтирилади. Дарслик ўқув фани тўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил қилади.

Ўқув қўлланмаси — ўқув адабиёти бўлиб, дарсликка қўшимча сифатида чиқарилади. У ўқув фани дастурига мос келиб, асосан дарсликда берилган, шунингдек, янги ўқув предмети бўйича фундаментал билимларни кенгайтирувчи ва чуқурлаштирувчи янги қўшимча материаллардан иборат бўлади. Ўқув қўлланмаси одатда фаннинг барча мавзуларини қамраб олса—да, айрим мавзулар мос келувчи адабиётларга кўрсатма бериш билан қисқача тавсифланиши мумкин.

Олий ўқув юртларида маърузалар курси ва маърузалар тўплами ҳам кенг қўлланади.

Маърузалар курси — ўқув адабиёти бўлиб, ўқилган материал асосида ўқув дастурига мос равишда ёзилади ва фан бўйича битта ёки бир нечта муаллифнинг маърузаларидан иборат бўлади. У дарсликка қўшимча ҳисобланади. Маърузалар курсида

ўқув дастурининг барча мавзулари қисқача баён қилинади.

Маърузалар тўплами — ўқув адабиёти бўлиб, дарсликка қўшимча сифатида тайёрланади ва айрим мавзулар асосий қондаларининг қисқача таърифланиши билан тавсифланади.

Ёрдамчи ўқув адабиёти қаторига назорат ишлари, машқ ва масалалар тўплами, лаборатория ва амалиёт ишларини ўтказиш, курс ишлари, битирув малакавий ишлар ва магистрлик диссертацияларини бажариш бўйича кўрсатмаларни киритиш мумкин. Улар олинган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш, мазкур соҳада қўлланувчи билим олиш усуллари ва шаклларини ўзлаштириш, амалий ишлаш кўникмаларини эгаллашга йўналтирилади. Улар фақат савол ва жавоблардан иборат бўлиши, уларни бажариш бўйича қўшимча услубий кўрсатмалар ёки энг мураккаб масалаларни изоҳловчи материалларни киритиши мумкин.

Ёрдамчи ўқув адабиёти қаторига шунингдек, ҳозирги кунда олий ўқув юрғларида фаол ишлаб чиқиладиган ўқув — услубий модулларни ҳам киритиш лозим.

Барча ўқув нашрлари биргаликда ягона тўлиқ мажмуани ташкил этади ва ўқув — услубий мажмуа деб аталади. Ўқув режасидаги ҳар бир фан бир — бирини тўлдириб турувчи нашрлар мажмуаси билан қўллаб — қувватланади. Бундай мажмуа таълим олувчи эгаллаши лозим бўлган билим ва кўникмаларнинг зарур ва етарли даражада бўлишини таъминлашга йўналтирилади.

2.2. Умумий тузилиши

Ўқув адабиёти, ўқув нашри жуда мураккаб тузилма ҳисобланади. Унинг таркибига матн (расмлар билан) ва матндан ташқари таркибий қисмлар (ўзлаштиришни ташкил этиш аппарати, йўналтирувчи аппарат, нашрни тўлиқ қайта ишлаш аппарати) киради. Матн асосий, қўшимча ва изоҳловчи матнлардан иборат.

Матн маъноли (мазмунли) элементлар йиғиндисидан иборат бўлиб, ўқув адабиёти тури ва мазмунига қараб турли хил таркибга эга бўлиши мумкин. Матнда мазмунни тасвир этувчи матнсиз элементлар (чизмалар, жадваллар, формулалар) бўлиши мумкин.

Ўзлаштиришни ташкил этиш аппарати, йўналтирувчи аппарат ва нашрни тўлиқ қайта ишлаш аппарати унинг мазмунини тезлик билан тушуниб олиш, керакли маълумотларни бутун матнни ўқиб чиқмасдан топиш, нашр мавзуси бўйича

қўшимча маълумотларни олиш ва ҳоказоларга имкон беради. Нашр аппарати умумий кўринишда қуйидагилардан иборат бўлади: нашриёт маълумотлари, мундарижа, библиографик элементлар, турли хил кўрсаткич, изоҳ, шарҳ ва бошқа элементлар.

Ўқув адабиётини ташкил этувчи барча таркибий қисмлар ўзаро боғланишли ва ахборот муносабатларида бўлади. Шу сабабли ёзишга киришиш ва ўз мақсадларини ифодалашдан олдин муаллиф ўқув адабиётини яратишнинг дастлабки босқичида китобнинг предмет соҳасини, муайян китобхон тоифаси, ўқитиш мақсадлари ва шароитларига боғланган ҳолда аниқ белгилаб олиши ва унинг мўлжалланаётган таркибини аниқлаб олиши мақсадга мувофиқ.

Китобхон тоифаси – ўқув адабиётининг муҳим тавсифи бўлиб, киритилаётган билимлар ҳажми ва ахборотларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаб беради.

Олий таълим таълим босқичига кўра бакалаврият ва магистратурага ажратилади. Ҳар бир таълим босқичи ўқитиш характери, мақсад ва вазифалари, ўқув жараёнининг усул ва шаклларига қўйилувчи талаблар тизимига эга.

Таълим олувчилар ҳар бир тоифасининг ўзига хос ажралиб турувчи белгиси бошланғич билимлар даражаси ва уларни ривожлантириш имкониятидир.

Таълим босқичи ўқув жараёнининг хусусиятларини, ўқув нашрлари мажмуасининг ўзига хосликлари, уларда акс эттирилган маълумотлар ҳажми ва характерини, шунингдек, ўқув нашрларни лойиҳалаштиришга умумий ёндашувларни тавсифлайди.

Ўқув нашрлар китобхонлари таълим босқичи (бакалаврият, магистратура), таълим йўналиши, ихтисослик бўйича аниқлаштирилиши лозим.

Бакалавр кенг фундаментал тайёргарликка эга бўлиши, олинган билим ва илғор фаолият турларини танланган йўналиш ичида қўлай олиш қобилиятига эга бўлиши зарур. Магистр эса олинган билимлар билан ишлай олиши, шунингдек унумли фикрлаш кўникмаларига эга бўлиши лозим. Бундан келиб чиққан ҳолда ёзиладиган ўқув адабиётида бакалавр ва магистрлар учун мос равишда предмет билимларини ташкил этиш схемасини ишлаб чиқиш талаб қилинади.

Ўқув адабиёти китобхон тоифасига мослиги бевосита ахборотлар характеридан келиб чиқадиган китобнинг таркиби ва тузилишига ҳам боғлиқ. Таркиби китобнинг таркибий қисмлари жойлашуви ва ўзаро алоқалари билан тавсифланади. Якуний ҳисобда ушбу таркиб китобхоннинг ўқув адабиёти билан ишлаш

усулини белгилаб беради.

Буларнинг барчасида лойиҳалаш — безаш қарорлари мавжуд. Нашр мазмуни асарнинг мазмуни билангина белгиланмай, нашрни ташкил этувчи барча элементлар йигиндисидан иборат бўлади.

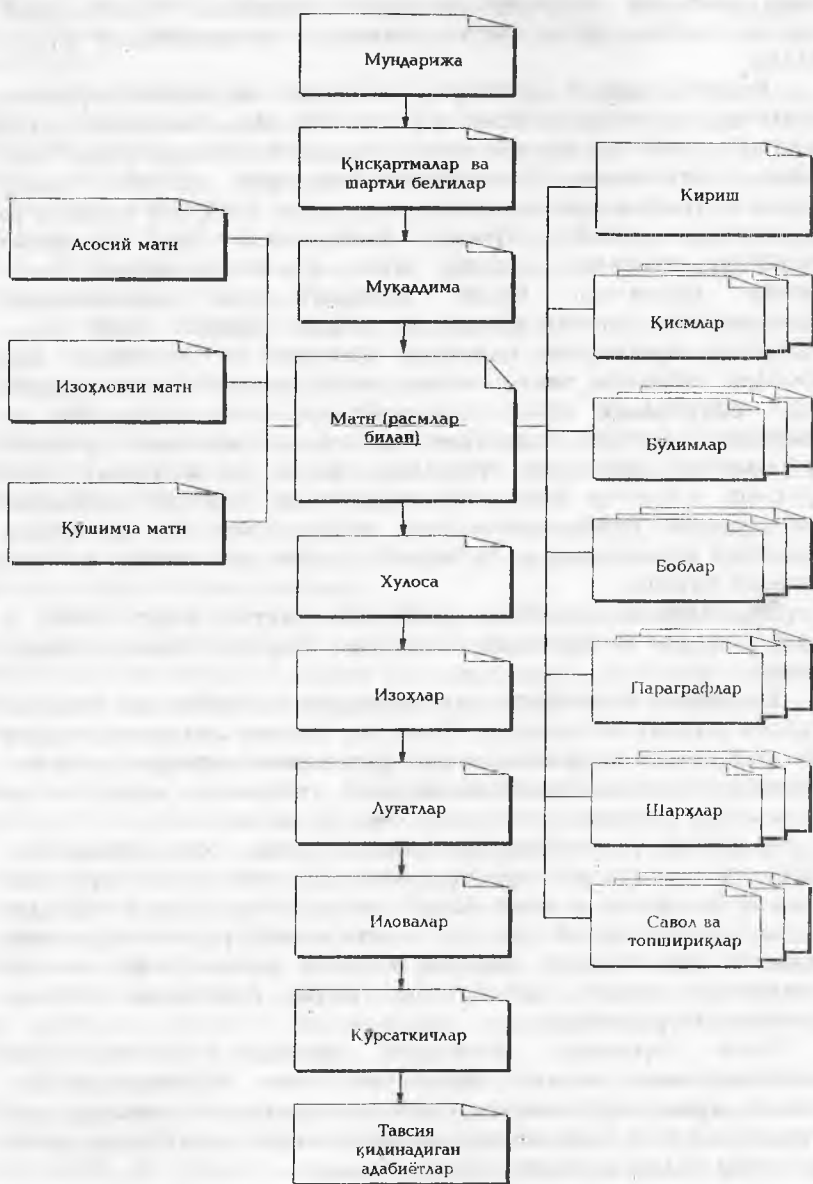
Умумий таркиб асослари, матннинг мантиқий — таркибий тузилиши, таркибий қисмларни кетма — кетликда келтириш усули ва китоб дизайнини танлаш аввал муаллиф томонидан унинг ёзма ишида келтирилади. У матннинг мантиқий таркиби, чизма, жадвал ва графикларнинг танланиши, китоб аппарати таркиби ва характерида намоён бўлади. Кейинчалик ўқув нашрини нашриётда тайёрлаш даврида муаллифнинг муҳаррир билан доимий мулоқотда бўлиб туриши ўқув адабиётининг яхшиланишига хизмат қилади ва муҳим аҳамият касб этади. Муҳаррир муаллифни таркибий тузилиш ва безатишга оид қарорлар лойиҳаси, чиқарилаётган китоб мансуб бўлган турдаги нашр намуналари билан таништиради. Агар муҳаррир ва дизайнерда китобга тааллуқли таклифлар, масалан, рукилаш (рубрикалаш) тизимини тўғрилаш, матн қисмларини қайта гуруҳлаш, қўшимча матнларни киритиш ва ошиқча матнларни олиб ташлаш бўйича таклифлар пайдо бўлса, бу таклифлар муаллифга етказилиши ва у билан муҳокама қилиниши, ҳисобга олиниши мумкин.

Муаллиф ва дизайнер ҳамкорлиги муҳим шарт бўлиб, у туфайли нашр мазмуни ва шаклининг бирлиги таъминланиши мумкин.

Нашрнинг таркибини шакллантириш ва безашнинг умумий маъноси шундан иборатки, у тўлиқ бир буюмга айланиши, ташқи томондан ҳам, ички томондан ҳам функционал вазифаларига мос келиши, шунингдек, китобхон тоифаси, ахборотлар характери ва фойдаланиш шароитларига жавоб бериши лозим.

Муаллиф ўз китоби тузилишини бошқа муаллифларнинг китоблари тузилишидан фойдаланиш йўли билан ҳам яратиши мумкин. Бу ҳолда у янги китоб яратиш учун андоза бўлади. Андоза сифатида битта эмас, бир нечта китоблардан фойдаланиш эҳтимоли ҳам мавжуд. Бундай ҳолатда муаллиф ўз китоби тузилишини танлаб олинган бир нечта намуналар асосида яратишига тўғри келади.

Олий таълимда иқтисодий фанлар бўйича ўқув адабиётларининг умумий таркибини схема кўринишида акс эттириш мумкин (2.1 — чизма). Чизмада тўртбурчак шаклида акс эттирилган китоб элементлари маълум вазифаларни бажаради ва бир — бири билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Ўқув фанининг ўзига хос хусусиятлари ва ўқув материалнинг характерига кўра акс эттирилган умумий таркиб муайян равишда қўлланиши мумкин. Бунда китоб таркибининг турли вариантлари бўлиши мумкин.

Ҳозирги кунда нашр этилаётган иқтисодий фанлар бўйича ўқув қўлланмалари 2.2—чизмада кўрсатилганга яқин таркибга эга. Мазкур таркиб ўқув қўлланмада ўқув адабиётларининг янги авлодига қўйиладиган барча талабларни амалга оширишга имкон бермайди ва шу сабабли муаллифларга унга тўлиқ амал қилиш тавсия этилмайди.

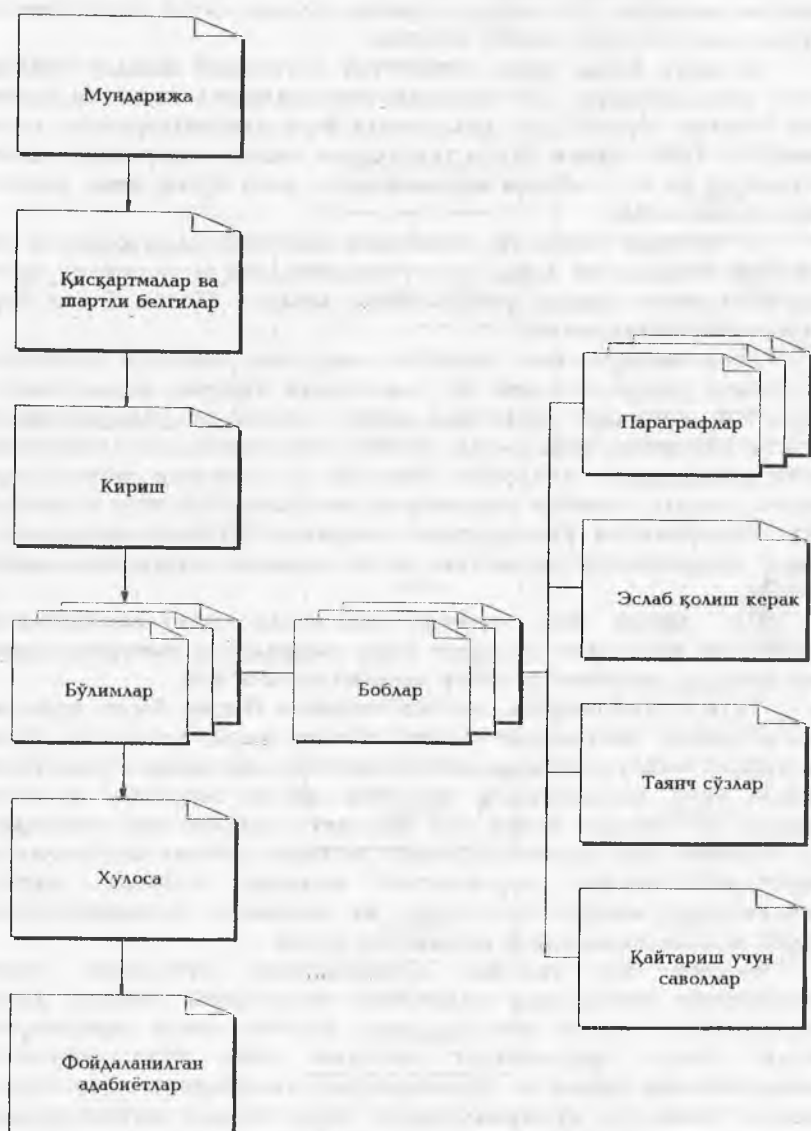
2—иловада хорижий иқтисодий адабиётлардан олинган ва ижобий баҳоланган ҳамда республикамиздаги муаллифлар ўқув адабиётларини ёзишда фойдаланиши мумкин бўлган баъзи бир вариантлар келтирилган.

Ўқув материални таркибга ажратиш чиройли далиллар тизимини шакллантириш, бу далилларни ўқитиш мазмунининг таркибий қисмлари сифатида қабул қилиш ва ўзлаштиришга таъсир кўрсатиш, талабаларда касбий фикрлашни шакллантириш каби мақсадларни кўзлайди. Ишнинг қўлёзмасини тайёрлашда бунга алоҳида эътибор қаратиш керак. Яхши тартибга солинган ўқув материални ўзлаштириш самаралироқ бўлиб, предметни, унинг тушунчалари диалектик ривожланишини тушунишга олиб боради.

Шу билан бир пайтда амалиётда мамлакатимиздаги иқтисодий мавзудаги аксарият ўқув нашрларида материалларни таркиблашга етарлича эътибор қаратилаётгани йўқ.

Ўқув адабиётларини яратиш жараёни бошқа барча турдаги адабиётларни яратишдан шуниси билан фарқ қиладики, ўқув материали маълум маънода лойиҳалаштирилади ҳамда бунда ўқув нашри ўқув жараёнининг таркибий қисми эканлиги ҳисобга олинади ва маълум билим ёки фаолият соҳасини акс эттиради. Шу сабабли ўқув адабиётларининг мазмуни таълим олувчиларга педагогик таъсир кўрсатишни назарда тутиши, зарур маълумотлар махсус танланиши ва нашрнинг вазифаларидан келиб чиққан ҳолда қайта ишланиши лозим.

Таълим ва ўқитиш вазифаларига бўйсуниб ўқув нашрларини тайёрлашда педагогика ютуқларига таяниш, ўқув жараёнининг асосий тавсифларини ҳисобга олиш заруратини кўрилади. Бунда предметнинг мазмуни олий ўқув юртлиари биттирувчилари билим ва кўникмаларига талабларни, шунингдек, мазкур билим ва кўникмаларнинг зарур бўлган минимумидан иборат бўлган давлат таълим стандарти томонидан белгиланади.

Ўқув нашрларининг предмет соҳаси таркиби ва мазмуни ўзига хос хусусиятларга эга. Бу қаторга нафақат билимлар, балки уларни олиш усуллари, нафақат кўникма ва тасаввурлар, балки улардан амалиётда фойдаланиш усуллари ҳам киритилади. Ўқув нашрларининг предмет соҳаси мазмуни фаолият мазмуни асосида ахборотларнинг педагогик йўналтирилганликни ҳисобга олган ҳолда таркибланади.

Ҳар бир ўқув нашри олий таълим тизими бажариши лозим бўлган *коммуникатив, ахборот, билим олиш, ривожлантириш, тарбиялаш, ташкиллаштириш ва тизимлаштириш* вазифаларини амалга оширади [6]. Шунга мос равишда унинг таркиби ҳам белгиланади.

Коммуникатив вазифаси турли хил алоқа ва муносабатларни кўрсатиш, китобхон учун воқелик элементлари доимий ривожланиш, ўзгариш ва ўзаро ҳаракатланиш жараёнида ҳар бир объект ва ҳодиса ўрни ва ролини очиб бериш билан таъминланади. Бундан мазмуннинг динамизмлиги, унинг кўриб чиқилаётган масалаларнинг ўтмишдаги ва замонавий ҳолати билан алоқаси келиб чиқади.

Ахборот вазифаси таълим олувчига маълум бир ахборот ҳажмини бериш ҳисобига амалга оширилади. Бу вазифа таълим олувчида атроф – муҳитдаги ҳодисалар, объект ва предметлар, субъектнинг бу дунёдаги ўрни, ахборотларни эгаллаш усуллари ва услублари тўғрисидаги тавсифлар ва тушунчаларни шакллантиришга йўналтирилган.

Ўқув адабиётининг *билим олиш вазифаси* ҳар бир фан, ўқув предмети маълум билимлар тизимини ўзлаштиришни назарда тутиши билан тавсифланади. Билимлар даражага ажратилиши ва мазкур фан учун муҳим аҳамият касб этувчи билимларга алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

Билимлар фундаментал ва долзарб турларга тақсимланади. Фан асосларига бағишланган ўқув нашрларида асосан фундаментал билимлар акс этирилади. Фаолиятни ўзлаштириш кўникмалари, усуллари ва амалий масалаларини очиб берувчи нашр учун аввало фаолият технологиясининг тўлиқ тавсифларига эга бўлган "мактаб" зарур бўлади. Долзарб билимлар муайян тармоқнинг замонавий шароитлардаги фаолияти билан боғлиқ бўлади. Масалан, "Иқтисодий назария" дарслиги фундаментал ва кириш характеридаги масалалардан иборат бўлиши лозим: предметга кириш, иқтисодий назария усуллари, иқтисодий таълим тарихи, жамиятнинг ривожланиш қонуниятлари, асосий иқтисодий тизимларнинг ҳаракатланиш хусусиятлари, жамиятда ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари ва ҳоказо. Шу сабабдан олий ўқув юртлари учун замонавий "Иқтисодий

назария" ўқув адабиётларига мустақил фан ҳисобланувчи "Микроиқтисодиёт" ва "Макроиқтисодиёт" бўлимларини қўшмаслик лозим.

Ривожлантириш вазифаси ижтимоий муносабатлар, ижтимоий онг, маданият ва ишлаб чиқариш тажрибаси, атроф — муҳитни муҳофаза қилиш ва ўзгартириш тўғрисидаги билимлар кетма — кетлигига йўналтирилган. Шахснинг ривожланиши қобилиятларнинг ўсиши, психофизик ва ақлий жараёнлар ҳамда нутқ фаолиятини такомиллаштириш имкониятларининг кенгайишини таъминлайди.

Тарбиялаш вазифаси дунёқарашнинг шаклланиши, субъектнинг этика ва эстетика меъёрлари юзага келиши билан боғлиқ бўлиб, ҳодиса ва ҳаракатларни баҳолаш мезонларини эгаллаш ва шахснинг ижтимоийлашиш чегарасини кенгайтиришга йўналтирилади. Тарбиялаш вазифаси муайян тарихий шароитлар билан тавсифланади ҳамда ижтимоий асосларга таяниб, таълим олувчиларнинг маълум тоифаларига йўналтирилади. Мазкур вазифани амалга ошириш таълим олувчининг маънавий эҳтиёжлари, ҳис — туйғу — ирода ва амалиёт соҳаларига таъсир кўрсатиш билан боғлиқ.

Ўқув нашрларининг *ташкиллаштириш вазифаси* ҳар бир алоҳида наشر ва барча нашрлар тизими томонидан бажарилади. У фанни ўқитиш ва ўрганиш кетма — кетлигини таъминлаш, уларнинг ўзаро алоқаларини акс эттириш ҳисобига амалга оширилиб, ҳар бир наشر маълум ўқувчилар тоифасига мўлжалланади ва дарсликнинг таъсир кўрсатиш хусусиятлари ва мазмунини қабул қилиш имкониятларини ҳисобга олади. Бундан ташқари ушбу вазифа ўқув нашрларини турларга тақсимлаш асосида ётади ҳамда ўқув жараёнининг турли босқичларида турли усул ва шаклларнинг ўқув — услубий қўллаб — қувватланишини таъминлайди.

Тизимлаштириш вазифаси ўқитишнинг яхлитлиги, билим ва тасавурлар тизимийлигини таъминлайди. Билим ва тасавурларнинг аҳамиятига мос равишда даражаларга ажратиш, маълумотларнинг иерархик таркибини шакллантириш, баҳолаш мезонлари, шахснинг афзал кўриши, қисмларни бир яхлитга бириштириш, дунё ва унда инсоннинг эгаллаб турган ўрнини акс эттириш, ҳодиса ва жараёнларни уларга муайян фан бўйича умумийлик, ўзига хослик, ягоналик сифатларини бахш этиш йўли билан моделлаштириш ҳисобига амалга оширилади.

Ўқув нашрларининг вазифалари ўқув материални махсус танлов, қайта ишлаш ва тақдим этиш ҳисобига таъминланади.

2.3. Таркибий элементлар баёни

Мундарижа ва мазмун баёни. Мундарижа ва мазмун баёни бир—биридан фарқ қилади. Мундарижа ўқув нашрларида фойдаланилса, мазмун баёни тўпламларда қўлланади.

Мундарижа ўқув нашрининг таркибий қисмлари (қисм, бўлим, параграф ва ҳоказо) номлари рўйхатидан иборат. Уни китобнинг бошида сарварақдан кейин жойлаштириш мақсадга мувофиқ.

Мундарижага ўқув нашрининг барча таркибий қисмлари номини киритиш зарур. Улар қисқа ва лўнда бўлиши лозим. Шунинг эъдан чиқармаслик керакки, майда сарлавҳалар китобхонлар учун зарур бўлган йўлбошловчидир. Матн билан биргаликда жойлаштирилган сарлавҳаларнинг бўлмаслигига ҳаракат қилиш керак. Масалан, сиз ҳозирда ўқиётган параграф китоб мундарижасига чиқарилмаган майда сарлавҳаларни қамраб олади.

Мундарижа ва матндаги сарлавҳалар, шунингдек, уларга мос келувчи бетлар рақами бир—бирига тўғри келиши зарур. Афсуски, баъзи адабиётларда бундай ноаниқлик учраб туради. Бундай камчиликка йўл қўймаслик керак.

Мундарижа ўқув предметининг таркибини аниқ кўрсатиши, осон қабул қилиниши ҳамда китоб қисмларининг ўзаро алоқаси ва бир—бирига боғлиқлигини яққол кўрсатиб туриши лозим. Бу мақсадда керакли ранг ва босма шрифтлардан фойдаланиш зарур.

Мундарижа:

- ўқитувчи ва талабаларнинг асосий (бўлим, боб, параграф, илова ва ҳоказо) қисмлар, маълум матнни тезлик ва осонлик билан излаб топишларига қўмаклашиши;

- китобхонга китоб мавзулари ва таркиби ҳақида умумий тасаввур беришга, шунингдек, ўқиб чиқилганларни тезлик билан эъга олишга қўмаклашиши;

- китобхонни ўзига жалб қилиши, кўриб чиқиладиган китобга қизиқиш ва уни ўқиб чиқиш истагини уйғотиши зарур.

Мазмун баёни тўпламнинг таркибий қисми бўлган асар номларидан ташқари бу асарларнинг таркибий қисмлари сарлавҳаларини ҳам киритиши мумкин.

Кириш қисми (муқаддима ва кириш). Кириш қисми ўқув адабиётини ўрганишга киришишни ифодалайди. Унда муаллиф томонидан ўқув адабиёти ва уни ўрганишга тааллуқли бўлган турли хил қоидалар изоҳлаб берилади. Бу қисқача йўриқнома — услубий характерга эъга матн бўлиб, ўқув адабиёти ва унинг

таркиби тўғрисида максимал маълумотлар беришга қаратилган.

Кириш қисмида ўқув фанининг аҳамияти, унинг бошқа фанлар орасида тутган ўрни, предметни ўрганишнинг асосий вазифалари ва ҳоказолар кўрсатиб берилади. Унда муаллиф ўқув адабиёти таркибини, зарур ҳолларда эса предметни кўриб чиқиш мантиқини ҳам очиб беради.

Муқаддима ва кириш бир — биридан фарқ қилади.

Муқаддима йўриқнома ва услубий (ахборот — услубий) характердаги кириш матнини ифодалайди. У тўлалигича билим олиш манбаи сифатидаги ўқув адабиётига бағишланади ҳамда талабанинг китоб материалларини ўрганишига кўмаклашади, таълим маҳсулдорлигининг ўсишига хизмат қилади. Унда китобнинг умумий тавсифномаси, таркибий тузилиши акс эттирилиб, ундан фойдаланиш, китобнинг кўп қиррали ўқитиш тизими билан боғлиқлиги, китоб мазмунининг давлат таълим стандарти ва ўқув дастурлари талабларига жавоб бериши каби масалалар ёритиб берилади. Алоҳида эътибор талабаларнинг мустақил ишлаши ва китобнинг маълумотнома аппаратида, шунингдек, аудио — видео воситалари ва компьютер технологияларидан фойдаланишга қаратилади.

Кириш ўрганилаётган предметга кириш матнидан иборат. Одатда у мазкур фан предмети таърифи, унинг ривожланиш тарихи ва бошқа фанлар билан алоқаларини кўрсатиб бериш, эгаллаб турган ўрнини, назарий ва амалий аҳамиятини баҳолаш кабилардан иборат бўлади.

Киришда аввалги ўрганилган фанлардан олинган ва кейинги босқичларда олиниши кутилаётган билимлар кетма — кетлиги кўрсатиб берилиши лозим. Мазкур фанни ўрганиш натижасида ва амалий топшириқларни бажаришда олинган билимлардан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилиши, мазкур ўқув адабиётини ўрганиш жараёнида амалга ошириладиган фанлараро алоқаларнинг асосий усуллари ифодаланиши зарур.

Бундай турдаги кириш қисми предметни киришни ифодалайди. Уни предметнинг мазмунини очиб берувчи кириш қисми сифатида муқаддима билан адаштирмаслик лозим.

Амалиётда кириш қисмининг кириш ва муқаддима элементларидан иборат бўлган аралаш турини кўп учратиш мумкин.

Кўплаб ўқув адабиёти муаллифлари ўз асарларида кириш қисмига етарлича эътибор қаратмайдилар. Ўқув адабиётларининг кўпчилигида кириш кўпроқ учрайди. Шундай ўқув адабиётлари ҳам учрайдики, уларнинг кириш қисмида муаллифлар мазкур фаннинг аҳамияти тўғрисидаги стандарт қоидалари билан чекланиб қолаверади. Кириш қисми батафсил ёритиб берилган

ўқув адабиёти эса китобхоннинг ўқув адабиётини ўрганиш жараёнига ҳар томонлама тайёрланган ҳолда киришишига имкон беради.

Кириш қисмига ўз навбатида китобхонларнинг эътиборини таърифланаётган қоидаларга жалб этиш мақсадида кичик сарлавҳачалар киритилиши мумкин. Ўқувчилар диққат — эътибори марказида бўлиш мақсадида бу сарлавҳачалар "Дарсликни ўрганишга киришишдан аввал", "Дарсликдан қандай фойдаланиш керак" каби номланиши мумкин.

Муқаддимада ёритиб берилиши мумкин бўлган асосий саволлар қуйидагилардан иборат:

- мазкур ўқув адабиёти қандай мақсадларда ва қайси китобхонлар гуруҳига мўлжаллаб ёзилган;

- ўқув адабиётини ўрганиш китобхонга нима беради, у нимага ўрганади ва олинган билимлардан ўқиш ва ишда қандай фойдаланиши мумкин;

- ўқув адабиёти мазкур фаннинг асосий концепциялари тўғрисидаги билимларни олишга қандай янгича ёндашувлардан иборат;

- ўқув адабиёти ўрганилган материални мустаҳкамлаш учун қандай материалларга эга (амалиётдан мисоллар, машқлар, тестлар, бобларнинг шарҳлари, тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати ва ҳоказо);

- ўқув адабиётининг бўлимлари қандай мантиқий кетма — кетликда жойлаштирилган ва унинг асосий моҳияти нимадан иборат;

- ўқув адабиётининг айрим қисмлари киритилган қандай қўшимча ва шартли белгилар (пиктограммалар) билан таъминланган, уларнинг ҳар бири қандай маълумотларни англайди;

- китобхоннинг материални ўзлаштириши (матнни ўқиш, машқларни ечиш, вазифаларни бажариш) бўйича муаллиф тавсиялари;

- ўқув адабиётидан турли хил ўқув дастурларида ўқув соатлари ҳажмидаги фарқларга асосан фойдаланиш вариантлари;

- ўқитувчи ва талабалар учун қўшимча услубий қўлланмалар, маъруза, семинар ва амалий машғулотларда намойиш қилиш учун босма усулда нашр қилинган схемалар, жадвал ва графиклар, шахсий компьютер ёрдамида матн билан ишлаш учун ўқув адабиётининг электрон шакли мавжудлиги тўғрисидаги маълумотлар;

- ўқув адабиёти матнида фойдаланилган атамалар

қисқартмаси (аббревиатура¹) тўғрисидаги маълумотлар. Уларнинг рўйхати алоҳида сарлавҳа остида берилиши мумкин;

- мазкур ўқув адабиётининг бошқа муаллифлар ўқув китобларига ўхшаш ва улардан фарқ қиладиган томонлар;

- тақризчилар, шунингдек, ўқув адабиётини тайёрлашда ўз материаллари, таклиф ва мулоҳазалари билан ёрдам кўрсатган бошқа иштирокчиларга миннатдорчилик сўзлари;

- кигобхонларга ўқув адабиётида топишган хато ва камчиликлар тўғрисида муаллифни хабардор қилиш, ўз фикр ва мулоҳазаларини юбориш илтимоси.

Асосий қисм. Асосий қисм муаллиф томонидан предмет бўйича дастур асосида илмий танланган ва тизимлаштирилган ўқув материалдан иборат тузилма ҳисобланади. Мазкур қисм ўрганиш ва ўзлаштириш учун ўқув маълумотларининг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади.

Асосий қисм қисмлар, бўлимлар, боблар, параграфлар ва қуйи (кичик) параграфларга тақсимланади. Унда *асосий, изоҳловчи ва қўшимча матнлар* ажратиб кўрсатилади, чунки уларнинг ҳар бири фаннинг умумий концепцияси нуқтаи назардан турли хил аҳамиятга эга бўлади. Бу матнлар бир—биридан турли шрифтларда ёзилиши, саҳифаларда ва аппаратнинг турли хил элементларида жойлашган ўрни билан ажралиб туради.

Дарсликнинг (ўқув қўлланмасининг) *асосий матни* муаллиф томонидан дидактик ва услубий ишлов берилган ҳамда тизимлаштирилган, ўқув мақсадларига жавоб берувчи материални ифодалайди.

Ўқув адабиётининг асосий матнини ишлаб чиқишда қуйидаги схемага амал қилиш тавсия этилади:

- курсни, унинг мавзулари ва ҳар бир мавзу бўйича саволларни ўрганиш давомида талаба ўзлаштириши лозим бўлган билимлар ҳажми ва характерини аниқлаш;

- илгари ўрганилган фанлар бўйича талабаларнинг олган билимлар ҳажмини (ўқув режаси, ўқув дастури ва ўқув адабиётлари бўйича) аниқлаш ҳамда шу асосда ҳар бир савол, мавзу ва бутун курс бўйича билимлар ҳажми ва характерини аниқлаш;

- ўқув маълумотларини беришнинг мантиқий ва дидактик кетма—кетлигини аниқлаш;

- асосий матн таркибини ишлаб чиқиш, баён қилинаётган материални услубий асосланган параграф ва қуйи параграфларга

¹ Аббревиатура (латинча. abbrevio — қисқартирмаш) — мураккаб қисқартма сўз.

тақсимлаш;

- параграфлар мазмунини ишлаб чиқиш: уларни қисмларга ажратиш ва ҳар бир қисми учун мос келувчи ифодалаш шаклини (матн, расм, жадвал ва ҳоказо) танлаш; параграфнинг таркибий қисмларини безаш, яъни унинг қисмлари мазмунини маълумотларни етказиб бериш шакли билан уйғунлигини таъминлаш; параграфни ўрганишда талабаларнинг билим олиш фаолиятини моделлаштириш; олинган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш ва тесқари алоқани амалга ошириш услубларини лойиҳалаштириш; бошқа ўқитиш воситалари билан алоқаларни аниқлаш;

- ўқув адабиётининг боблари (қисмлари, бўлимлари)ни безаш, параграфларни ўқув маълумотларининг мантиқий кетма – кетлигини таъминлашни ҳисобга олган ҳолда жойлаштириш;

- ўқув адабиётининг асосий матнини бутунлигича безаш.

Ўқув адабиётида материалнинг баён қилинишига объективлик, илмий қатъият ва аниқлик, шунингдек, услубий асосланган мантиқий кетма – кетлик хос бўлиши керак.

Ўқув адабиёти мазмуни фаннинг илмий концепциясига мос келиши, мос келувчи билим соҳасини акс эттириши, асосий эътиборни долзарб муаммоларга жалб этиши лозим.

Ўқув адабиёти мазмунини шакллантиришда муаллиф маълумотлар таркиби ва уларни баён қилиш кетма – кетлигини белгилаб берувчи фан бўйича ўқув дастурига амал қилиши зарур.

Қисмларга ажратиш ахборотни эгаллаш қонунларига бўйсунishi керак – улардан ҳар бирининг ҳажми қисқа вақт ичида материалларни ўзлаштириш ва эслаб қолиш имкониятларига мос келиши лозим. Ҳар бир нисбатан тугалланган муаммоли – мавзули бўлим фанни ўрганишнинг маълум бир босқичини ифодалаш зарур. Бундан ташқари матнни қисмларга ажратиш ягона мантиқий тамойилга бўйсунishi ва бу бўлимлар сарлавҳаларининг бир – бирига бўйсунishiда намоён бўлиши керак. Асарнинг ҳар бир қисми ўз мазмунини акс эттирадиган номга эга бўлиши лозим. Бу номлар мазкур матн қисмлари мазмунини ёдда сақлаб қолиш имкониятини оширади.

Ўқув адабиёти таркибини шакллантирар экан, муаллиф бўлим мазмунининг бўлим номига, параграфлар номининг боб ва қисмлар номига мос келишини таъминлайди. Муаллиф биринчи навбатда дастурнинг дидактик бирликларига таяниши лозим. Сарлавҳа қисқа, ва аниқ бўлиши, бўлим мазмунини тўлиқ қамраб олиши ва тез эсда қоладиган бўлиши талаб қилинади.

Ўқув нашрлари биргаликда текшириб кўрилган ишончли

назарий ва амалий билимлар тизимини акс эттириши лозим. Улар предметни ўзлаштириш учун зарур бўлган ва мазкур фаолият соҳасида билимлар базаси ҳисобланувчи фундаментал билимларга асосланади. Бу маълумотлар эсда қолиб, шахснинг ахборот маданиятини шакллантириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Бундан ташқари, у бошқа предметларни ўрганишда ҳам жалб қилинади.

Ўқув нашрларида фаннинг услубий қоидаларига алоҳида эътибор қаратилади. Ўқув нашрлари мос келувчи фаолият соҳаси усул ва шакллари тўғрисидаги билим ва тасаввурлар тизими, шахснинг ахборот маданияти, хусусан, унинг дунёқараши, маънавий ва эстетик жиҳатларини шакллантириши лозим.

Функционал жиҳатдан асосий, изоҳловчи ва қўшимча матнлар турли хил вазибаларни бажаради.

Асосий матн тўлалигича ўзлаштирилиши лозим. У предметни ўзлаштириш учун зарур маълумотлардан иборат бўлади. Асосий матнда фаннинг предмет соҳаси билимлари ўз аксини топади. Айнан шу сабабли муаллифлар кўпинча фақат асосий матндан ташкил топган адабиётларни нашр эттиришга ҳаракат қиладилар.

Бундай ёндашув нотўғри, албатта. Ўқув адабиётининг ўқитиш имкониятларини изоҳловчи ва қўшимча матнлар ҳисобига кенгайтириш зарур.

Асосий матн бир қатор талабларга жавоб бериши керак.

Биринчи навбатда шуни эътиборга олиш лозимки, ўқув нашрида таснифлар, қонун ва қонуниятлар, қоида ва меъёрлар муҳим ўринга эга. Улар замонавий фан даражасига жавоб бериши ва амалиётга зид келмаслиги зарур. Бундан ташқари, улар аниқ ва равшан ифодаланиши, фаннинг муҳим жиҳатлари очиб берилиши, муаллиф томонидан изоҳланиши лозим. Ўқув адабиёти таркибига киритилган қонун ва таснифлар ўртасидаги алоқалар яққол кўзга ташланиб туриши керак.

Асосий матндаги маълумот ва далиллар нуфузли бўлиши ва қабул қилинган меъёрларга жавоб бериши лозим. Олий мактаблар учун ўқув адабиётларида уларни киритиш ва очиб беришда мавжуд нуқтаи назарлар тушунтириб берилади.

Матнга киритилган таърифлар бир хил маъноли, бир — бирига зид келмайдиган бўлиши ва таълим олувчиларнинг белгиланган тоифаларининг қабул қилиш имкониятларига мос келиши лозим.

Изоҳловчи матнлар одатда асосий матн жойлаштирилган саҳифанинг бир четида келтирилади. Улар қуйидагилардан иборат бўлади:

- оммалаштирувчи маълумотлар (муҳим амалий

ишланмаларни таклиф этган, турли хил қонун ва қонуниятларни очган олимларнинг сурати ва қисқача таржимаи ҳоли. Бу ҳолатда изоҳловчи матнлар ўқув нашрининг гуманитар таркибий қисмини ташкил этади ва талабанинг дунёқарашини кенгайтиради);

- мазкур фаолият соҳасининг турли натижаларини қўллаш ёки улардан фойдаланишга мисоллар;

- тарихий маълумотномалар (бирор — бир ишлаб чиқаришнинг ривожланиш тарихи ёки иқтисодиётда концепция ва усулларнинг қўлланиш тўғрисидаги маълумотномалар). Бундай матнлар амалий аҳамиятга эга бўлиб, назарий билимларни тармоқнинг муайян фаолияти билан боғлаб туради.

Изоҳловчи матнлар нашрнинг ўқитиш имкониятларини кенгайтириши, турли объектлар, жараён ва ҳодисаларни тўғривлианишидан иборат бўлиши лозим.

Изоҳловчи матрни тайёрлашда муаллиф ахборотни қабул қилиш имкониятларини, баён қилинаётган маълумотларнинг мос келувчи китобхонлар доираси учун етиб боришини ҳисобга олиши зарур.

Иқтисодий йўналишдаги кўплаб ўқув фанлари меъёрий ва ҳуқуқий ҳужжатларга, статистика маълумотларига таянади. Бундай материаллар ёки уларнинг айрим қисмлари асарнинг бўлимлари ёки унинг ўзини яқунлаши мумкин. Бу материаллар *қўшимча матнлар* блокинни ташкил этади. Асосий матннинг айрим қоидаларини тасдиқловчи илмий материаллар ҳам *қўшимча материал* сифатида қўлланиши мумкин.

Изоҳловчи матнлар таълим олувчи бевосита қонун ёки таснифларни ўрганиш жараёнида маълум бир тартибланган қаторни — «назария, концепция, услубият, усул — яратувчининг шахси», «усул — уни қўллашига мисол» шакллантириши мақсадида, бир қарашда кўзга ташланиши учун асосий матнларга “боғлаб” қўйилиши лозим. Иқтисодий ўқув адабиётларида мисол шаклидаги изоҳловчи матнлар муҳим аҳамият касб этади. Уларнинг баъзи дарсликларда жуда кам келтирилиши талабаларнинг ўқув материални тўғри тушуниши ва яхши ўзлаштиришини қийинлаштиради.

Ўқув адабиётларининг ижобий ҳиссиётли жиҳатлари ўқув материални яхши ўзлаштиришга хизмат қилади. Бундай жиҳат яратишга мисол қилиб кузатув маълумотлари, назарий қонунлар ва қонуниятларнинг тарихий ихтиролар, олимларнинг қисқача таржимаи ҳоли билан биргаликда бериб боришни кўрсатиш мумкин.

Юқорида айтиб ўтилганидек *қўшимча матнлар* бўлим охирида келади ва асосий матн билан ҳаволалар тизими орқали

боғланган бўлади. Бу материални ёдда сақлаб қолиш шарт эмаслиги маълум. Бироқ айрим қоидаларнинг қўшимча тасдиқланиши уларнинг ўзлаштирилиши ва ишончлилик даражасининг ўсишига хизмат қилади. Қўшимча матнлардан муваффақиятли фойдаланишга мисол қилиб К.Р.Макконелл ва С.Л.Брюнинг *“Принципы, проблемы и политика”* дарслигини келтириш мумкин [13].

Иловалардаги тўлдирилувчи қоидалар сезиларли аҳамиятга эга бўлиши лозим.

Хулоса. Хулоса — асарнинг якуний қисми бўлиб, асосий хулосалар ва умумлаштирувчи материаллардан иборат бўлади. Унинг вазифаси таълим олувчининг олинган билимларини умумлаштиришга кўмаклашидир. Таълим олувчи мазкур бўлимдан у ёки бу билим соҳасидаги ҳал қилинмаган масалалар, мавжуд илмий йўналишлар, гипотезалар, шунингдек, фан ривожланишининг асосий йўналишлари тўғрисида билиб олиши мумкин. Бу ерда муаллиф китобдаги материалларни ўрганишда олинган билимларнинг қайсилари кейинги фанларни ўрганиш ва амалий топшириқларни бажаришда қўлланиши, мазмунини янада чуқурроқ ўзлаштириш имкониятлари тўғрисида тўхталиб ўтиши мақсадга мувофиқ.

Хулоса ўқув курсининг мазмуни, шунингдек, у акс эттирувчи фаолият соҳасининг мазмуни билан узвий боғлиқ бўлиши лозим. Бундан ташқари, хулоса муқаддимани қайтариши эмас, балки уни тўлдириши ва чуқурлаштириши муҳим аҳамият касб этади.

Ўқув адабиётларининг муҳим таркибий қисми бўлган бу элементни ҳозирги кунда нашр қилинаётган дарслик ва ўқув қўлланмаларида камдан — кам ҳолларда учратиш мумкин.

Изоҳлар. Изоҳлар асосий матнга қисқача қўшимчалар, тушунтириш ва аниқлашлардан иборат бўлиб, матн ичида, сатр остида ёки матндан ташқарида келтирилади.

Кўрсаткичлар. Кўрсаткичлар (мавзуий, номлар, мавзуий — номлар ва бошқалар) ўқув адабиётининг кичик таркибий элементлари бўйича маълумот олишда йўлбошловчи ҳисобланади. Улар китобни тўлиқ ўқиб чиқмасдан яхлит матн ичидан керакли шахс, предмет, ҳодиса ва мавзулар бўйича маълумотларни тез топишга имкон бериш йўли билан китобдан фойдаланишни енгилаштиради. Замонавий хорижий ўқув адабиётларида улар зурурий таркибий элемент ҳисобланса — да, бизда бу ҳақда ҳали гашира ололмаймиз.

Кўрсаткичлар алфавит бўйича, вақт бўйича ва бошқа тартибда жойлаштирилади. Кўпинча улардан алфавит тартибда фойдаланишни кузатишимиз мумкин.

Мавзуий кўрсаткичларига ўқув адабиётида учрайдиган асосий атама ва тушунчалар киритилса, номлар кўрсаткичларига — қайд этилган шахсларнинг исми—шарифи киритилади. Мавзуий кўрсаткичида атаманинг ёнида ёки номлар кўрсаткичида фамилия ёнида вергулдан сўнг ушбу атама ёки фамилияни учратиш мумкин бўлган саҳифа рақами келтирилади.

Мавзуий кўрсаткичидаги атамалар ва номлар кўрсаткичидаги фамилиялар устун шаклида ёзилади ҳамда биринчи ва ундан кейинги ҳарфлари бўйича алфавит тартибида жойлаштирилади.

Битта ҳарфдан бошланувчи атама ёки фамилиялар гуруҳи кейингилардан ажратилади.

Мавзуий кўрсаткичда аввалги қаторда келувчи сўзни такрорловчи сўз чизиқча билан (битта сўз ўрнига битта, иккита сўз ўрнига иккита ва ҳоказо) алмаштирилади. Учтадан ортиқ сўзни чизиқча билан алмаштиришга йўл қўйилмайди.

Кўрсаткичларга қўйиладиган асосий талаблар қуйидагилардан иборат:

- китоб мазмунини максимал даражада тўлиқ акс эттириш;
- сарлавҳаларни излашнинг қулайлиги (биринчи ўринга изланиш эҳтимоли юқори бўлган сўзни қўйиш);
- кўрсаткични тузишда қарорларнинг кетма—кетлигига риоя қилиш;
- манзилли ҳаволаларнинг аниқлиги;
- алфавит тартибига қатъий риоя қилиш;
- олдиндан хабардор қилиш (кўрсаткич бошида китобхонни кўрсаткич тузилган тамойиллари билан таништириш).

Колонтитул — саҳифа матни устидаги саҳифанинг мазмунини (қайси бобнинг қайси параграфи) аниқловчи маълумот сатри.

Колонтитулдан сарлавҳалар таркиби ва бир—бирига бўйсунтириш тартиби мураккаб бўлган ўқув адабиётларида фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Саҳифадаги матн мазмунини акс этирувчи колонтитул китобхоннинг аниқ бир мавзу бўйича матн қисмларини тўлиқ ўқиб ўтирмасдан топишига қўмаклашади.

Иловалар. Илова сифатида асосий матнни тўлдириб турувчи расмий ва қўшимча маълумотлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Иловалар таркибига жадваллар, схемалар, расмлар, хариталар, чизмалар, рўйхатлар ва ҳоказоларни киритиш мумкин. Иловалар характери ва мазмунига кўра китобдаги айрим хусусий саволларга эмас, балки китобнинг айрим қисмларига ёки тўлалигича китобга тааллуқли бўлиши лозим. Барча иловалар мазмунига кўра гуруҳланади ва рақамланади.

Адабиётлар (библиография) — китобда фойдаланилган, шунингдек, мазкур предмет бўйича мустақил ўрганишга тавсия қилинадиган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлган бўлим. У китоб охирида махсус рўйхат ва шарҳ, матн ичидаги ҳаволалар, сатрлар остидаги ҳаволалар кўринишида келтирилади. Қўшимча адабиётлар предмет мазмунидан келиб чиққан ҳолда танланади.

2.4. Саволлар, машқ ва топшириқлар

Муаллифнинг энг муҳим вазифаларидан бири талаба ўзи фанни ўрганиши учун керак бўлган савол, машқ ва топшириқларни тўғри ишлаб чиқишдан иборат.

Услубий жиҳатдан тўғри тузилган саволлар, машқ ва топшириқлар талабанинг ўрганилаётган материал билан қўшимча ишлаши, мустақил равишда ўзини назорат қилишга интилишни шакллантириш, олинган назарий билимларни амалиётда қўллаш ва мустақил қарор қабул қилиш кўникмаларни ишлаб чиқишга имкон беради.

Ҳозирги кунда иқтисодий фанлар бўйича дарсликлар ва ўқув қўлланмаларининг катта қисми одатда ўрганилган боб ёки параграфнинг энг муҳим қисмларини такрорлаш ва ўзини — ўзи назорат қилиш учун саволлардан иборат, холос. Бунга қуйидагини мисол қилиб келтириш мумкин:

1. *Микроиқтисодиёт фани нимани ўрганади?*
2. *Ишлаб чиқариш омилларига нималар киради?*
3. *Тағбиркорликнинг ташкилий шаклларини айтиб беринг?*
4. *Олигополик бозор қандай хусусиятларга эга?*

Юқорида санаб ўтилган саволлар жуда содда бўлиб, бевосита бўлим мазмунидан келиб чиқади. Талабанинг уларга эътибор қилмаслик эҳтимоли юқори. Бироқ талаба уларга мурожаат қилса ҳам ўзлаштирилган материал такрорланади, холос.

Шу билан бир пайтда саволларнинг бундай қўйилиши касбга қизиқиш уйғотиш, олинган назарий билимларни амалиётга қўллаш ва қарор қабул қилиш кўникмалари шакллантириш вазифаларининг ҳал қилинишини таъминламайди. У қатъий ва аниқ бир меъёрий баҳолаш ва уни амалга ошириш услубиятини камраб олувчи муайян амалиётга мос равишда муайян билимларни бериш мақсад қилиб қўйилган ҳолларда самарали бўлиши мумкин.

Савол, машқ ва топшириқларни тузишда муаллиф

китобнинг дидактик хусусиятларини кучайтирувчи қарорларни излаб топиши, ўқув адабиётига қўйилувчи ўқув – тарбия жараёнига ҳамкорлик педагогикаси ва интерфаол ўқитиш усулларини жорий қилиш, билимларни онгли равишда ўзлаштиришга жалб қилувчи хусусиятларнинг мавжудлиги, таълим оловчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш, мустақил ўрганишга қизиқиш уйғотишга кўмаклашиш каби талабларини ёддан чиқармаслиги лозим.

Савол, машқ ва топшириқларни тузар экан, муаллиф биринчи навбатда ўзи учун интерфаол ўқитиш усуллари моҳиятини аниқлаб олиши зарур.

"Интерфаол" сўзи инглиз тилидан кириб келган – interact (inter – ўзаро, act – ҳаракат қилмоқ). Интерфаол дегани ўзаро ҳаракат қилиш ёки бирор – бир шахс ёки нарса (масалан, компьютер) билан суҳбат ва мулоқотда бўлишни англатади. Демак, интерфаол ўқитиш – аввало, диалог шаклидаги ўқитиш.

Интерфаол ўқитиш билим олиш фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос шаклидир. У муайян ва башорат қилинувчи мақсадларни назарда тутаяди. Бундай мақсадлардан бири ўқитиш учун қулай, яъни талаба ўз муваффақиятларини, интеллектуал ютуқларини ҳис қилувчи шароитларни яратиш бўлиб, бу ўқитиш жараёнининг маҳсулдорлигини ҳам оширади. Интерфаол ўқитишнинг моҳияти ўқув жараёнини шундай ташкил қилишдан иборатки, унда талабалар ўқиш жараёнига тўлиқ жалб қилиниб, улар ўзлари билган ва ўйлаётган нарсалар ҳақида мулоҳаза қилиш имконига эга бўлади.

Ўқиш ва ўқув материални ўзлаштириш жараёнида талабаларнинг биргаликдаги фаолияти ҳар бир талаба бу жараёнга ўз ҳиссасини қўшишини аниқлаб, билимлар, гоёлар ва фаолият усулларини алмашишни рўй беради. Бу хайрихоҳлик ва ўзаро қўллаб – қувватлаш муҳитида, янги билимларни олишдан ташқари билим олиш фаолиятини ривожлантиришга имкон беради, уни шериклик ва ҳамкорликнинг янада юқори шакллариغا ўтказаяди.

Дарсларда интерфаол фаолият диалог мулоқотларини ташкил этиш ва ривожлантиришни назарда тутиб, ўзаро тушуниш ва ўзаро алоқаларга, ҳамма учун умумий, бироқ ҳар бир иштирокчи учун аҳамиятли вазифаларни биргаликда ечишга олиб келади. Диалог шаклидаги ўқитиш давомида талабалар танқидий фикрлашга, мураккаб муаммоларни ҳодисалар ва мос келувчи маълумотларни таҳлил қилиш асосида ҳал қилиш, муқобил фикрларни солиштириш, баҳс – мунозараларда қатнашиш, бошқа шахслар билан мулоқотга киришишга ўрганади. Бунинг учун машғулотларда яқка тартибда ва гуруҳ

бўлиб ишлаш, тадқиқот лойиҳалари, ишбилармонлик ўйинлари, ҳужжатлар ва турли хил ахборот манбалари билан ишлаш, ижодий ишлар ва ҳоказолар ташкил этилади.

Ҳозирги пайтда гуруҳ бўлиб ишлашнинг бир неча хил шакллари ишлаб чиқилган. Бу шакллар машғулотларда талабалар олдиндан таниш ва тасаввурга эга бўлган муаммолар муҳокама қилинганда самарали бўлади. Бундан ташқари, муҳокама қилинувчи мавзулар ёпиқ ёки жуда ҳам тор бўлмаслиги лозим. Масалан, солиқ ставкаси қандай бўлиши кераклиги ҳақида гуруҳ бўлиб муҳокама қилишдан фойда йўқ. Шуниси ҳам муҳимки, муҳокама қилинаётган муаммо даражаси тор иқтисодий масалалардан муаммоларни кенг миқёсда кўриб чиқишга имкон бериши зарур. Бу муаммо талабалар учун қизиқарли, аҳамиятли ва долзарб бўлиши лозим.

Савол ва топшириқлар ўқув материални такрорлашга йўналтиришдан ташқари бошқа турли хил характерларга эга бўлиши мумкин:

- олинган қарорларни таҳлил қилиш имкониятини назарда тутувчи, бошланғич маълумотлар ва назорат саволлари вариантлари турли – туман бўлган ўқитиш топшириқлари;
- ўқув материални ўзлаштириш ва уни тушунганлигини текшириш бўйича топшириқлар, уларга ечилиш мисоллари билан изоҳлар;
- олинган билим ва кўникмаларни муайян муаммоларни ҳал қилишда мустақил қўллаш бўйича топшириқлар;
- амалий иш ва ҳисоб – китобларни талаб қилувчи топшириқлар;
- талабаларнинг фаол иштирок этишини талаб қилувчи ҳақиқий ишлаб чиқариш вазиятларидан иборат бўлган топшириқлар;
- жавоб вариантлари бир неча хил бўлган тест саволлари;
- "тўғри – нотўғри" шаклидаги жавобларни назарда тутувчи саволлар;
- қисқа ва лўнда жавоб олишни мақсад қилиб қўйган саволлар;
- атамани танлашга оид саволлар (бир неча хил агама вариантлари ичидан тўғрисини танлаш);
- тузилган гапдаги етишмай турган сўзларни жойига қўйиш бўйича машқлар;
- такрорлаш учун кенгайтирилган саволлар;
- амалиёт (ишлаб чиқариш) вазиятлари;
- ўз фикрини ривожлантириш учун машқлар.

Олий ўқув юртлари учун чет элда нашр қилинган замонавий иқтисодий ўқув адабиётларини кўриб чиқиш натижалари муаллифларнинг ўқув саволлари ва топшириқларига алоҳида эътибор қаратишидан даволат беради. Исталган ўқув адабиётида матнни баён қилиш давомида ҳам, махсус бўлимларда ҳам ўқув саволлари ва топшириқларини учратиш мумкин. Улар турли – туманлиги, қайси бўлимларга мансублиги, шунингдек, фаннинг предмет соҳаси билан ажралиб туради, баъзи ҳолларда улар мазмунига кўра бўлим доирасидан ташқарига чиқади ва талабани фан бўйича қўшимча материалларга мурожаат қилишга мажбур қилади. Уларга жавоб бериш учун таълим олувчи дарсликдаги бўлимни ўқиб чиқишдан ташқари, қўшимча адабиётларни ҳам кўриб чиқади. Ушбу топшириқ ва саволларнинг вазифаси кенг миқёсдир – мустақил фикрлашга ундаш, бўлажак касбга қизиқиш уйғотиш, муаммони кенг миқёсда кўриб чиқишга ўргатиш.

Республикамиздаги ўқув адабиётларининг янги авлоди муаллифлари ҳам савол ва топшириқларни тузишга тўлиқ масъулият билан ёндашишлари зарур.

2.5. Адабиётлар рўйхати

Ўқув нашрларининг муҳим таркибий қисмларидан яна бири библиографик аппарат бўлиб, у библиографик рўйхат (адабиётлар рўйхати) ва библиографик ҳаволалардан иборат бўлади. У талабалар учун манбаларга муҳим кўрсатма бўлиб, уларни предмет бўйича адабиётлар билан таништиради, кўриб чиқиладиган масалаларни чуқурроқ ўрганиш учун зарур бўлган адабиётларни тавсия қилади ҳамда китобхонни кўриб чиқиладиган масала тўлароқ ёритилган адабиётларга йўналтиради ва муаллифнинг мазкур предмет муаммоларига кириб борганлик даражасидан дарак беради. Библиографик аппаратга қараб муаллифнинг фойдаланилган адабиётлар муаллифларига бўлган муносабати тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин.

Шуни қайд этиш жоизки, адабиётлар рўйхатини тайёрлаш муаллиф томонидан ўқув материални ёзиш давомида олиб борилиши ва қўлёзмани тугатгунча тўхтатиб турилмаслиги лозим. Рўйхатдаги у ёки бу элементларни расмийлаштиришни кейинга қолдириш мумкин эмас, чунки кейинчалик вақт етишмаслиги ёки манбаларнинг қўл остида бўлмаслиги сабабли улар рўйхатдан тушиб қолиши мумкин.

Афсуски, ўқув материаллари муаллифлари ушбу бўлимни расмийлаштиришга ҳар доим ҳам етарлича эътибор

қаратаётганлари йўқ. Давлат стандартлари томонидан белгилаб қўйилган библиографик рўйхат қоидаларига доим ҳам амал қилинмаяпти.

Шу сабабли библиографик аппаратни расмийлаштириш қоидалари ва элементларини батафсил кўриб чиқамиз.

Адабиётлар рўйхатида кўрсатилган ҳар бир манба тартиб рақами остида берилиши ва давлат стандартларида белгилаб қўйилган талаблар асосида ифодаланиши лозим.

Манбаларни библиографик ифодалашдан ташқари муаллиф уларни рўйхатда у ёки бу тартибда жойлаштириши лозим. Манбаларни рўйхатда жойлаштиришнинг турли усуллари мавжуд — алфавит тартибида, тизимли тартибда, хронологик тартибда, матнда учраш тартибида ва манбалар турларига кўра жойлаштириш. Улардан қайси бирини танлаш муаллифнинг ҳуқуқи ҳисобланади.

Адабиётлар рўйхатининг энг қулай шакли алфавит тартибида жойлаштириш ҳисобланади. Бу ҳолда адабиёт манбалари китоб муаллифлари ва китоб номи бўйича алфавит тартибида жойлаштирилади. Бунда шуни эътиборга олиш керакки, рўйхатнинг бошида қонун ва меъёрий ҳужжатлар туради. Улар аҳамият даражасига қараб, юқоридан пастга қараб гуруҳланади, бир хил аҳамиятли ҳужжатлар эса нашр қилинган муддатига қараб жойлаштирилади. Чет тилидаги адабиётлар рўйхатининг охирида асл нусхадаги тилда келтирилади.

Ҳар бир манба рўйхатда библиографик ифодалашнинг давлат стандартлари томонидан белгиланган қоидаларга асосан кўрсатилади. Ҳозирги кунда амал қилинаётган библиографик ифодалаш «ГОСТ 7.1-84. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления. - М.: Госстандарт, 1984» талабларига жавоб беради.

Библиографик ифодалашнинг таркибий қисмлари унинг сарлавҳаси ва соҳалари ҳисобланади.

Ўқув материалларида адабиётлар рўйхатини тузишда асосан библиографик ифодалашнинг қуйидаги соҳалари ажратиб кўрсатилади:

- ифода сарлавҳаси (муаллиф фамилияси ва исми — шарифи);
- номи ва масъулият тўғрисидаги маълумотлар (асар номи ва унга тааллуқли маълумотлар; ҳужжатни яратишда иштирок этган шахслар [муаллифлар, жумладан, жамоа муаллифлари, тузувчилар, муҳаррирлар, таржимонлар] ва ташкилотлар тўғрисидаги маълумотлар);

• нашр — мазкур асарнинг худди шу асарнинг бошқа нашрларидан фарқлари тўғрисидаги маълумотлар;

• босилиб чиқиш маълумотлари (нашр қилинган жой, нашриёт номи ва йили);

• миқдорий тавсифнома (бетлар, табоқ сони).

Ҳар бир соҳа маълум бир элементларни бирлаштиради ва ўз ўрнига эга ҳисобланади.

Ифодалаш соҳалари ва уларнинг таркибий қисмлари бўлган элементларни фарқлаш учун ягона шартли ажратиш белгилари тизимидан фойдаланилади (2.1 — жадвал).

2.1 — ЖАДВАЛ

Библиографик ифодалашда шартли ажратиш белгиларини жойлаштириш

Шартли ажратиш белгиси	Библиографик ифодалашнинг соҳаси ёки элементи олдида жойлаштириладиган шартли ажратиш белгиси
------------------------	---

	Ифода сарлавҳаси. Асосий номи
:	Бошқа номи
/	Масъулият тўғрисида маълумот (муаллифлар, тузувчилар, муҳаррирлар, таржимонлар)
//	Таркибий қисм жойлаштирилган ҳужжат, тўплам, журнал, газетанинг номи
.-	Нашр жойи
:	Нашриёт номланиши (китобнинг)
,	Нашр йили (китобнинг)
.-	Нашр йили (журналнинг)
.-	Тартиб рақами (журналнинг)
.-	Саҳифалар сони

Ифодалаш соҳаси ва элементларини аниқроқ фарқлаш учун шартли ажратиш белгисидан олдин ва кейин битта оралиқ қўйилади.

Ифодалаш элементи ичида библиографик ифодалаш тили қоидалари амал қилади.

Ўқув материалга адабиётлар рўйхатини тузиш учун библиографик ифодалаш намуналарини кўрсатиб ўтамыз.

1. Манбани библиографик ифодалаш схемаси:

Ифода сарлавҳаси. Асосий номи: номига тегишли маълумотлар *Масъулият тўғрисидаги маълумотлар.* — *Нашр тўғрисидаги маълумотлар.* — *Нашр қилинган жойи ва санаси.* — *Ҳажми.*

Битта муаллиф китоби:

Абдуллаев Ё. *Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб.* — Т.: Меҳнат, 1998. — 384 б.

Иккита муаллиф китоби:

Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. *Менежмент: 100 савол ва жавоб.* — Т.: Меҳнат, 2000. — 552 б.

Учта муаллиф китоби:

Фуломов С.С. ва бошқ. *Иқтисодий информатика: Дарслик / С.С.Фуломов, А.Т.Шермухамедов, Б.А.Бегалов; С.С. Фуломовнинг умумий таҳрири остида.* — Т.: Ўзбекистон, 1999. — 528 б.

Тўртта муаллиф китоби:

Кичик бизнесни бошқариш: Ўқув қўлланма / М.С. Қосимова, Б.Ю. Ходиев, А.Н. Самадов, У.С. Мухитдинова.— Т.: Ўқитувчи, 2003. — 240 б.

Бешта ва ундан ортиқ муаллифлар китоби:

Ахборот тизимлари ва технологиялари: Олий ўқув юрталари талабалари учун дарслик / С.С. Фуломов, Р.Х. Алимов, Х.С. Лутфуллаев ва бошқ.: С.С.Фуломовнинг умумий таҳрири остида. — Т.: Шарқ, 2000. — 592 б.

Кўп томли нашр

Тожибоева Д. *Иқтисодиёт назарияси: Олий ўқув юрталари талабалари учун ўқув қўлланма / М. Шарифхўжаев таҳрири остида.* — Т.: Шарқ, 2003. — Биринчи—иккинчи китоб.

Таржима нашр:

Пиндайк Р., Рубинфельд Д. *Микроиқтисод: ингл. қисқар. тарж. қилинган / А. Ўлмасов ва бошқ.* — Т.: Шарқ, 2002. — 448 б.

Диссертация:

Адилова З.Д. *Истеъмол товарлари бозорига атир—ула маҳсулотлари маркетингини ривожлантириш (Ўзбекистон атир—ула маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналар мисолида): и.ф.н. ... диссертацияси.* — Т.: ТДИУ, 2001. — 140 б.

Диссертация автореферати:

Адилова З.Д. *Истеъмол товарлари бозорига атир—ула маҳсулотлари маркетингини ривожлантириш (Ўзбекистон атир—ула маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналар мисолида): и.ф.н. ... автореферати.* — Т.: ТДИУ, 2001. — 20 б.

Дарслик, ўқув қўлланма:

Мусаев Х.Н. *Аудит: Дарслик.* — Т.: Молия, 2003. — 220 б.

Ўлмасов А. Иқтисодийёт асослари: Ўқув қўлланма. — Т.: Меҳнат, 1997. — 223 б.

Анжуман материаллари:

Ўзбекистон Республикаси иқтисодий сиёсатини яқинлаштиришнинг устувор йўналишлари мавзусидаги илмий—амалий анжуман (2000, Тошкент). Маърузалар тўплами. — Т., 2000. — 220 б.

Луғат:

Бозор иқтисодийёти: изоҳли луғат / Тузувчилар Б.А. Эркаев, Г.Н. Каримова. — Т.: Шарқ, 1997. — 124 б.

Тўплам:

Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти ва унинг барқарор ривожланиш истиқболлари: Илмий ишлар тўплами / Масъул муҳаррир Г.Н. Ахунова; ТДИУ. — Т.: ТДИУ, 2003. — 167 б.

Стандарт:

О'з DSt 604:2001. Пахта толаси (Техникавий шартлар). — Т.: Ўзбек давлат стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаш маркази, 2001. — 20 б.

Чет эл адабиётлари

Hofmaier R. Erfolgsstrategien in der Investitionsgüterindustrie. — München: Verlag Moderne Industrie, 1995. — 321 S.

Lehrplan für die bauerische Hauptschule. — München: Bayerischen Staatsministeriums, 1997. — 422 S.

Beazden W. O., Ingram Th. N., Loforge R. W. Marketing Principles and Perspectives. — Chicago: Irwin, 1995. — 831 p.

Martin C. Marketing: An Introduction. — London: Pan Books, 1991. — 339 p.

Homans G. Social Behaviour as Exchange // American Journal of Sociology. - 1958. - Vol. 63. - P. 32-49.

2. Манбанинг таркибий қисмини библиографик ифодалаш схемаси:

Манбанинг таркибий қисми тўғрисидаги маълумотлар // Таркибий қисм жойлаштирилган манба тўғрисидаги маълумотлар. — Изоҳ.

Қонун ва меъёрий ҳужжатлар:

«Фермер хўжалиги тўғрисида». Ўзбекистон Республикасининг Қонуни (янги таҳрири) // Солиқ тўловчининг журнали. — 2004. — №10.

«Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида». Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // Ўзбекистон

Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. — 1996. — 6-сон, 59-модга.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори:

Товар-ҳом ашё биржалари фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 31 майдаги қарори.

Китоблардан олинadиган мақола ва бошқа материаллар:

Расулов М.Р. Бозор иқтисодиётини тартибга солиш зарурияти // Бозор иқтисодиёти асослари: Олий ўқув юрталари талабалари учун дарслик. — Т.: Ўзбекистон, 1998. — 335–343-бетлар.

Даврий тўпламдаги мақола:

Абдусаломова Н.М. Халқаро туркумда меҳнат ва уни ташкил этиш // Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш муаммолари. — Т.: ТДИУ Г.В. Плеханов номидаги РИА, 1999. — 114–116-бетлар.

Журналдаги мақола:

Сайфутдинов М. Тўқимачилик саноатида маркетингдан самарали фойдаланиш йўллари // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. — 2002. — №7–8. — 46–47-бетлар.

Газетадаги мақола:

Саудаҳмедов Н.С. Педагогик технология: таҳлил, таъриф, мулоҳаза // Маърифат. — 1998. — 24 июн.

Анжуман, семинар материаларидаги мақола:

Алимов Р.Х. Иқтисодий таълим жараёнида янги ахборот технологияларидан фойдаланиш // Иқтисодий таълим: назария, тажриба, муаммолар ва истиқбол. Халқаро илмий-амалий анжуманнинг маърузалар тўплами. 19 апрел 2001 йил. — Т., 2001. — 12–13 бетлар.

Сўнгги йилларда олий иқтисодий таълим соҳасида бир қатор анъанавий босма нашрлар билан бир пайтда электрон нашрлар ҳам тайёрланиб, ўқув жараёнига турли хил интернет ресурслари тобора кўпроқ жалб қилинмоқда, электрон нашр муаллифларининг ўз асарларини тайёрлашда интернетдан фойдаланиши ривожланмоқда.

Компьютер ёрдамида бошқариладиган электрон ахборот ресурслари турли-туман бўлиб, қуйидаги турларга тақсимланади:

- локал (маҳаллий) кириш, алоҳида электрон жиҳозда (электрон диск, видеодиск ва ҳоказо) жойлаштирилган ва компьютерга киритилиши мумкин бўлган ахборотлар;

• масофавий кириш (ахборотларни хотирада сақловчи воситалар ёки ахборот тармоқлари, масалан, Интернетда жойлаштириш).

Электрон ахборот ресурсларини ўқув жараёнига жалб қилиш ўз навбатида уларни тўғри библиографик ифодалаш ва тўғри иқтибос келтириш заруратини юзага келтиради. Бироқ бу вазифа ҳали охиригача ҳал қилинмаган.

Ҳозирги пайтда электрон нашрлар ишлаб чиқаришни тартибга солувчи бир қатор халқаро ҳуқуқий – меъёрий ҳужжатлар яратилган.

Биринчилар қаторида 1997 йилда ИФЛА томонидан "Электрон ресурсларни халқаро стандарт асосида библиографик ифодалаш" (*ISBD(ER): International Standard Bibliographic Description for Electronic Resources - www.ifla.org/VII/s13/pubs/isbd.htm#1*) ҳужжати нашр этилган. Мазкур тавсиялар кутубхона каталог тузувчиларига электрон материалларни ҳисобга олиш учун мўлжалланган.

Электрон нашрларда нашр маълумоларини тартибга солиш мақсадида Россияда *ГОСТ 7.83-2001 «Электронные издания. Основные виды и выходные сведения»* ишлаб чиқилиб, 2001 йилнинг 30 октябрида Давлатлараро стандартлаш, метрология ва сертификациялаш кенгаши мажлисида тасдиқланган ва 2002 йилнинг 1 июлидан бошлаб кучга кирган. Электрон нашр ишлаб чиқарувчиларга йўналтирилган мазкур стандарт халқаро мақомга эга бўлиб, унинг қабул қилинишига Ўзбекистон томонидан ҳам овоз берилган (Ўздавстандарт).

Мазкур стандарт библиографик ифодалашни 2002 йилнинг 1 июлида қабул қилинган ва халқаро мақомга эга бўлган *ГОСТ 7.82-2001 «Библиографическая запись. Библиографическое описание электронных ресурсов: Общие требования и правила составления»* талаблари асосида олиб боришни назарда тутади.

Кўрсатилган стандартлар асосан тугалланган сайтлар ва тўлиқ ахборот ресурсларини (маълумотлар тўплами, тармоқли даврий электрон нашрлар ва ҳоказо) ифодалаш учун қўлланиши мумкин. Бироқ ўқув адабиётларида кўп ҳолларда Интернет ресурслари, масалан, айрим web – саҳифалар кўрсатилади. Кўнаб интернет ресурсларини *ГОСТ 7.83-2001* талаблари асосида ифодалаш катта қийинчиликлар туғдиради.

Шу сабабли китобларда адабиётлар рўйхатини тузишда юқорида кўрсатилган стандартлардан ташқари муаллифлар томонидан кўп қўлланиладиган турли хил интернет ресурсларини ҳисобга олувчи библиографик ифодалаш усулларига ҳам таяниш лозим.

Ўқув адабиётлари муаллифларининг [18] асарда кўрсатилган ҳамда энг тарқалган интернет ҳужжатлари турларини ифодалаш учун қўлланиши мумкин бўлган библиографик ифодалаш қоидаларидан фойдаланиш қулайлик туғдиради. Бу қоидаларга таянган ҳолда баъзи бир схемалар ва мос келувчи мисолларни кўрсатиб ўтамиз.

Web – саҳифани ифодалаш:

Муаллиф. Саҳифа номи. Ҳужжат тури. (Электрон манзил (URL)). Мурожаат қилинган сана.

Мисоллар:

В Узбекистане почти полмиллиона интернет-пользователей. [Электронный документ]. - (<http://www.uza.uz/tech/?id1=239&print>). Проверено 16.01.2004.

Гальперин В.М., Игнатъев С.М., Моргунов В.И. Микроэкономика. [Электронный документ]. - <http://microeconomica.economicus.ru/>. Проверено 12.11.2002.

Электрон журналдаги мақола:

Музафаров, Дамир. Малый и средний бизнес в Узбекистане: быть или...: Обзор доклада международной финансовой корпорации "Деловая среда в Узбекистане глазами представителей малого и среднего бизнеса", 2003 год: [Электронный документ] // Экономическое обозрение. – 2004.- Вып.3. (<http://www.review.uz/archive/article.asp?y=2004&m=66&id=211>). Проверено 18.06.2004.

Рақамли маълумотлар тўпламидан олинган ҳужжатни ифодалаш схемаси:

Муаллиф. Номи. // Манба номи (журнал, газета, бюллетень) манба турини кўрсатган ҳолда – "электрон ҳужжат". Манба тўғрисидаги маълумотлар (том, рақам, нашр санаси, саҳифа). Маълумотлар тўплами номи. (Маълумотлар тўпламининг электрон манзили). Маълумотлар тўпламидаги қайднома рақами. Мурожаат қилинган сана.

Мисол:

Alzamil, Mansour A. Perceptions of Internet use as academic library services' delivery medium for Web-based courses: [Электрон ҳужжат] / The Florida State University. - 2002, 153 pages. ProQuest (<http://www.proquest.com/>). ААТ 3034039. Мурожаат қилинган сана 11.03.2003.

Локал кириш ресурси:

Цветков, Виктор Яковлевич. Компьютерная графика: рабочая программа [Электронный ресурс] : для студентов заоч. формы обучения геодез. и др. специальностей / В.Я. Цветков. — Электрон. дан. и прогр. --

М.: МИИГАуК, 1999. — 1 дискета. — Систем. требования: IBMPC, Windows 95, Word 6.0. — Загл. с экрана. - № гос. регистрации 0329900020.

Муаллифлар адабиётлар рўйхатига интернет ресурсларини киритишда тармоқ ресурсларининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ қуйидаги қоидаларни ҳисобга олиши ва уларга риоя қилиши лозим:

- босма китобнинг электрон шакли мавжуд бўлса иккала манбани ҳам кўрсатиш. Талаба ўз хоҳишига кўра тавсия этилаётган адабиётнинг исталган турига мурожаат қилиши мумкин;

- шунинг эътиборига олиш керакки, интернет ресурслари динамикаси юқори бўлиб, адабиётлар рўйхатига киритилган манбалар у ёки бу сабабларга кўра вақт ўтиши билан йўқ бўлиб кетиши мумкин;

- интернет ресурси нисбатан барқарор бўлиши, талаба унга исталган пайт мурожаат қила олиши ва доимий манзилга эга бўлиши лозим;

- тўлиқсиз ва ишончсиз материалларни чиқариб ташлаган ҳолда нуфузли интернет ресурсларидан фойдаланиш.

Одатда муаллифларнинг кўпчилиги адабиётлар рўйхатида фойдаланилган (олинган иқтибос, кўриб чиқилган, эсга соладиган) ва тавсия этиладиган манбаларнинг библиографик ифодаланиши келтирилади. Бироқ ўқув адабиётларида фақат ўрганиш учун тавсия қилинадиган адабиётларни келтириш мақсадга мувофиқ. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати эса талаба учун зарур маълумотларни бермайди, чунки уларда ортиқча маълумотлар жуда кўп бўлади.

Ўқув матнини адабиётлар рўйхати билан боғлаш учун ҳавола белгилари қўлланади.

У ёки бу асарга ҳавола белгисини ишлатишда китобнинг асосий матнида тўртбурчакли қавс ичида ушбу асарнинг тартиб рақами келтирилади, масалан: [35], бу шунинг англатадики: асар рўйхатда 35 — рақам остида турибди. Бир нечта асарларга ҳавола белгисини қўлашда барча асарлар тартиб рақамлари тўртбурчакли қавс ичида келтирилади ва вергул ёрдамида бир — биридан ажратилади, масалан: [35, 44, 76]. Агар ҳавола белгисидаги асарлар тартиб рақами узлуксиз кетма — кетликда бўлса, улар қуйидаги кўринишда акс эттирилади: [7 — 15]. Асосий матнда манбанинг саҳифаси кўрсатилганда саҳифа рақами ҳам тўртбурчакли қавс ичига киритилади, масалан: [33, 14 — бет], яъни: 33 — манбанинг 14 — саҳифаси. Барча ҳолларда ҳавола белгилари муайян матн қисмлари (келтирилган иқтибос, қоида, формула, жадвал, сурат ва ҳоказолар) билан боғлиқ бўлиши

2.6. Библиографик ҳаволалар

Адабиётлар рўйхати ва ҳавола белгилари билан бир қаторда ўқув адабиётларида библиографик ҳаволалар ҳам келтирилади. Улар иқтибослар келтириш, қоида, формула, жадвал, чизмалардан фойдаланишда, китобхонни кўриб чиқиладиган масала, у ёки бу иш таҳлили тўлароқ келтирилган нашрга ҳавола қилишда қўлланади.

Библиографик ҳавола бу китобда фойдаланилган иқтибос, кўриб чиқилган ёки эсга олинган манба ёки унинг таркибий қисми ҳақидаги маълумотлардир.

Библиографик ҳаволани турли усуллар ёрдамида жойлаштириш мумкин:

- изоҳда;
- китоб матнида;
- қисман китоб матнида ва қисман изоҳда.

Изоҳда жойлашган ўрнига қараб библиографик ҳаволалар қуйидаги турларга тақсимланади:

- матн ичидаги (матндан сўнг бевосита сатрда қавс ичида келтирилади);
- сатр ости (саҳифанинг пастки қисмида майда шрифтлар билан ёзилади);
- матндан ташқари (китоб охирида ёки унинг асосий матндан кейинги қисмида келтирилади).

Матн ичидаги библиографик ҳавола матннинг узвий ва ажралмас қисми ҳисобланади.

Ҳаволаларни матн ичида жойлаштириш исталмаган ёки мумкин бўлмаган ҳолларда манбаларга сатрости ҳаволаларидан фойдаланилади. Бунинг учун ҳавола саҳифанинг пастки қисмида жойлаштирилади, китобдаги матн охирида эса тартиб рақами ёки юлдузча шаклида ҳавола белгиси келтирилади. Агар битта саҳифада ҳаволалар сони тўрттадан ортиқ бўлса, фақат рақамлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Биринчи ҳаволада манбанинг номи тўлиқ келтирилади. Битта манбага такрорий ҳаволада "ўша ерда" деб ёзилади ва саҳифа рақами берилди.

Мисол тариқасида мазкур ишнинг 1.2-бўлимида келтирилган матн ичидаги ва сатрости ҳаволаларини кўриб чиқиш мумкин.

Фойдаланилган манбалар сони кўп бўлган ҳолларда матндан ташқари библиографик ҳаволалар қўлланади.

Хорижий манбаларга ҳаволалар албатта чет тилида берилади, ўзбек тилига таржима қилинганда эса кўрсатма берилади.

Китоб матнига тўлиқ киритилган библиографик ҳавола муаллифнинг хоҳишига кўра жойлаштирилади. Бунда библиографик маълумотлар манбани излаб топиш учун етарли бўлиши лозим.

Мисол:

Турли материални ёрдамчи восита сифатида ишлатиш учун интернетдаги «Салин В.Н., Калашникова М.И. Графические изображения статистических данных: Электронный учебник / Финансовая академия при правительстве РФ.-2001 г.- /www.fa.ru/» манбасидан топиш мумкин.

Қисман матн ичида ва қисман изоҳда келтирилган ҳавола библиографик маълумотлар матн ва изоҳда такрорланмайдиган ҳолда тузилади.

Бир қатор ҳолларда библиографик ҳаволалар қўшимча аниқловчи сўзлар билан бирга келтирилади:

- "Қаранг, масалан," — агар ҳавола берилган манба асосий матн қоидалари келтирилган ёки акс эттирилган манбалардан бири бўлса;

- "Солиштиринг" — агар ҳавола солиштириш учун берилган бўлса;

- "Қаранг" ёки "Бу ҳақда қаранг" — агар матндан ҳаволага текис мантиқий ўтиш мумкин бўлмаса;

- "Қўш. қаранг" — агар ҳавола қўшимча адабиёт эканлигини кўрсатиш керак бўлса.

3 – боб. МАТН МАЗМУНИ

3.1. Матн ва унинг тавсифлари

Бугунги кунда ўқув материаллари матнини яратишнинг илмий асослари етарли даражада ишлаб чиқилмаган бўлиб, иқтисодий матнларни яратиш услубияти амалда деярли йўқ. Шунга қарамай, иқтисодий соҳада ўқув адабиётини яратишда муаллифлар замонавий ўқув адабиётлари яратиш муаммоларини ёритувчи махсус адабиётларга таянишлари лозим. Бу жиҳатдан махсус адабиётдаги материаллардан келиб чиққан ҳолда матнни ҳар томонлама тавсифлашга ҳаракат қилиб кўрилган [7] ўқув адабиётини муваффақиятга эришган деб ҳисоблаш мумкин.

Қўлланма китобшунос талабаларга мўлжалланган бўлса – да, у маълум маънода муаллифларнинг мураккаб матн муаммоларини ҳал қилишларида уларга ёрдам кўрсатиши мумкин. Ушбу асардаги маълумотлардан фойдаланиб, матн, унинг таркибий қисмлари ва тавсифларини иқтисодий ўқув адабиётларининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқамиз.

Матнни унга жойлаштирилган ахборот, унинг таркиби ва услуби нуқтаи назаридан, шунингдек, қабул қилиш учун материал сифатида кўриб чиқиш мумкин. Ўқув материаллари матнини тузишда “матн – китобхон” муносабатлари марказий ўринни эгаллаши лозим.

“Матн” (лот. *textus*) сўзи “матно, тўқима, бирлашув” маъносини англатади.

Матн асосий хусусиятлари боғлиқлик ва тўлиқлик хусусиятларига эга, маъноси бўйича бирлаштирилган белги бирликлари кетма – кетлигини акс эттиради.

Матннинг “меъёрда” баён қилиниши одатда ахборотни вербал ва новербал ифодалашнинг муқобил уйғунлашувига йўналтирилади. Бу меъёрдан четта чиқиш матннинг қисқартирилиши ёки кенгайтирилишига олиб келади. Қисқартириш – кенгайтириш даражаси муаллиф томонидан матннинг мақсадли йўналишларидан келиб чиққан ҳолда режалаштирилиши мумкин. У бутун матн бўйлаб ўзгариши

мумкин: матннинг баъзи қисмлари кўпроқ, баъзилари камроқ кенгайтирилган бўлади.

Гап ва жумлалараро бирлик (семантик ва синтактик жиҳатдан ягона фрагментга бирлаштирилган гаплар) матн бирликлари ҳисобланади.

Жумлалараро бирлик ўз навбатида янада йирикроқ қисмларга — фрагмент—блокларга бирлашиб, маъно ва грамматика алоқалари ёрдамида матннинг бир бутунлигини таъминлайди. Ҳат боши, параграф, бўлим, боб ва ҳоказолар тартибий даражада ажралиб туради.

Матнни яратиш механизмларини тушуниш учун аввало матннинг прагматик мақсади ва муаллифнинг прагматик мақсади каби тушунчаларнинг моҳиятини аниқлаб олиш зарур.

Муаллиф матннинг ўзини яратишдан ташқари, китобхонни матни талқин қилишига йўналтиради ҳам.

Матннинг прагматик мақсади матннинг ўзидан — унинг вазифаларидан келиб чиқади. Ўқув адабиётини яратишга киришган муаллиф матннинг ҳажми қандай бўлиши, қайси масала ва муаммоларни ёритиш кераклиги, матн таркиби қандай бўлиши, ўқув адабиётларининг амал қилинадиган жанр хусусиятлари ва материални тақдим этиш усул ва услублари қандай бўлишини олдиндан билади. Матн билан ишни бошлашдан аввал унинг умумий мақсади — ўқитиш маълум бўлади.

Прагматик мақсад матннинг шакли, материални танлаш, умумий услуб ва ҳоказоларни белгилаб беради. Бироқ муаллиф муайян субъект сифатида мазкур йўналишдаги матнни яратишнинг умумий қоидаларига бўйсунган ҳолда матнни яратишга ўзининг ўзгартишларини киритади, яъни ўзининг муаллифлик прагматик мақсадини амалга оширади. Иккала мақсад боғланиши, бир—бирига устма—уст тушиши мумкин, лекин қандайдир сабабларга кўра бир—бирига тўғри келмаслик ва зиддиятга тушиши ҳам мумкин. Бундан ташқари, муаллиф ўз фикрлари ва нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда матннинг жанрини ҳам танлаши мумкин. Жанрни танлагач, муаллиф мазкур жанр қоидаларига асосан ижод қилса—да, бироқ жанр қонунларини, мавзуни очиб беришда кетма—кетликни бузиши мумкин.

Муаллифлар ўқув матнларида шахсий бошланманинг чекланганлигини ҳисобга олишлари лозим, чунки бу матнлар бадий матнларга қараганда стандартлироқ бўлади.

Иккита прагматик мақсадларнинг ўзаро алоқада бўлиши натижасида матнда икки хил бўлакка ажратишни учратиш мумкин: матн ёйилтирилишининг таркибий мантиқга бўйсунувчи

объектив ажратиш ва матни яратишнинг мантиқийлигини кучайтирувчи ёки маъновий ва луғавий тузилиш жиҳатлари яратиш йўли билан ўзига хос тарзда бу мантиқийликни бузувчи субъектив ажратиш. Иккинчи ҳолатда матн мақсади ва муаллиф мақсади бир—бирига зид келади ва муаллиф ушбу усулдан атайин китобхонга самаралироқ таъсир кўрсатиш мақсадида фойдаланади. Хусусан, бу муаллиф мақсадларига тўлиқ бўйсунувчи хат бошиларга ажратиш хусусиятларига таъсир кўрсатади.

Матни лойиҳалаштиришда сўзларнинг маълум бир тартиби (бўлақларнинг жойлашиши) билан тавсифланувчи максимал тил бирликлари (гаплар) дан фойдаланилади.

Сўзлар тартиби маънони ўзгартириш, жумлалараро birlik таркибий қисмларининг эътиборли сифатларини ўзгартириш зарурати муносабати билан ўзгартирилиши мумкин.

Матнлар таъкидловчи (ёки ифодаловчи) ёки далил келтирувчи турда бўлиши мумкин. Бу турлардан ҳар бири матнда турли хил баён қилиш услубларида амалга оширилади. Таъкидловчи матнлар — ифодалаш, ҳикоя қилиш (тавсиф—ифодалаш, хабар—ҳикоя қилиш). Далил келтирувчи матнлар — мулоҳаза (таъриф—тушунтириш, хулоса—мулоҳаза қилиш). Бу баён қилиш усулларининг энг анъанавий таснифланиши бўлиб, унда асосан тасвирлаш, ҳикоя қилиш, мулоҳаза қилишни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Таъкидловчи матнлар объектларнинг хусусиятлари, белгилари, жиҳатлари ва сифатлари, синовнинг боришини, ўтиш босқичидаги белгиларни очиб беради (ифодалаш); ҳодиса ва жараёнлар динамикасини акс эттиради (ҳикоя қилиш). Далил келтирувчи матнлар ахборотларни таърифлаш ёки тушунтириш, исботлаш, мулоҳаза қилиш ва хулоса чиқариш шаклида ифодалайдилар. Бундай матн сабаб—оқибат алоқалари ва шартли—муддатли муносабатларни кўрсатган ҳолда, турли мантиқий жараёнлардан фойдаланиб, фикрлар ҳаракатини акс эттиради. Асосий (мазмунан фарқланувчи) баён қилиш усуллари турли матнларда фойдаланилиши мумкин.

Ўқув матнларида турли хил баён қилиш усуллари: *ифодалаш, ҳикоя қилиш, мулоҳаза қилиш, йўриқнома бериш* усуллари қўлланиши мумкин.

Ифодалаш — предметнинг хусусият ва белгиларини санаб ўтиш. У объектнинг жиҳатларини тавсифлаш учун мўлжалланади: табиат ҳодисалари, предметлар, шахслар, атроф—муҳит, тажрибалар, машина деталлари ва ҳоказолар тавсифлари бўлиши мумкин.

Ҳикоя қилиш — ҳодисалар тўғрисида вақт бўйича кетма—

кетликдаги ҳикоялар. У ҳодисаларнинг ривожланиши, уларнинг кетма-кетлиги тўғрисида маълумот беради. Баён қилишнинг ушбу усули асосий эътиборни фаол ҳаракатлар, жараёнлар ва уларнинг кечиш тартибига қаратади.

Мулоҳаза қилиш — предмет ёки ҳодисани тадқиқ этиш, уларнинг ички жиҳатларини очиб бериш, маълум қоидаларни исботлаш.

Муаллифлар таъриф ва таърифни тушунтириш ўртасидаги фарқни билиб олишлари лозим. Ўқув матнларида кўпроқ тушунчаларни тушунтиришга эътибор қаратилиши керак. Таъриф эса илмий матнларга хосдир. Таъриф тушунчанинг моҳиятини уни ажратиб турувчи белгиларини кўрсатиш орқали очиб бериш мақсадини кўзлайди. Тушунчани тушунтириш бошқа мақсадга эга — китобхоннинг жавоб тариқасидаги акс таъсири сифатида тушунишига эришишдир.

Ўқув матнлари учун баён қилишнинг барча усуллари хос бўлса — да, уларнинг танлаб олинишини матн характери билан изоҳлаш мумкин:

- ифодалаш — ўрганилаётган объектни тавсифлашда;
- ҳикоя қилиш — илмий билим яратилиши, ихтиро тарихи ҳақида сўзлаб беришда;
- мулоҳаза қилиш — концептуал ахборотларни баён қилишда.

Матнларда турли хил баён қилиш усуллари бир-бири билан уйғунлашиши, матн давомида биридан иккинчисига ўтиши мумкин.

Ўқув матнлари бир маънода қабул қилишга йўналтирилиши билан тавсифланади. Улар мантиқий фикрлаш қонунлари асосида яратилади. Улар учун ҳодиса ва далилларнинг мантиқ тушунчавий, иложи борича объектив моҳияти муҳим аҳамият касб этади. Матн икки режали ёки кўп режали бўлишлиги мумкин эмас.

Ўқув матнида муаллиф шахсияти мужассамлаштирилган. Бироқ унинг ўзи хабарларнинг салмоқлироқ бўлиши, уларни объективлаштириш мақсадида матндан четда туришга ҳаракат қилади. Шу сабабли кишилик олмошларидан фойдаланиш кенг тарқалмаган, иборалар кўпинча шахссиз, баъзи пайтларда камтарин «биз» ишлатилади, фаол ҳаракат қилувчи шахс чиқариб ташлаган ҳолда келтирилади, масалан: *Шуни қайд этишимиз муҳимки...; Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки...; ...тўғрисидаги саволга қайтиш зарур ва ҳоказо.*

Матн монолог ва диалог шаклида келтирилиши мумкин.

Монолог (юнонча monos — битта ва logos — нутқ) — битта

шахснинг айтган гаплари, нутқ (матн) шакли. Монолог матни биринчи шахс ёки четдаги шахс (кузатувчи) номидан берилган матн; номаълум шахс томонидан ёки шахссиз берилган матндир.

Диалог (юнонча dialogos) икки ёки ундан ортиқ шахснинг суҳбатини акс эттирувчи нутқ шакли ҳисобланади.

Ўқув матнларининг диалогиклиги махсус ифодалаш воситалари билан акс этирилиб, улар муаллифга матнни китобхон томон йўналтиришга ёрдам беради. Кўпинча бу нутқ воситалари китобхон билан мулоқот ўрнатиш мақсадига хизмат қилади, муаллифга китобхоннинг эътиборини энг муҳим масалаларга жамлаш имконини беради.

Диалоглаштириш воситалари — савол — жавоб мажмуи; китобхонга турли хилдаги ундалмалар; уни биргаликда мулоҳаза қилиш, ҳаракат қилишга жалб этиш; турли хил ундаш шакллари; бевосита китобхонга йўналтирилган тавсия ва кўрсатмаларни акс эттириш усуллари ва бошқалардан иборат.

Синтаксис диалоглаштириш воситалари (савол — жавоб мажмуи, риторик саволлар, ундовлар; кириш ва қўшимчалар, китобхонга турли хилдаги мурожаатлар) энг кўп қўлланиб, иккинчи гуруҳни матн воситаларининг ўзи (ҳавола, изоҳ ва бошқалар фикрига мурожаат) ташкил этади.

Ҳар қандай матнни яратишдан асосий мақсад ахборотларни маълум қилишдир. Ҳар қандай матн ўз ичига қандайдир ахборотларни киритади. Матндаги ахборотларнинг умумий ҳажми ахборот билан бойитилганликдир.

Бироқ фақат янги, фойдали, яъни прагматик ахборотгина қийматга эга, айнан у матннинг ахборотлилик кўрсаткичи ҳисобланади. Матннинг ахборот билан бойитилганлик матн сифатининг мутлақ кўрсаткичи, ахборотлилик эса нисбий кўрсаткич ҳисобланади, чунки ахборотлилик даражаси потенциал китобхонга боғлиқ бўлади. Матннинг ахборотлилиги — унинг китобхон учун маъно ва мазмунига кўра янгилик даражаси бўлиб, мавзу ва муаллиф концепциясида ифодаланади.

Матннинг ахборотлилик сифатлари даражаси ўсиши ёки пасайиши мумкин. Агар ахборотлар такрорланадиган бўлса, ахборотлилик (матн прагматикаси нуқтаи назаридан) камаяди ва аксинча, матнда илож борица кўпроқ янгилик бўлса, у ортади.

Ортиқча ахборотларнинг (турли хил кириш сўзлар, баъзи бир такрорлар, масалан, якуний такрорлар ва ҳоказо) умуман бўлмаслиги доимо салбий натижа беради, чунки "соф қуюқлашма"ни ўзлаштириш қийин кечади.

Сўз таркиби ортиқча бўлган иборалар етказилаётган маънонинг энг аниқ бўлишига даъвогарлик қилувчи грамматик ва мантиқий кенгайтирилган тузилмалардир. Ўқув матнларида

бундай ибораларнинг бўлиши қўллаб – қувватланади. Қисқартирилган тузилмалар фикрни ифодалашда ноаниқликка, икки хил маънога, мантиқий ўзгаришларга олиб келиши мумкин.

Эътиборни ҳаддан ташқари талаб этадиган матн қабул қилишнинг қийинлашувига олиб келади.

Матннинг оғирлик даражасини камайтириш ёки кучайтириш мумкин. Ўқув матнларида маъноли бўшлиқларни (жиҳатларни) сўзлар билан тўлдириш мақсадга мувофиқ, чунки ўта оғир матн қабул қилишнинг ноаниқлигига олиб келиши мумкин. Оғир бўлмаган матн маъноли бўғинлар ўтказиб юборилмаган, мантиқий кенгайтирилган матндир. Бироқ кўп ҳолларда маънони йўқотмаган ҳолда матни қисқартиришга интилиш, яъни матн оғирлигини у ёки бу даражада оширишга ҳаракат қилишни кузатиш мумкин.

Таркибий оғир матнни яратиш, яъни матнда тилнинг имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ахборотни тифиз беришнинг баъзи усуларини белгилаш мумкин.

1. Мавзуй кетма – кетликларга риоя қилмаслик матннинг таркибий оғирлигини кучайтиради. Қисқартириш янги ахборотларни хабар мавзуси ичига киритиш ҳисобига амалга оширилиб, натижада ахборотлар занжирида узилиш рўй беради.

2. Худди шу мақсадга бир нечта хабарни битта гапга жойлаштириш, яъни ахборотлари сиқилган (одатда мураккаб ўрнига содда грамматик) гаплардан фойдаланиш ҳам хизмат қилади.

3. Иккиламчи предикатларга эга гаплар мураккаб гапларга қараганда кўпроқ сиқилган бўлади.

4. Такрорий номланишнинг йўқлиги ҳам хабар маъносининг жипслашувига хизмат қилади.

Табийки, бу ерда матннинг нутқ бирликлари имкониятларига таянадиган ахборотларни сўз орқали етказишни қисқартириш усуларининг барчаси ҳам келтирилмаган. Бироқ бундан ташқари тилга таалуқли бўлмаган бир нечта усуллар ҳам мавжуд. Ўқув адабиётларида матннинг мураккаблиги схема ва формулалар, рақамли ва ҳарfli белгилар, турли хил илмий атамалардан фойдаланиш йўли билан ҳам яратилади. Бу турдаги асарларда сўзли матн фақат боғловчи восита бўлиб, унинг ўзи ҳеч қандай ахборот билан таъминламайди. Масалан: ... *тенгламани ечамиз; қуйидагиларни кўриб чиқамиз ...* ; ... *деб белгилаймиз* ва ҳоказо.

Матннинг ахборотлигини интенсив ва экстенсив усуллар ёрдамида ошириш мумкин.

Интенсив усул ахборот ҳажми сақланган ҳолда матн ҳажмини қисқартириш ҳисобига ахборотларни қисқартириш

жараёни билан боғлиқ. Ахборотларни қисқартириш худди шу фикрни бошқа янада тежамли нутқ воситалари ёрдамида етказиш имконини беради. Бунга матннинг таркибий оғирлигини ошириш йўли билан эришилади.

Экстенсив усул ахборотлиликни ахборотлар ҳажмини кўпайтириш йўли билан оширади. Унинг қўлланиши баён қилишни максимал даражада деталлаштиришга олиб келади. Бу эса ҳодисаларнинг моҳиятига чуқурроқ кириб бориш, ўрганилаётган объектнинг ташқи дунё билан алоқа ва муносабатларини очиб бериш имконини беради. Экстенсив усул хабар берилаётган предмет тўғрисидаги билимларни кенгайтириш, тушунтириш ва аниқлаштиришга имкон берувчи қўшимча маълумотларни киритиш билан боғлиқ. Ушбу йўл ўз мақсадларига (ингл. extensive — кенгаювчи, катталашувчи) кўра нутқ бирликлари сонини оширишни назарда туттади.

Шундай қилиб, битта ахборотнинг ўзи турли миқдорда тил белгилари ёрдамида мавжуд бўлган турли жиҳатларни эсга олган ҳолда етказилади.

Қўшимча (экстенсив) ахборот изоҳлаш, тушунтириш, аниқлаш каби турли шаклларда намоён бўлади. Мазкур предметни тавсифлайдиган жиҳатлар сони қанчалик кўп бўлса, у ҳақидаги тасаввур шунчалик тўлиқ бўлади. Бундай изоҳловчи ахборотларни ўқув адабиётларида ортиқча эмас, балки янги, фойдали ахборот сифатида кўриб чиқиш лозим.

Матннинг ахборот ва ахборотлилик сифатларини оширишда турли изоҳ, ҳавола, кўрсаткич ва ҳошия тизимлари, шрифтни курсив билан ажратиш ва ҳоказолар ҳам катта рол ўйнайди. Ўз моҳиятига кўра улар ҳам қўшимча матн ҳисобланади, чунки улар қўшимча белгиларни киритиш билан боғлиқ бўлади. Бироқ уларнинг роли илгари айтиб ўтилганларни тушунтириш эмас, балки керакли маълумотларни мақсадди йўналган ҳолда излашни таъминлашдан иборат.

Интенсив усул реферат, тезис ва шарҳларни ёзишда қўлланади.

Ҳар қандай ҳолда ҳам матн мазмунан етарлилик жиҳатларига эга бўлиши лозим.

Материални баён қилишда муаллиф матнни минимал нутқ воситаларидан фойдаланган ҳолда максимал маънони ифодалашга интилиши керак. Бунга эришишнинг усулларида бири матнни лўндалаштириш, яъни матнни маълумотларнинг бир қисмини олиб ташлаш ҳисобига, бироқ ахборотларнинг тўлиқ ҳажмини сақлаган ҳолда қисқартиришдир.

Қуйидагиларни матнни лўндалаштириш усуллари қаторига киритиш мумкин:

• атамдан фойдаланишда уни таърифламаслик, чунки атама тушунчани энг қисқа кўринишда акс эттиради;

• сўз бирикмасидан иборат бўлган атамани битта сўздан иборат бўлган атама билан алмаштириш, масалан: *айирбошлаш жараёни* – *айирбошлаш*;

• матннинг катта қисмларини қисқа ва лўнда қисмларга алмаштириш учун такрорий номланишдан фойдаланиш; кўпинча бу кўрсатма сўзлар ёки сўз бирикмаларидан иборат бўлади: *бу савол, бундай ҳолатда, мазкур маълумотлар* ва ҳоказо.

Матн лўнда ифодалаш усулларида фойдаланиш исталган ҳолатда матн ҳажмини қисқартиришга олиб келади. Бироқ нутқ прагматикаси қоидалари кўпинча бу имкониятларни чеклаб қўяди. Агар матнни қисқартириш усулларида фойдаланишнинг имкони бўлмаса ёки у матнни қабул қилишга салбий таъсир кўрсатадиган бўлса, бу ҳолда тушунарсиз нарсалар изоҳлаб берилиши лозим. Фақат китобхонга маълум бўлган атамаларгина изоҳланмайди.

Ҳар бир матн тўлиқ бутун асар сифатида мантиқийлик, боғлиқлик ва бутунлик каби ахборот – тузилмавий сифатлар билан тавсифланади.

Муқобил ўқув матни ундаги акс эттирилаётган маълумотлар таркиби ва оҳангдошлигининг мавзуга, мулоқот вазифалари ва шартларига мос келишини таъминлайди.

Матннинг мантиқийлиги унинг материални кетма – кетликда баён қилиниши, фикрларнинг бир – бирига зид келмаслиги, далилларнинг аниқ ва етарлилиги, акс эттирилаётган далилар (объектлар) ҳамда уларнинг алоқа ва муносабатлари (умумий ва алоҳида, сабаб ва оқибат, ўхшашлик ва фарқ, моҳият ва кўриниш) ишончли эканлиги каби сифатларни назарда тутаяди.

Матн тавсифномаси билан боғлиқ масалалардан бири унинг тўлиқлиги ва боғлиқлигидир.

Тўлиқлик ва боғлиқлик моҳиятига кўра матннинг асосий, конструктив белгилари бўлиб, матннинг мазмуни ва таркибий моҳиятини акс эттиради.

Матннинг боғлиқлиги матн таркибий қисмларининг бир – бирига боғлиқлиги орқали намоён бўлади.

Матннинг тўлиқлиги эса концептуал ва мавзу бўйича боғлиқликда кўзга ташланади.

Матннинг тўлиқлиги тушунчаси унинг мазмуни бўйича, коммуникатив ташкил этилишига, боғлиқлик тушунчаси эса шаклий, таркибий ташкил этилишига олиб келади.

Муаллиф концепцияси матннинг барча таркибий қисмларини бирлаштириши лозим. Акс ҳолда матннинг мазмуни

бирлиги, тўлиқлиги ҳам йўқолади. Матн икки жиҳатга — таркибий боғлиқлик ва мазмунан тўлиқликка эга бўлган тақдирдагина аҳамиятга эга бўлади. Иккала жиҳат бир—бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бир—бирини тўлдиради. Бу жиҳатлардан биттасининг мавжуд бўлиши яратилган матннинг мақсадга мувофиқлигидан ҳали дарақ бермайди. Матн ахборотларни акс эттириш жиҳатидан “боғланган” бўлса — да, унинг мазмуни умуман ақл бовар қилмайдиган бўлиши мумкин. Мазмунан танланган, бироқ грамматик жиҳатдан нотўғри тузилган сўзлар қатори ҳам тўлақонли матнни ярата олмайди.

Шундай қилиб, матн мазмунан мақсадга мувофиқ таркибий бирлик бўлиб шаклланиши учун иккита жиҳат — боғлиқлик ва тўлиқлик жиҳатларига эга бўлиши зарур.

Умуман матн муаммоларини амалий жиҳатдан ҳал қилиш муаллифлар учун жуда муҳим бўлиб, тадқиқотчиларнинг доимий назорати остида бўлади.

3.2. Тил, услуб ва атамашунослик

Асосий тушунча ва хулосаларнинг аниқ ва равшан баён қилиниши, атамаларнинг умумийлигига эришиш, матннинг жозибадор кўринишда баён қилиниши ўқув адабиётларининг янги авлодига қўйиладиган талаблар бўлиб, уларнинг бажарилиши ўқув нашрининг тили ва йўсинига боғлиқ бўлади.

Ўқув нашрининг тили деганда муаллиф томонидан қўлланиладиган тил воситалари тизими, йиғиндиси тушунилади. Бу ахборот етказишнинг асосий воситасидир.

Ўқув нашрининг тили аниқ ва равшан, тушунарли ва қисқа бўлиши лозим. Уни софлик, тўғрилиқ ва жонлиқ ажратиб туриши керак.

Тилнинг аниқлиги ҳақиқий далилларини фикр билан акс эттириш ва фикрларни сўзлар билан акс эттиришда намоён бўлиши мумкин. Бу оддий қилиб айтганда муаллифнинг тушунча ва тасаввурлар номлашининг китобхонлар қабул қилиши билан мос туришини аниқлатади.

Сўзлардан аниқ (унинг маъносига тўлиқ мос равишда) фойдаланиш матннинг устунилиги ва унинг мос равишда қабул қилиниши учун зарур шартдир. Сўзлардан фойдаланишдаги ноаниқликлар одатда сўзлардан нотўғри фойдаланишга бориб тақалади. Тилдаги ноаниқликлар ёзувчининг маданияти ва саводхонлик даражасининг пастлигидан далолат беради. Ноаниқликлар далилларга ҳам таалуқли бўлиши мумкин. Бу ноаниқликлар воқелиқни акс эттиришда намоён бўлади. Баъзида

бундай ноаниқликлар тушунчани нотўғри таърифлаш натижасида вужудга келади. Масалан, макро ва микроиқтисодиёт бўйича баъзи дарсликларда “уй хўжаликлари” тушунчаси таърифланмайди, бу тушунча ўзи нимани англатади? Бундай умумий тушунча таърифлашни талаб қилади.

Тилнинг тушунарлилиги бу матннинг маъносини аниқлаш, *етиб бориши* эса ахборотни етказишда дуч келувчи “тўсиқларни” енгиб ўтиш имкониятидир.

Бу сифатларнинг иккаласи ҳам бевосита матнни қабул қилиш самарадорлиги билан боғлиқ.

Матнни қабул қилишда бир қатор сабабларга кўра қийинчиликлар пайдо бўлиши мумкин, масалан, фикрнинг мазкур ўрганувчи субъекти учун жуда мураккаблиги; ушбу фикрнинг қутилмаганлиги, одатий эмаслиги; фикрни акс эттириш ва баён қилишдаги чалкашликлар туфайли; фикрнинг четга чиқиб кетиши; нотаниш сўзлар учраши ва ҳоказо.

Равшанлик гапдаги ҳар бир сўзнинг ва гапнинг ўзи тушунарлилигини, гапни тузишнинг тўғрилиги ва соддалигини, матн ва унинг таркибий қисмлари тушунарлилигини англатади. Ўқув матни фикрни акс эттириш ва фикрнинг мазмуни бўйича иложи борича равшан бўлиши лозим. Матнни тор маънода қўлланиладиган махсус атамалардан фойдаланган ва синтаксисни мураккаблаштирган ҳолда бойитилганда матннинг тушунарлилигини пасайтирадиган ноаниқликлар вужудга келиши мумкин. Ўқув матнида ноаниқликларнинг пайдо бўлишига атамаларга оид дефинициянинг йўқлиги туртки бўлади. Барча бундай ҳолларда равшанлик ва тушунувчанлик мезони тушунчаларни бир хилда ишлатиш ва китобхонлар тушунмайдиган ҳолларда уларни изоҳлашни талаб қилади.

Матннинг умумий график кўриниши, унинг хат боши ва бобларга бўлинган ёки бўлинмаганлиги ҳам тушунарлилик даражасини ошириши ёки камайтириши мумкин. Масалан, хат бошиларга нотўғри ажратилган матн, унда фойдаланилган гаплар жуда катта бўлиб кетганда жуда мураккаб ва ноаниқ бўлиб қолиши мумкин. Бундай мураккаблик одатда узундан—узоқ қоидалар, тавсиялар, йўриқномалар ва ҳоказоларда учрайди. Шу тариқа синтактик жиҳатдан мураккаб тузилмаларни содда бўлакларга ажратиш зарурати туғилади.

Қисқалик матнда кераксиз, ортиқча сўзларнинг бўлмаслиги, тушунча, қоида, назарияларнинг аниқ ва лўндалиги, китобдаги таърифлашнинг аниқ ва мантиқийлиги ҳамда материалларнинг ортиқча такрорланмаслигини назарда тутати.

Тилнинг софлиги ўқув матнлари учун доимий ва ўзгармас талабдир.

Адабий бўлмаган, биринчи навбатда ахлоқ меъёрлари доирасидан четга чиқадиган элементлардан холи бўлган тил соф тил деб тан олинади.

Тилнинг софлиги адабий андозага ва онгимизнинг ахлоқий жиҳатларига мослик сифатида талқин қилинади. Тилнинг софлиги чет тилидаги сўзлардан кўп фойдаланилган ҳолларда ҳам таъминланмайди.

Тилнинг софлиги ифодаланишнинг тўғри ва аниқлигини: сўзларнинг танланган тушунчаларга мослиги, соддалик, номеъерий шакл ва синтаксис тузилмаларга йўл қўйилмаслигини назарда тутаяди.

Тилнинг тўғрилиги тил меъёрларига мос келишни англатади.

Ўқув матнида тилнинг жонлилигига мантиқийлик ва далиллар, исбот қилиш йўли билан эришилади.

Ўқув матнида ҳар бир ҳолатда муаллиф баён қилишнинг тўғри турини танлаши муҳим аҳамият касб этади. Баён қилишнинг ҳар бир тури ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларнинг танланган материал характериға мос бўлиши талаб қилинади. Масалан, теоремани очиб беришда муаллиф мулоҳазаларға, жараённинг ривожланишини акс эттиришда ҳикоя қилишға, объектни тавсифлашда таърифлашға мурожаат қилиши лозим. Бунда баён қилиш ишончли ва аниқ бўлиши керак.

Баён қилишнинг у ёки бу турини танлар экан, муаллиф талабаларнинг ижодий эҳтиёжларига жавоб бериш ва уларни амалға оширишға интилиши лозим. Баён қилишнинг мантиқий — оқилона усули қатъий алгоритмларға асосан саволларни қўйиш, савол ва жавобларни топиш йўлларини излаш кўникмасини шакллантиришни мақсад қилиб қўйган. Бироқ оддий бўлмаган вазиятларда ностандарт қарор қабул қилишда бу усулнинг ўзи етарли бўлмай, фикрлашнинг рефлексив усулиға таянувчи бошқа ёндашувға мурожаат қилиш талаб қилинади. Бу ҳолатда баён қилишнинг муаммоли усулини қўллаш мақсадға мувофиқ.

Агар эслаб қолиш предмети матн бўладиган бўлса, оддиндан ўйлаб қўйилган ва аниқ тузилган саволлар ва уларнинг жавоблари матнни ўқиш жараёнида осон топилиши ва унинг эсда қолишини енгиллаштириши мумкин. Бундан ташқари, ўқувчи олинаётган ахборотни қабул қилиш, унга тўлиқлик ва мазмунлилик бахш этишға қанчалик кўп ақлий куч сарфласа, унинг матнни эсда сақлаб қолиши шунчалик осон кечади. Бунға эришишнинг энг самарали йўлларидан бири бу эслаб қолиниши лозим бўлган материални "дарахт" шаклидаги тузилма кўринишиға келтиришдир.

Тил ва услуб қабул қилинган адабий меъёрларға жавоб

бериши, ўқитиш ва умумтаълим вазифаларига бўйсунishi лозим. Шуни эътиборга олиш керакки, маълум бир фанни ўрганаётган талаба ушбу фан тилини ҳам эгаллаб олади ва ўзининг нуқт имкониятларини кенгайтиради. Бундан ташқари, ўқув наشري тили сўзлардан тўғри фойдаланиш нуқтани назаридан бенуқсон бўлиши керак, чунки талаба мазкур предметни ўрганишда тил меъёрларини ҳам ўзлаштиради ва ўз имкониятларини кенгайтиради.

Ўқув адабиёти тили мос келувчи фан ёки фаолият соҳасининг ўзига хос тили билан боғлиқ бўлиши лозим. Муаллиф мазкур фаолият соҳасидаги асосий атамашунослик фонди, стандарт лексика ва ибораларидан тўлиқ ва тўғри фойдаланиши зарур.

Ўқув материални баён қилишда ўхшаш муаммоларни акс эттириш, атама ва тушунчалардан фойдаланиш, мулоҳазаларни кенгайтириш, хулоса ва таърифларни тузишда бир хилликка эришиш лозим.

Муаллиф қўллаган атама ва тушунчалар мавзунинг ривожланиши борасида очиб берилиши ва тушунтирилиши керак.

Атама фан, техника, санъат, ижтимоий ҳаёт ва бошқа соҳалардаги маълум бир тушунчани аниқ белгилувчи сўз (ёки сўз бирикмаси) ҳисобланади. Иқтисодий билимлар соҳасида ўзига хос атамалар тизими яратилган бўлиб, у тобора ривожланиб бормоқда.

Тушунча предмет ва ҳодисаларнинг умумий ва муҳим белгиларини акс эттирувчи мантиқий бўлакларга бўлинган фикр.

Барча тушунчалар ҳам атамалар билан белгиланмаса — да, ўқув матнида тушунчалардан фойдаланишда битта ҳодисанинг ўзини ифодалашда доимо бир хил тушунчалардан фойдаланишни таъминлаш зарур.

Айтиш керакки, атамалар фаннинг касбий асосини — мазкур предметни тавсифловчи, уни кундалик ҳаётда фойдаланиладиган лексикасидан ажратиб турувчи ўзига хосликни очиб беради. Бундан ташқари, битирувчининг касбга оид сўзларни яхши билиши ҳам касбни яхши эгаллаш кўрсаткичларидан бири ҳисобланади.

Муаллиф давлат ва тармоқ атамалар стандартидан хабардор бўлиши, ўз китобидаги атамашунослик базасини мавжуд атама ва тушунчалар тизими билан солиштириб бориши лозим.

Бироқ шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, фаннинг ривожланиши билан атамалар тизими ҳам ривожланиб боради. Янги атамаларнинг жорий қилиниши белгиланган қоидаларга амал қилинишини талаб қилади. Масалан, ҳар бир атама бир хил

маънони англатиши ва битта тушунчани ифодалаши, ҳар бир тушунча эса битта атама ёрдамида акс эттирилиши лозим. Бунда ҳар бир атама табиий тил тизимига мос келиши талаб қилинади.

Мазкур нашрда атама ва тушунчалардан фойдаланиш тамойиллари бир хил бўлиши зарур. Масалан, стандартда атаманинг тўлиқ шаклидан ташқари унинг қисқартирилган шакли ҳам мавжуд бўлса, у ҳолда қисқартирилган шаклдан фойдаланиш керак. Маълумки, тўлиқ шакл одатда сўз бирикмаси кўринишига эга бўлиб, бу ўқув материални ўзлаштиришни қийинлаштиради.

Шунингдек, у ёки бу атамадан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлигини аниқлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Масалан, қуйи босқич талабалари учун дарсликдаги атамалар сони юқори босқич талабалари учун дарсликдаги атамалар сонидан кам бўлиши керак.

Муаллиф барча томонидан қўлланиладиган атамаларнинг кўп маънолилигини ҳам ёддан чиқармаслиги лозим. Кўп маъноlilik одатда иқтисодий атамашунослик тизимида истиснога қараганда қоидага яқинроқ бўлади. "Бошқарув", "рақобатбардошлик", "самарадорлик" ва бошқа кўплаб тушунчалар ўнлаб таърифларга эга.

Асосий қоида – мазкур асарда ҳар бир атама битта тушунчани англатиши зарур. Мазмуни бўйича анъанавий ёки умумқабул қилинган таърифлардан фарқ қилувчи таъриф қўлланганда у албатта изоҳланиши шарт. Бу ерда таърифланаётган тушунчанинг қайси жиҳатлари кўзда тутилаётганини кўрсатиш зарур. Гап шундаки, ҳар бир илмий таъриф тушунчанинг у ёки бу жиҳатини очиб беради, таърифланаётган белги ва жиҳатларни қамраб олиш кенглиги ва умумийлик даражасини ифодалайди. Масалан, амалиётда "рақобатбардошлик" сўзи ортида яшириниб турган тушунча ҳали тўлиқ шаклланиб улгургани йўқ. Оддий тасаввурда товар рақобатбардошлиги деганда унинг бозордаги устуңлигини таъминловчи барча нарса кўзда тутилади. Баъзида рақобатбардошлик деганда истемол хусусиятларигина тушунилиб, унинг қиймати ажратиб қўйилади. Товарлар рақобатбардошлигини уларнинг нархи бўйича аниқлашга қилинган ҳаракатларни ҳам кузатиш мумкин. Мазкур тушунчадан фойдаланар экан, муаллиф рақобатбардошлик тушунчасини қандай талқин қилаётганлигини аниқ кўрсатиб бериши зарур. Акс ҳолда материални ўрганаётган талабада ушбу тушунча ҳақида аниқ илмий тасаввур шаклланмаслиги ҳам мумкин.

Ўқув адабиётларига киритилаётган атама ва тушунчалар ўқув материали таркибида тизимни ташкил этувчи элемент

вазифасини бажариб, талабанинг эътиборини матннинг айрим қисмларига қаратади. Ҳуқуқ адабиётларида дефиниция (предметнинг фақатгина ташқи белгиларини ҳисобга олувчи таърифлаш) ҳам ўзига хос роль ўйнайди. У матннинг ўзидан ташқари нашр апаратыга, масалан, қисқартмаланган кўрсаткичига ҳам киритилиши мумкин.

Ҳуқуқ матнига атамаларни киритиш санъати материални, унинг мазмунини ўзлаштиришда муҳим аҳамият касб этади, чунки атама ва тушунчалар таълим олувчининг эътиборини кўриб чиқилаётган иқтисодиёт соҳасидаги асосий ҳодиса ва жараёнларга қаратади, материални таркиблаштиради, объект ва ҳодисаларни тавсифлаш қоида ва усулларини ўрганиш имкониятини тақдим этади.

3.3. Хат боши

Ҳуқуқ адабиётини яратишда матнни таркибий бирликларга – хат бошиларига ажратиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ҳар қандай боғлиқ бўлган ҳуқуқ матни турли хил катталиқдаги ўзаро турли хил усулларда боғланган қисмларга тақсимланади. Хат боши деб аталувчи бу қисмлар матннинг таркибий қисми ҳисобланиб, қайсидир маънода яқунланган микроматнни ифодалайди.

Хат боши назарияси кўплаб олимлар томонидан чуқур ишлаб чиқилган. Махсус адабиётларда хат боши ҳақида турли хил фикрларни учратиш мумкин. Баъзи муаллифлар хат бошини синтактик бирлик, бошқалар – мантиқий, учинчилар эса стилистик бирлик сифатида кўриб чиқади. Бу тушунча тўғрисида баҳс юритиб ўтирмасдан, келгусида хат бошини бутун боғлиқ матнни бўлакларга тақсимлаш ва шу тариқа уни мураккаб синтактик бутундан ажратиш воситаси сифатида кўриб чиқамиз.

Хат боши (немисча *Absatz*) матнни қисмларга ажратиш бирлиги бўлиб, матннинг иккита сатрбоши ёки қизил сатрлар ўртасида жойлашган бир қисми ҳисобланади.

Матнни хат бошиларга тақсимлаш аввало мазмун бўйича тақсимлашга бўйсунди. Мазмунан хат боши матннинг нисбатан яқунланган бир қисмини ифодалайди.

Ҳуқуқ матнларида хат боши матннинг аҳамиятли таркибий қисмларини ажратиш учун хизмат қилади. У матннинг тартибланган ҳолатини ташкил этиб, мантиқий – мазмунли вазифадан ташқари ажратиш, эътибор қаратиш вазифасини ҳам бажаради.

Хат бошиларга тақсимлаш синтактик тақсимлашга

қараганда субъективроқдир. Бу хат боши ягона мураккаб синтактик қисми узиб ташлаши мумкин дегани. Бироқ ўқув матнларида мураккаб синтактик бутун ва хат бошиларнинг бир — бирига мос тушишини кузатиш мумкин, чунки улар нутқни мантиқий шакллантиришга йўналтирилади.

Хат бошининг вазифалари матннинг услубига оид жиҳатларига боғлиқ бўлиб, шу билан бир пайтда матнни яратишнинг муаллифга хос бўлган хусусиятларини ҳам акс эттиради. Хусусан, хат бошининг ўртача ҳажми кўпинча хат услубига боғлиқ бўлади.

Хат боши мантиқ, мавзу ва мазмун жиҳатидан битта ёки бир нечта асосий иборалардан — марказий иборалардан иборат бўлади. Марказий ибора хат бошининг бошида, охирида туриши ёки ўзи алоҳида хат боши бўлиб келиши мумкин.

Хат бошининг ҳажми ва тузилиши бутунлай муаллифнинг белгиллаган қоидалари ва ихтиёрига, унинг хат услубига боғлиқ бўлади.

Хат боши чегаралари ҳам турлича бўлиши мумкин. Хат боши гап қисми, ёки улар бир — бири билан боғлиқ бўлганда битта ёки бир нечта гапдан иборат бўлиши мумкин.

1 — мисол:

Битта мураккаб синтактик жиҳатдан бутунлик — тўртга хат боши (ҳар бир хат боши 1 та гапдан иборат):

Тармоққа фирмаларнинг кириши ва ундан чиқишни тармоқда узоқ мuddатли мувозанатни таъминловчи механизм деб қараш мумкин.

Тармоққа фирмалар кириб келади, агар улар ушбу тармоқда иқтисодий фойда олишини сезса.

Тармоқдан фирма чиқади, агар у узоқ мuddатли ораликда ўртача харажатларини қоллай олмаса.

Тармоқдан чиқиш ва унга кириш охириги (чекли) фирма нолга тенг иқтисодий фойдага эришгунга қадар давом этади [15, 152—бет].

2 — мисол:

Битта гап — тўртга хат боши (ҳар бир хат боши гап қисмидан иборат):

Истеъмол назариясида истеъмолчининг даромади чегараланган:

- *истеъмолчилар томонидан сотиб олинadиган неъмат нархи унинг миқдорига боғлиқ эмас;*
- *истеъмолчилар неъмат нафлигини тўлиқ билaди;*

• истеъмолчи максимал наф берувчи неъматлар мажмуасини танлайди, деб фараз қилинади.

Яна битта мисол:

Синдикат — монополистик бирлашманинг бир тури. Улар бир тармоқ корхоналари ҳуқуқий ва ишлаб чиқариш мустақиллигини сақлаб қолган ҳолда:

- буюртмаларни тақсимлаш;
- хом ашё сотиб олиш;
- ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш учун ўзларининг тижорат фаолиятини бирлаштириб, ягона игора тузади [10, 79—бет].

Турли муаллифларнинг ўқув матнларида хат бошининг узунлиги турлича бўлиши мумкин. Бу шундан далолат берадики, хат бошиларга тақсимлаш муаллиф услубига боғлиқ бўлади.

Ўқув матнлари хат бошиларга ажратишда бадиий матнларга қараганда қатъийлик ва олдиндан айтиб бериш мумкинлиги билан ажралиб туриши лозим.

Хат бошилар турларини [7] асарда берилган таснифдан фойдаланиб кўриб чиқамиз.

Таҳлилий — умумлаштирувчи хат боши

Бундай хат бошида биринчи ўринда таҳлилий (изоҳловчи, тушунтирувчи) қисм, кейинги ўринда эса умумлаштирувчи, якуний қисм туради.

1 — мисол.

Маслаҳат берувчи бозорнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу фаолият билан шуғулланувчи фирмалар ўз товари, ўз хизмат намунасини кўрсатиш имконига эга эмас. Шунинг учун улар фаолиятида мижозларни жалб этиш муаммоси туради [10, 66—бет].

2 — мисол.

Корпорация атамаси латинча "corporatio" сўзидан олинган бўлиб, бирлашма, ҳамжамият маъносини беради. Корпорация йирик акционер жамиятлар бирлашмаси ҳисобланиб, бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни бирлаштиради. Натижада ишлаб чиқариш монополлашади [10, 74—бет].

Умумлаштирувчи — таҳлилий хат боши

Маъноси кейинги хабарларда очиб бериладиган умумлаштирувчи, асосий иборадан бошланади.

1 — мисол.

Фаолиятининг дастлабки босқичларида ишбилармон қатор муаммоларга дуч келади. Шулардан бири ўз хўжалик юритиш

мақомига эга бўлишдир. Шу билан бирга ишбилармон бозор аҳволини, талаб ва таклифни ўрганиш лозим. Бундан ташқари, олдида қандай тўсиқ ва чегараланишлар учраши, қандай имтиёзлар олиши мумкинлигини билиши зарур. Шу тариқа инвестиция киритишнинг умумий шартлари белгиланади [10, 120–бет].

2 – мисол.

Ўз куч ва қобилиятини самарали ишлатиш соҳаларини аниқлаш янги корхонанинг бошқарув омилларидан биридир. Янги корхона ривожланиб, тараққий этиши билан бирга ишбилармонларнинг вазифалари ўзгариб боради. Кўп ишбилармонлар содир бўлаётган ўзгаришларни доимо англай ололмай, янги шароитда нима қилишини билмай қоладилар. Мана шу шароитда ишбилармон ўзига: "Менинг қобилиятим ва қизиқишим нималарга мойил?", "Қайси ишда мен ўзимни кўрсата оламан?", "Корхонанинг қайси бир иш йўналишида мен фойда келтираман?" каби саволлар бериб, тегишли қарор қабул қилиши муҳим аҳамиятга эга [10, 123–бет].

3 – мисол.

Кредит муносабатларида давлат фақат қарздор вазифасини ўтамай, қарз берувчи ролини ҳам бажаради. Давлат ўз маблағлари ҳисобига банкда қарз фондиди ташкил этади, хазинадан қарз ҳам беради. Хазина қарзи давлат бюджетидан корхона, фирма ва ташкилотларга уларнинг молиявий санақиси учун сарфланади. Мазкур қарз ҳам маълум муддатга, қайтариб бериш ва фоиз тўлаш шарти билан бериледи. Аммо фоиз ғоят имтиёзли бўлади ва даромад олишни кўзламайди. Давлат ўз қарзидан воз кечиши ҳам мумкин [10, 151–бет].

Ромкали хат боши

Бошланиши мавзунини белгилаб беради, сўнг – изоҳловчи қисм, умумлаштирадиган жумла билан хат боши тугалланади. Биринчи ва охириги жумлалар бир – бирига боғланиб туради ва мавзу "ёпилади".

Мисол.

Талаб тўловга қодир эҳтиёж бўлиб, харидорларнинг маълум миқдорда ва турдаги товарларни маълум нарх ва вақт давомиде сотиб олиш иштиёқини билдиради. Талаб асосиде эҳтиёж ётади. Аммо талаб бўлиши учун товарнинг харидорга зарурлиги, унга наф келтира олиши кифоя қилмайди, чунки товарни сотиб олиш учун харидорнинг қурби этиши шарт. Демак, талаб товарга пул тўлаш қобилияти билан таъминланган эҳтиёждир [14, 138–139–бетлар].

Боғлама хат боши

Бундай хат бошининг биринчи қисми ундан олдин турган матнга боғланган бўлса, иккинчи (ёки кейинги) қисми кейинги матнга боғланишни кўрсатади.

Боғлаб турувчи хат бошидан фойдаланишнинг муҳимлиги шундаки, у муаллифни илгари баён қилинган фикрларни умумлаштиришга мажбур қилади, китобхон нуқтаи назаридан эса илгари ўқилган матнни тўлалигича ўзлаштириш осонлашади.

[12, 13] дарслик муаллифлари боғлама хат бошидан кенг фойдаланган бўлиб, дарсликнинг бундай матнларга бойлиги материални баён қилиш услубини яққол акс эттиради. Мамлакатимизда нашр қилинаётган ўқув адабиётларида эса, афсуски, бундай матн услубини камдан—кам ҳоллардагина учратиш мумкин. Ушбу дарслиқдан бир нечта мисол келтириб ўтамиз¹.

1 — мисол.

Энди биз соф капитализмнинг абстракт ишчи моделдан америкача капитализм тизимига ўтамиз. Шу тариқа биз таҳлилга реал воқеликни киритамиз [12, 94—бет].

2 — мисол.

Биз инвестициялар нимани фойдаланишни кўриб чиқдик. Бироқ нималар инвестиция бўла олмаслигини аниқлаш ҳам бундан кам аҳамият касб этмайди [12, 137—бет].

3 — мисол.

Биз инвестиция ва инвестициявий товарлар тўғрисидаги тасаввуримизни унга машина ва асбоб—ускуналарни харид қилиш, қурилиш ва захиралардаги ўзгаришларни киритиш йўли билан кенгайтирдик. Энди эса учта тушунча -- миллий ҳисобларни тузишда фойдаланиладиган ялли, хусусий ва ички инвестицияларга тўхталиб ўтайлик [12, 137—бет].

4 — мисол.

Ҳозирги пайтгача бизнинг таҳлилимизда асосий эътибор миллий даромад, ялли миллий маҳсулотга қаратилган эди. Энди эса нарх даражаси қандай ҳисобланишини аниқлаш вақти келди [12, 145—бет].

5 — мисол.

Ҳозирги пайтгача бизнинг барча мулоҳазаларимиз фақат талаб масалаларига тааллуқли эди. Энди эса таклиф муаммоларига мурожаат қилайлик [12, 255—бет].

¹ Хат бошилар таржима қилинган ва қисқартирилган ҳолда келтирилган, чунки хат бошидаги кейинги гапларни мустақил хат бошиларга ажратиш мумкин.

6 — МИСОЛ.

Ҳозирги пайтгача бизнинг муҳокамаларимиз ёпиқ иқтисодийёт шароитларида ўтказиладиган фискал сиёсатни амалга оширишдаги қийинчиликлар билан чекланиб келар эди. Бизнинг иқтисодийёт кенг жаҳон иқтисодийётининг бир қисмини ифодалашини ҳисобга оладиган бўлсак, қўшимча мураккабликлар вужудга келади [12, 257—бет].

7 — МИСОЛ.

Ҳозиргача биз асосий эътиборни пул таклифи нимадан иборат бўлиши ва нимага асосланишига қаратиб келган эдик. Энди эса пулга бўлган талабга мурожаат қиламиз. Бизнинг пул функциялари тўғрисидаги аввалги муҳокамаларимиз пулга талаб мавжудлигининг иккита асосий сабаби бўлишини назарда тутган [12, 271—бет].

8 — МИСОЛ.

Бизнинг кредитни кенгайтириш бўйича тадқиқотларимиз вазият юмшатишга ҳолатларда амалга оширилган. Бизнинг таҳлилимиз миқдорий кўрсаткичларни ўзгартириши мумкин бўлган бир қатор қўшимча омиллар мавжуд [12, 293—бет].

Умумлашма хат боши

Бундай хат бошида илгари баён қилинган фикрга яқун ясалади.

1 — МИСОЛ.

Биз юқорига ресурс қанчалик кўп чекланган бўлса, унинг нархи ҳам шунчалик юқори бўлишини кўрган эдик. Шунинг учун ҳам юқори малакали мутахассис ҳар доим ортиқча иш ҳақи олади. Ушбу ортиқча иш ҳақи иқтисодий рента бўлиб, у ишчининг қобилияти ёки юқори малакаси учун тўланади [15, 270—бет].

2 — МИСОЛ.

Биз шу вақтгача бир хил товар билан боғлиқ бўлган бозорни ўрганиб келдик. Одатда алоҳида товар бозоридagi асосий кўрсаткичлар бошқа товарлар бозоридagi кўрсаткичлар билан боғлиқ. Бирорта товар бозоридagi ўзгариш бошқа товарлар бозоридagi ҳолатга таъсир қилади. Шундай қилиб айтиш мумкинки, бозорлар бир—бири билан ўзаро боғлиқ. Шунинг учун ҳам товарлар бозоридан алоҳида бир товарни ажратиш олиб, уни ўрганиш ҳақиқий реал ҳолатни белгиламайди. Шу вақтгача кўриб келинган алоҳида бозордаги мувозанатликни қисман мувозанат деб қараймиз [15, 302—бет].

Ёзувчининг матни хат бошиларга ажратишдан фойдаланишига мажбур қиладиган асосий сабаблар

қуйидагилардан иборат:

- ахборотнинг янгилиги;
- ахборотнинг мазкур матн доирасидаги муҳимлиги;
- жиҳатларни ажратиб кўрсатиш;
- ахборотнинг маъноси ва мантиқийлигини бузмасдан

ифодалашни давом эттириш имконияти йўқолиши.

Юқорида айтиб ўтилганидек, хат бошиларга ажратиш битта умумий мақсадга — матннинг муҳим қисмларини ажратиб кўрсатишга қаратилган. Бироқ матннинг қисмлари турли хил сабабларга кўра, турли мақсадлардан келиб чиққан ҳолда ажратиб кўрсатилиши мумкин. Шу сабабли хат бошининг вазифалари ҳам турлича бўлади.

Монолог матнда матнни хат бошиларга ажратиш танланган ҳолда амалга оширилиб, бу танловлар объектив (матннинг характери билан боғлиқ) ёки субъектив (муаллиф мақсадларини акс эттирадиган) бўлиши мумкин.

Ўқув матнларида хат бошиларга ажратиш асосан мантиқий — маъновий ва таъкидлаш — ажратиш вазифаларини бажаради. Табиийки, бу вазифалар тўлиқ ёки қисман бир — бирининг ўрнини босиши мумкин.

Ягона бир синтактик бутунни узадиган хат боши у ёки бу мавзунини тасвирлаш, очиб беришда умумий тузилма ва деталларни ажратиб кўрсатиш муҳим ҳисобланганда таъкидлаш ролини ўйнайди.

Масалан, қуйидаги парчани кўриб чиқамиз:

Талаб ва таклиф орқали бозор механизмини ўрганиш, уларнинг графикларини таҳлил қилишдан бошланади. Маълумки, давлатнинг аралашувисиз, талаб ва таклиф мувозанат ҳолатига келади ва унга асосан товарнинг бозор нархи ўрнатилади ҳамда мувозанатни таъминлайдиган маҳсулотнинг умумий ҳажми ўрнатилади. Лекин, қандай қилиб, нарх ва маҳсулот ҳажми талаб ва таклифнинг баъзи бир характеристикалари билан боғланган? Қандай қилиб улар вақт бўйича ўзгаради ва қандай қилиб уларга умумий иқтисодий фаоллик, иш ҳақи харажатлари таъсир қилади? Нима учун талаб ва таклиф бозорлар (рақобатлашган, монопол, олигопол ва бошқа) бўйича фарқ қилади? Нима учун баъзи бозорларда товарлар танқис ва ҳоказо саволларга жавоб бериш учун талаб ва таклифнинг диаграммасини қўришдан бошлаймиз [15, 22–бет].

Айтиб ўтилган вазифаларни ҳисобга олган ҳолда мазкур парчани қуйидаги тарзда ифодалаш мумкин:

Талаб ва таклиф орқали бозор механизмини ўрганиш, уларнинг графикларини таҳлил қилишдан бошланади. Маълумки,

давлатнинг аралашувисиз, талаб ва таклиф мувозанат ҳолатга келади ва унга асосан товарнинг бозор нархи ўрнатилади ҳамда мувозанатни таъминлайдиган маҳсулотнинг умумий ҳажми ўрнатилади. Лекин,

• қандай қилиб, нарх ва маҳсулот ҳажми талаб ва таклифнинг баъзи характеристикалари билан боғланган?

• Қандай қилиб улар вақт бўйича ўзгаради?

• Қандай қилиб уларга умумий иқтисодий фаоллик, иш ҳақи харажатлари таъсир қилади?

• Нима учун талаб ва таклиф бозорлар (рақобатлашган, монопол, олигопол ва бошқа) бўйича фарқ қилади?

• Нима учун баъзи бозорларда товарлар танқис ва ҳоказо саволларга жавоб бериш учун талаб ва таклифнинг диаграммасини қўришдан бошлаймиз.

Гарчи бу ерда бир вақтнинг ўзида қўшимча тамойил сифатида таъкидлаш – ажратиш тамойили қўлланган бўлса – да, ўзгартирилган парча яққол мантиқий – маъновий тамойилга бўйсунди, чунки яхлит мураккаб синтактик бутуннинг қисмлари хат боши ёрдамида таъкидланади.

Матнни унинг таркибий қисмларини ажратиш кўрсатиш мақсадида тақсимлаш хабарларни қабул қилишни энгиллаштириши шубҳасиз, чунки у матнни ўқишда "танаффус" ҳада этади.

Хат бошиларга ажратилмаган матн қийинчилик билан ўзлаштирилади; унинг китобхонга таъсир кўрсатиш кучи пасаяди. Матнни ўқишнинг қийинлиги унга қизиқиш йўқотади ва эътиборни сусайтиради. Агар аввалгиларга мурожаат қилинса, хат бошиларга ажратилган матннинг ўзлаштириш учун қулайлигини тушунтириб ўтириш ортиқча: матннинг муҳим қисмларини долзарблаштириш унинг китобхонга таъсир кўрсатишдаги ролини кучайтиришга кўмаклашади.

Хат бошиларга ажратиш мантиқий – маъновий тамойил асосида амалга ошириладиган ўқув матнларида хат бошидаги биринчи гапга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Иложи бўлса матнни шундай тузиш керакки, хат бошилардаги биринчи гаплар жамланиб, қолган бўғинлар тушириб қолдирилса, сиқилган, мазмунан сифимли, деталли тасвирларсиз матн ҳосил бўлсин.

[10] ўқув қўлланмаси матнлари асосида тузилган қуйидаги парчани кўриб чиқайлик:

Кичик бизнес корхоналари йирик фирмалардан кўпроқ фарқ қилади ва бозор иқтисодиёти шароитларида ўз хусусиятларини амалга ошириш учун катта имкониятларга эга. Бошқарув ва қарорлар қабул қилишдаги мустақиллик, технологик ажралганлик,

тчиллик ўз фаолиятини йирик корхоналар қила олмаган ишни энг катта фойда олиш билан бажарадиган қилиб, ташкил қилишга ёрдам беради.

Кичик корхоналар ишлаб чиқараётган маҳсулотларининг турларини ўзгартириб, истеъмолчиларнинг ўзгарувчан талабларига кўра товарлар ишлаб чиқариш билан бозор ҳолати ўзгаришига тез жавоб қайтариш қобилиятига эга. Улар одамларнинг мавсумий эҳтиёжлари (қишки ва ёзги дам олиш, музқаймоқ, яхна ичимликлар ишлаб чиқариш)ни тўлароқ ва сифатлироқ қондириши мумкин.

Истеъмолчилар билан бевосита ўзаро алоқа кичик фирмаларнинг хусусиятларидан бири бўлади, бу нарса йирик ишлаб чиқаришда йўқ. Масалан, кичик новвойхона нон маҳсулотларини тайёрлайди ва худди шу ерда уларни харидорларга сотади ва харидорлардан буюртмалар қабул қилади. Бундан ташқари, харидорлар шу ернинг ўзига ўз фикрларини айтишлари, маслаҳатлар беришлари мумкин.

Кичик корхоналар маҳаллий шароитлар, урф-одатлар, анъаналарга тез мослашиш қобилиятини намоён қилади. Бу сифатлар кичик бизнесга маҳаллий аҳоли учун анъанавий товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш соҳасидаги фаолиятини ривожлантиришга имкон беради. Шунинг учун ҳам кичик корхоналар косибчилик, ҳунармандчилик буюмлари, бадиий—декоратив ашёлар, уй ва қишлоқ хўжалиги асбоблари, қурилиш деталари, болалар ўйинчоқлари, миллий характердаги озиқ—овқат товарлари ишлаб чиқариш соҳасида кенг тарқалган [10, 87—89—бетлар].

Кўриб турибмизки, хат бошилардаги биринчи гаплар матннинг асосий мазмунини бериб, тушириб қолдирилган қисмлар сезилмайди, чунки бу ерда матннинг мантикий—маъновий кетма—кетлиги намоён бўлади.

Шундай қилиб, турли матнларда хат бошиларга ажратиш умумий мантикий—маъновий асосга эга бўлса—да, бироқ хат бошидан фойдаланишда ўзига хос фарқлар мавжуд. Бу ўзига хослик китобхонга таъсир кўрсатиш характери билан яратилади: фақат интеллектуал ўзлаштиришга йўналтирилган матнлар учун мавзуй тамойил бўйича (янги хат боши янги мавзунини очиб беради) тузилган хат бошилар хос бўлади. Бунда субъектив жиҳатлар—муаллифнинг матнни хат бошиларга ажратиш воситасида яратиш усулини ҳам ёдда сақлаш зарур. Маълумки, хат бошилар ўртасидаги матнлар ҳажми турли муаллифларда турлича бўлиб, буни услубий оҳангдошлик, асарнинг умумий

ҳажми, вазифаси ва муаллифнинг баён қилиш усули каби сабаблар билан изоҳлаш мумкин.

Бироқ бу субъективлик матни яратишнинг умумий қонуниятлари намоён қилинишига ҳалақит бермайди. Бу қонуниятларнинг бузилиши матн тузилиши етарли даражада ўйлаб чиқилмаганлик натижаси сифатида қабул қилинади.

4— боб. МАТННИНГ ТАСВИРИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Муаллифнинг асосий вазифаси ўқув материални китобхонга имкон қадар тушунарли ва содда шаклда баён қилиб беришдир. Бунинг учун у маълум нисбатларда сўзли (вербал) ва тасвирий (иконик¹) матнлардан фойдаланади. Ўқув адабиётларида, баъзи бошқа нашрлардан, масалан, бадиий асарлардан фарқли равишда, тасвир матннинг зарурий қисми ҳисобланади, матннинг сўзли ва тасвирий қисмлари бир—бирига қатъий боғлиқ бўлиши талаб қилинади. Бундай ҳолларда улар бир—бири билан боғлиқликда ўқув нашри мазмунининг яхлитлиги ва узвийлигини таъминлайди.

Ўқув адабиётларининг янги авлодига тасвирий элементлардан фойдаланиш борасида алоҳида талаблар қўйилади. Бу талаблар қуйидагилардан иборат:

- расмларга бой, кўргазмали тасвир ва бадиий—услубий жиҳатдан амалий фаолиятга қаратилган бўлиши;

- матнни хотирада сақлашни осонлаштириш, мавзулар ихчам чизмалар, турли тасвирий ифодалар, жадвал ҳамда расмлар билан таъминланиши.

Муаллиф матннинг характери ва мақсадини ҳисобга олган ҳолда тасвирий элементларга мурожаат қилишда у ёки бу ифода воситаларини танлаши мумкин.

Матннинг тасвирий қисмлари иқтисодий адабиётларда кўпроқ суратлар (фотосуратлар, расмлар), чизмалар, жадваллар, рамзий белгилар, формула ва ҳоказолар кўринишида бўлади.

Вербал ва тасвирий қисмлар бир—бири билан мазмун, мазмуний—тартибий ва мазмун—тил даражаларида боғланади. Тасвирий элементлар сўзли матнни тўлдириши, уни изоҳлаши ёки тавсифлаши мумкин.

Ўқув матнларидаги тасвирлар асосан билим олишга йўналтирилган. Бундай элементсиз матн ўзининг билиш моҳиятини йўқотади. Иқтисодий мавзудаги матнларда формулалар, чизмалар, жадваллар ва бошқа тасвирий элементлар матннинг асосий мазмунини берадиган маъноли таркибий қисмлари ҳисобланади. Сўзли матн бундай ҳолларда фақат

¹ Юнонча *eikon* — мазмун сўзидан келиб чиқади.

боғловчи ва киритувчи бўғинга айланиб қолади.

Иқтисодий мавзудаги матнларда тушунчалар, ҳодисалар, жараёнлар ва улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар кўп учрайди ва талабалар уларни ҳар доим ҳам осонлик билан тушуниб, англаб олмайдилар, уларнинг онгида маълум бир тасаввур ҳосил қилиш эса баъзан жуда қийин кечади. Шунинг учун тасвирий элементлар китобхонга матнда ифодаланган, сўз орқали охиригача айтилмаган фикрларни тушунишга ёрдам бериши ва мустақил ахборот манбаи бўлиб хизмат қилиши керак.

Агар ўқув адабиётидаги матнни тасвир орқали янада тушунарли қилиб ифодалаш мумкин бўлса, бу имкониятдан албатта фойдаланиш лозим. Аммо бунда тасвирий элементларнинг барча имкониятларини ҳисобга олиш ва улардан тўғри фойдаланиш зарур. Матнни тасвир орқали изоҳлаш концепциясини ишлаб чиқиш замирида ўқув фанининг характери ва китобхонлар тоифаси хусусиятлари ётади.

Масалан, менежмент бўйича дарсликларда кўпинча асосий концепциялар, тамойиллар ва усулларни баён қилишда кўпинча уларнинг пайдо бўлиш тарихи, турли таълимотлар асосчиларининг таржимаи ҳоллари ва уларнинг фотосуратларидан фойдаланилади. Баъзан машҳур менежерларнинг фотосуратлари ҳам берилади. Бу дарсликка ижобий ҳиссиёт беради ва ўқув материалининг яхшироқ ўзлаштирилишига кўмаклашади. Математикалаштириш даражаси юксак бўлган фанларнинг (микроиқтисодиёт, макроиқтисодиёт ва ҳоказо) дарсликларида формула ва графиклардан жуда кўп фойдаланилади.

Тасвирий элементларнинг матнда жойлаштирилиши жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Фанни ўрганаётган талаба тасвирий элементларга ўз эътиборини қаратиб, уларни диққат билан ўргана бориб, аста-секин билимларни эгаллайди. Бунда бирор расм ёки чизмага таалуқли матн яхши эсга келади, натижада билимлар мустаҳкамланиб, кўникмалар ҳосил бўлади. Шунинг учун тасвирий элементларнинг матндаги ўрнини тўғри аниқлаш муҳимдир. Бирор матннинг мазмунини чуқурлаштирадиган ва муайянлаштирадиган тасвирлар шу саҳифада жойлашиши лозим. Баён қилинаётган фикрни тўлдирувчи суратлар бирор бўлимнинг ёки бутун китобнинг сўнгида алоҳида блокни ташкил қилиши ҳам мумкин.

4.1. Графиклар

Иқтисодий ўқув матнларида учрайдиган тасвирий

элементлар орасида графиклар — функцияларнинг графиклари, тармоқли графиклар, ишлаб чиқариш графиклари ва ҳоказолар алоҳида ўрин тутади¹. Уларнинг ичида статистик графиклар энг кўп қўлланилади.

Статистик график — маълум кўрсаткичлар билан тавсифланган статистик тўпламлар шартли геометрик образлар ёки белгилар ёрдамида ифодаланган чизма.

Матнда графиклардан фойдаланиш муаллифга қуйидаги имкониятларни очиб беради:

- фаннинг турли масалаларини баён қилишни сезиларли даражада соддалаштириш;

- матннинг статистик материални ифодали ва яққол тасвирлаш;

- иқтисодий ҳодиса ва жараёнларнинг энг ўзига хос нисбатларни ҳамда улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликларни ифодалаш;

- тараққиётнинг асосий ўзгариш жиҳатларини кўрсатиб бериш;

- жуғрофий харитада статистик маълумотларни жойлаштириш;

- кўрсаткичларнинг ўзгариш чегараларини ажратиб кўрсатиш;

- турли кўрсаткичларнинг нисбий ўзгариш тезлигини акс эттириш;

- статистик тўпламлар, ахборот бюллетенлари, интернет ва бошқа манбалардан олинган статистик кўрсаткичларнинг ишончлилигини назорат қилиш.

Статистик графиклар кўргазмали, ифодали, қисқа, универсал ва очиқ — ойдin бўлгани сабабли китобхонга графикли тасвирланган материалларни чуқурроқ, бир маънода тушунтириш имконини беради.

Статистик графиклар уларни яшаш усулларига кўра *диаграммалар* ва *статистик хариталарга* ажратилади.

Диаграммалар — миқдорий нисбатларнинг графиклари.

Диаграммаларда миқдорий маълумотлар геометрик белгилар (нуқталар, чизиқлар, турли ва ҳар хил рангдаги шакллар) ҳамда ёрдамчи элементлар (координата ўқлари, шартли белгилар, сарлавҳалар ва ҳоказо) ёрдамида акс эттирилади.

Диаграммалардан бир — бири билан боғланмаган, масалан, ҳудудлар ва аҳоли сони каби катталикларни турли жиҳатдан яққол таққослаш учун фойдаланилади. Буида ўрганилаётган

¹ График атамаси юнонча *graphikos* — чизилган сўздан келиб чиқади.

тўпламлар бирор муҳим ўзгарувчан белгига кўра бир—бирига солиштирилади.

Статистик харита — катталикларнинг сирт бўйлаб миқдорий тақсимоти графиги. Улар статистик маълумотларнинг жуғрофий контурли хариталарда шартли белгиланишидан иборат бўлиб, статистик маълумотларнинг жойлашуви ёки тарқалишини кўрсатади.

Диаграммалар ҳал қилинаётган вазифалар соҳасига кўра таққослаш диаграммалари, таркибий тузилма диаграммалари, динамика диаграммалари ва вариация қатори билан ифодаланган катталикларнинг махсус тақсимот диаграммалари каби турларга бўлади. Статистик хариталар харитограммалар ва харитодиаграммаларга бўлинади.

Иқтисодий ўқув матнларида энг кўп учрайдиган графикларни кетма — кет кўриб чиқамиз.

Таққослаш диаграммалари. Бундай диаграммалар статистик маълумотларни бир—бири билан ҳар томонлама қиёслаган ҳолда график тасвирлаш учун фойдаланилади.

Таққослаш диаграммалари *устунли, тасмали, квадрат, доирали* ва *шакли* бўлади. Улар ичида устунли диаграммалар энг кенг тарқалган.

Устунли диаграмма маълум бир вақт оралиғида қиёсланадиган маълумотларни кўргазмали график тасвирлаш учун фойдаланилади.

Ўрганилаётган статистик қатордаги айрим даражаларнинг қийматлари тўғри бурчакли координаталар тизимида тўғри тўртбурчаклар (устунлар) кўринишида тасвирланади. Координаталар тизимининг ётиқ ўқида устунларнинг асослари жойлаштирилади, уларнинг қиймати ихтиёрий олинади, аммо ҳамма устунлар учун бир хил қилиб белгиланади. Устунларнинг баландлиги бўйича миқёс (масштаб)ни кўрсатувчи шкала эса тикка ўқ бўйлаб жойлаштирилади. Ҳар бир устуннинг тикка бўйича қиймати графикда кўрсатилаётган статистик кўрсаткичнинг қийматига мос келади. Шундай қилиб, диаграммани ҳосил қилувчи барча устунларда фақат битта ўлчов ўзгарувчи бўлади.

Устунларни график майдонида икки ўлчамли ёки ҳажмли шаклда бир неча хил кўринишда жойлаштириш мумкин:

- битталаб (4.1, 4.2 — чизмалар);
- гуруҳлаб, бунда битта ётиқ ўқда бир нечта кўрсаткич тасвири жойлаштирилади (4.3, 4.4 — чизмалар);
- санок бошидан икки томонлама, қарама — қарши (мусбат ва манфий) қийматларга эга катталиклар тасвирини акс

этиришда (4.5 – чизма).

4.1 – ЧИЗМА

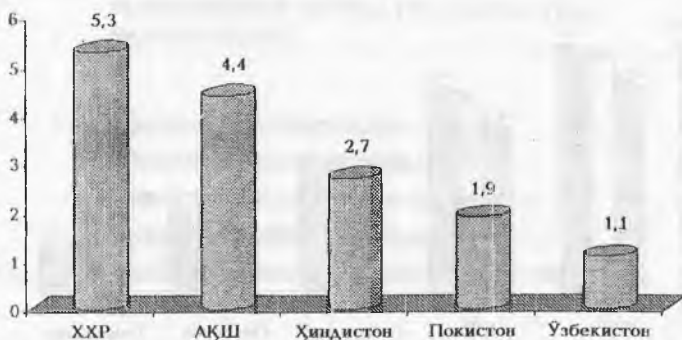
Етакчи мамлакатларда 2001 – 2002 йиллар мавсумида пахта толаси ишлаб чиқариш, млн. т

МАНБА: Cotton World Statistics. ICAC, august 2002.

4.2 – ЧИЗМА

Етакчи мамлакатларда 2001 – 2002 йиллар мавсумида пахта толаси ишлаб чиқариш, млн. т

МАНБА: Cotton World Statistics. ICAC, august 2002.

4.3 – ЧИЗМА

Етакчи мамлакатларда 1995–1996 ва 2001–2002 йиллар мавсумларида пахта толаси ишлаб чиқариш, млн. т

МАНБА: Cotton World Statistics. ICAC, august 2002.

4.4 – ЧИЗМА

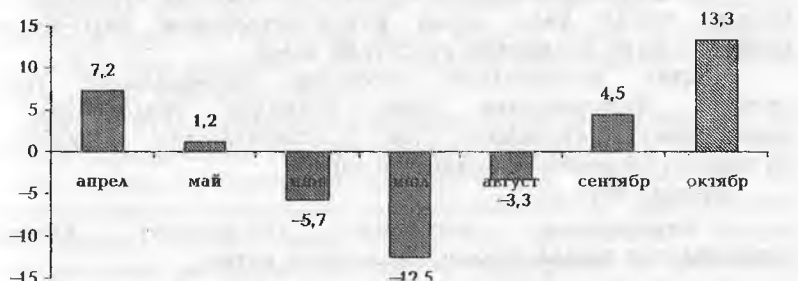
Етакчи мамлакатларда 1995–1996 ва 2001–2002 йиллар мавсумларида пахта толаси ишлаб чиқариш, млн. т

МАНБА: Cotton World Statistics. ICAC, august 2002.

4.5 – ЧИЗМА

Корхона суг маҳсулотлари савдосининг ўсиш суръатлари, %

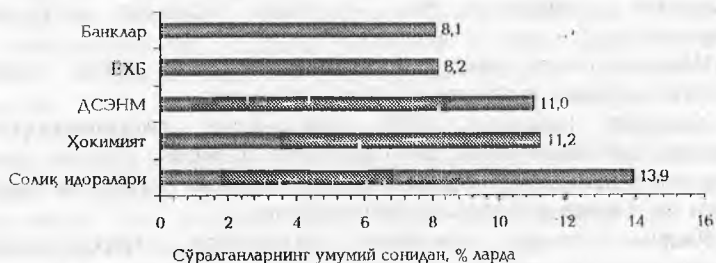

Тасмали диаграммалар устунли диаграммаларнинг бир туридир.

Улар ётиқ жойлашган тўғри тўртбурчаклар (тасмачалар) кўринишида бўлади (4.6 – чизма). Бу ҳолда миқёс шкаласи ётиқ ўқда жойлашади. Ясалиши устунли диаграмманики билан бир хил.

4.6 – ЧИЗМА

2002 йилда турли идоралар томонидан текширишлар ўтказилиши (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2003 йилда мамлакатнинг 13 минг тадбиркорлари орасида ўтказилган сўров маълумотлари)¹

¹ Ушбу график мисол тариқасида «Текширишлар ҳақида нимани билиш зарур: Тадбиркорларга ёрдам сифатида. — Тошкент, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2004, 6 – бет» қўлланмасидан келтирилган.

Тасмали ва устунли диаграммалар турдош бўлиб, бир—бирининг ўрнига қўлланилиши ҳам мумкин. Устунли диаграмма 90 даражага айлантирилса, тасмали диаграммага айланади.

Одатда диаграммаларда ёрдамчи чизиқларни кўрсатмаса ҳам бўлади, чунки улар турли кўрсаткичларнинг бир—биридан қанчалик фарқ қилишини кўрсатади холос.

Таҳлил қилинаётган статистик материалнинг график тасвири бузилмаслиги учун устунлар (баландлиги) ва тасмаларнинг (узунлиги) акс эттириладиган миқдорларга мутаносиб бўлишини таъминлаш зарур.

Бунинг учун эса:

- биринчидан, устуннинг (тасманинг) ўлчамини аниқлайдиган шкала нолдан бошланиши керак;
- иккинчидан, бу шкала узлуксиз бўлиши, яъни берилган статистик қаторнинг барча сонларини қамраб олиши керак; шкала ва устунларнинг (тасмаларнинг) узиб кўрсатилишига йўл қўйилмайди.

Статистик тўпلامни устунли ёки тасмали диаграмма кўринишида акс эттириш ихтиёрий бўлиб, ҳар бир муайян ҳолатда муаллиф томонидан мустақил танланади.

Квадрат ёки доирали диаграммалар таққосланадиган объектлар бир—биридан кескин фарқ қиладиган кўрсаткичлар қийматлари билан тавсифланган ҳолларда қўлланилади. Бунда акс эттириладиган кўрсаткичлар қиймати квадратлар ёки доираларнинг юзасига, солиштириладиган қийматларнинг квадрат илдизлари эса бу шаклларнинг чизиқли ўлчамларига (квадратларнинг томонларига ёки доираларнинг радиусларига) мутаносиб бўлиши керак.

Квадрат ва доирали диаграммалар устунли ва тасмали диаграммаларга қараганда нисбатан камроқ кўргазмали, чунки юзаларнинг нисбатини бир қарашда баҳолаш қийинчилик туғдиради.

Шунинг учун квадратлар ёки доиралар ичига тегишли кўрсаткичларнинг қийматлари ёзиб қўйилади.

Ҳажмли (масалан, куб шаклидаги) диаграммаларнинг тасвирий имкониятлари ҳам нисбатан камроқ, уларда график тасвирнинг чизиқли ўлчамлари солиштириладиган қийматларнинг учинчи даражали илдизига мутаносибдир.

Уларни яшаш тамойили шундайки, таққосланаётган катталиклар мунтазам геометрик шакллар (квадратлар, доиралар, баъзан тўғри тўртбурчаклар) кўринишида бўлиб, акс эттириладиган ҳодисанинг қиймати уларнинг юзасига тенг бўлади.

Бундай диаграммаларни тузишда аввал таққосланаётган

қийматларнинг квадрат илдиэлари ҳисобланади. Олинган натижалар квадратларнинг томони ёки доираларнинг радиуси деб олинади. Диаграммани чизишда квадратлар ёки доиралар бир—биридан бир хил масофада бўлиши ёки бир—бирининг ичига турли ранг ёки чизиқлар билан бўялган ҳолда киритилиши мумкин. Ҳар бир шаклнинг ичига тегишли катталиқнинг қиймати ёзилади, миқёс кўрсатилмайди.

Имкони бўлса, квадратлар ва доираларни акс эттириладиган статистик тўпламларни рамзий ифодаладиган бошқа белги ёки рамзлар билан алмаштириш диаграмманинг ифодалилиги ва кўргазмалилигини оширади, акс эттириладиган қийматларни қабул қилиш, англаш, эслаб қолиш эса осонлашади. Бундай усулда тузилган диаграммалар шакли (фигурали) диаграммалар деб аталади.

Шакли диаграммани тўғри тузиш учун ҳисоб бирлигини танлаш лозим. Бирлик сифатида бирорта шакл олинади ва унга шарғли равишда муайян сон қиймати берилади. Ҳрганиладиган статистик катталиқ эса расмда кетма—кет жойлашадиган миқдорий бир хил шакллар билан акс эттирилади. Аммо кўпгина ҳолларда статистик кўрсаткични шаклларнинг бутун сонли миқдори билан тасвирлашнинг иложи бўлмайди. Шунда уларнинг охиригисини қисмларга бўлиб кўрсатилади. Одатда бу бўлакнинг катталиги тахминан олинади. Уни аниқ кўрсатишнинг қийинлиги эса шакли диаграммаларнинг камчилиги ҳисобланади. Аммо, статистик маълумотларнинг юқори даражада аниқ кўрсатилиши талаб қилинмаса, шакли диаграммалар қониқарли натижа беради.

Таркибий тузилма диаграммалари. Улар статистик тўпламларнинг турли қисмлари ўргасидаги миқдорий нисбатларни акс эттиради. Уларда тасвирий восита сифатида устунлар, тасмалар ва секторлардан фойдаланилади. Таққослаш диаграммалари каби, устунли таркибий тузилма диаграммаси 90 даражага айланса, тасмали таркибий тузилма диаграммасига айланади.

Статистик тўпламнинг таркиби мутлақ кўрсаткичлар ёрдамида ҳам, нисбий кўрсаткичлар ёрдамида ҳам тасвирланиши мумкин. Биринчи ҳолда нафақат бўлакларнинг ўлчами, балки графикнинг ўз ўлчами ҳам статистик қийматлар билан белгиланади ва улар билан бир хилда ўзгаради. Иккинчи ҳолда эса графикнинг ўлчами ўзгармайди (чунки ҳар қандай тўпламнинг қисмлари йиғиндиси 100 фоизни ташкил қилади), айрим қисмларнинг катталиги ўзгаради, холос.

Секторли диаграммада эса тўплам қисмлари доира секторларининг юзаси ёрдамида тасвирланади.

Диаграмма қуйидагича тузилади:

- тўпلامнинг умумий қиймати 100 фоиз деб олинади ва барча қисмларнинг фоиздаги улушлари ҳисобланади;
- доиранинг 360° бурчаги ҳам 100 фоиз деб олинади ва у бўлақларнинг улушига қараб, улушнинг 1 фоизи 3,6 даражага тенг нисбатдан келиб чиқиб, секторларга бўлинади.

Таркибий тузилма диаграммаларида тўпلام таркибининг статик ҳолатини эмас, балки унинг ўзгаришини, шунингдек, бу тўпلام жами қийматининг динамикасини ҳам тасвирлаш мумкин.

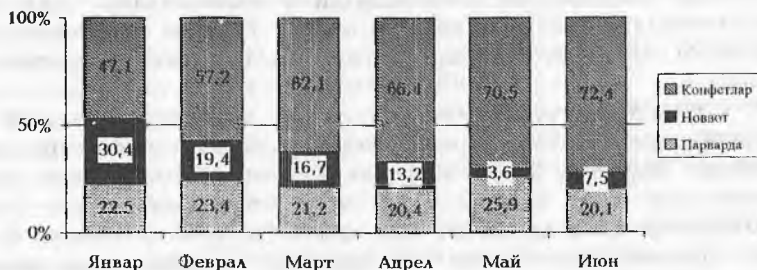
Таркибий тузилма диаграммалари ҳажмли устунлар, цилиндрлар кўринишида ҳам тасвирланиши мумкин. Графикда турли қисмларнинг қалинлигини кўрсатиш ҳам маълумотларнинг қиймати ҳақида янада яққол тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

Таркибий тузилма диаграммаларининг турли кўринишлари 4.7—4.10—чизмаларда кўрсатилган.

Секторли диаграмманинг қисмлари кўп бўлмаганда (4—5 та) ва солиштирилаётган қийматлар орасидаги фарқ катта бўлганда етарли даражада кўргазмали бўлади. Бу 4.8 ва 4.9—чизмаларда намойиш этилган. Қисмлар сони кўпайиб борган сари, секторли диаграмманинг кўргазмаллиги ҳам камайиб боради (4.10—чизмага қаранг).

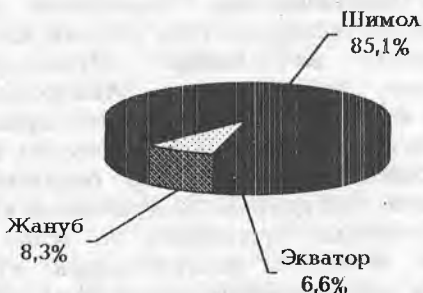
4.7—ЧИЗМА

«Ширин» хусусий корхонасида 2004 йилнинг биринчи ярмида маҳсулот ишлаб чиқариш таркиби

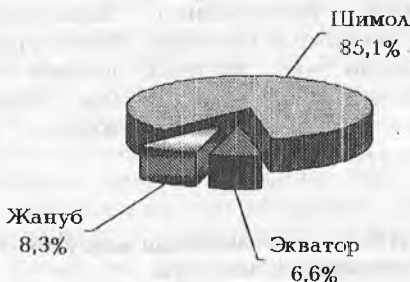
4.8 – ЧИЗМА

Жуғрофий кенгликлар буйича пахта ишлаб чиқариш

4.9 – ЧИЗМА

Жуғрофий кенгликлар буйича пахта ишлаб чиқариш

4.10 – ЧИЗМА

Жуғрофий кенгликлар буйича пахта ишлаб чиқариш

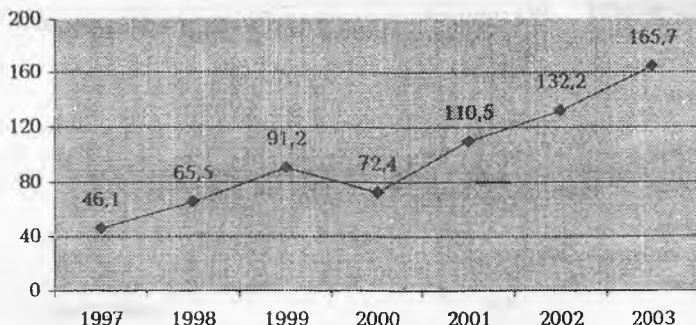

Устунли (тасмали) диаграммаларнинг афзаллиги шундаки, уларда фойдали ахборотнинг анчагина кенг ҳажмини акс эттириш мумкин.

Динамика диаграммалари. Ҳодисанинг вақт давомидаги ўзгаришини график тасвирлаш учун устунли, квадратли, доирали, чизиқли, радиал ва бошқа кўринишдаги динамика диаграммаларидан фойдаланилади. Диаграммаларнинг қайси турини танлаш асосан дастлабки маълумотларнинг хусусиятлари ва тадқиқот мақсадларига боғлиқдир. Масалан, агар вақт бўйича бир неча поғонали динамик қатор берилган бўлса, асосан устунли, квадратли ёки доирали диаграммалар қўлланилади. Улар яхши қабул қилинади, тушунишга ва эслаб қолишга қулай бўлса — да, кўп поғонали маълумотларни кўрсатишга тўғри келмайди, чунки диаграмманинг ўлчами жуда катталаниб кетади. Динамик қатордаги поғоналар сони кўп бўлган ҳолларда *чизиқли диаграммалардан* фойдаланиш мақсадга мувофиқдир, улар ёрдамида ҳодисанинг вақт мобайнидаги ривожланишини узлуксиз синиқ чизиқ кўринишида тасвирлаш мумкин (4.11 — чизма). Бундан ташқари, агар тадқиқотнинг мақсади ҳодисанинг вақт мобайнидаги ривожланиш характери ва умумий тенденциясини тасвирлаш бўлганда; битта графикда бир неча динамик қаторларни акс эттириб, уларни таққослаш талаб қилинганда; қийматларни эмас, балки ўсиш суръатларини таққослаш керак бўлганда ҳам чизиқли диаграммалардан фойдаланган маъқул.

4.11 — ЧИЗМА

«ИКАР» компаниясида маҳсулот экспорти динамикаси, млн. сўм

Чизиқли графикларни чизиш учун тўғри бурчакли координаталар тизимидан фойдаланилади. Одатда абсциссалар ўқига вақт (йиллар, ойлар ва ҳоказо), ординаталар ўқига эса тасвирланаётган ҳодиса ёки жараёнларнинг қийматлари қўйилади. Ординаталар ўқига миқёс берилади. Уларни танлашга алоҳида эътибор бериш лозим, чунки графикнинг умумий кўриниши шунга боғлиқдир.

Координата ўқлари орасидаги мутаносиблик ва мувозанатни таъминлаш зарур, акс ҳолда ҳодисанинг ривожланиш динамикаси нотўғри тасвирланади. Масалан, агар абсциссалар ўқининг миқёси ординаталар ўқининг миқёсига нисбатан узунроқ бўлса, динамикадаги тебранишларни бир—биридан ажратиш қийинлашади, акс ҳолда эса бу тебранишлар ҳаддан ташқари кескинлашиб кетади. Вақт ва қийматларнинг тенг қисмларига миқёс шкаласи қисмларининг тенг қисмлари мос келиши керак.

Статистика амалиётида график тасвирларда кўпинча тенг ўлчамли шкалалардан фойдаланилади. Бирлик деб қабул қилинган қисм бир текис шкаланинг миқёси деб олинади.

Кўпинча битта чизиқли графикда бир неча эгри чизиқлар келтирилади, улар айна бир кўрсаткич ёки турли кўрсаткичларнинг динамикасини таққослаш имконини беради. Аммо бир графикда уч—тўрттадан кўп эгри чизиқ бўлмаслиги лозим, чунки уларнинг кўп бўлиши муқаррар равишда чизмани мураккаблаштириб юборади ва чизиқли диаграмма ўз афзаллигини, кўргазмалилигини йўқотади.

Чизиқли шкалали диаграммаларнинг бир камчилиги бор: бир текис шкала диаграммада акс эттирилган абсолют қўшимча ўсиш ёки камайиш ўрганилаётган давр мобайнидаги ўзгаришинигина ўлчаш ва таққослаш имконини беради. Аммо динамикани ўрганишда ўрганилаётган кўрсаткичларнинг эришилган даражага нисбатан нисбий ўзгаришлари ёки уларнинг ўзгариш суръатларини ҳам билиш муҳимдир. Айнан динамика нқтисодий кўрсаткичларнинг нисбий ўзгариши бир текис тикка шкала орқали тасвирланганда тўғри акс этмайди. Бундан ташқари, оддий координаталарда даражалари кескин ўзгарадиган динамик қаторларни кўрсатиб бериш жуда қийинлашади ёки ҳатто баъзан мумкин ҳам бўлмай қолади.

Динамикани *radial диаграммалар* ёрдамида ҳам тасвирлаш мумкин бўлиб, улар қутбий координаталар ёрдамида ясалади ва вақт мобайнида даврий такрорланиб турадиган жараёнларни тавсифлашда қўлланилади. Кўпинча бу диаграммалар мавсумий ўзгаришларни тасвирлашда қўлланилади.

Радиал диаграммалар *туташ ва спирал* шаклларда бўлади. Улар фақат яшаш техникаси билангина фарқланади, яъни бир

ҳолатда саноқ тизими сифатида доиранинг маркази, бошқасида айлана олиними мумкин.

Шунингдек, динамик ўзгаришни тасвирлаш учун *миқдорларнинг махсус тақсимот диаграммалари (радар-диаграмма, тақсимот полигони, тақсимот гистограммаси, кумулята ва огива, концентрация эгри чизиғи (Лоренц эгри чизиғи)) дан фойдаланишади.*

Статистик хариталар. Бу хариталар статистик маълумотларни схематик жуғрофий харитада тасвирлашнинг бир кўриниши бўлиб, бирор ҳодисанинг маълум бир ҳудудда тарқалиш даражасини акс эттиради. Бунда тасвирий восита сифатида штрихлаш, бўяш ёки геометрик шакллар хизмат қилади.

Статистик хариталарнинг *харитограмма* ва *харитодиаграмма* каби турлари бор.

Харитограммалар схематик жуғрофий харита бўлиб, унда турли тасвирий воситалар (штрихлаш, нуқталаш ёки бўяш) ёрдамида бирор кўрсаткичнинг харитадаги ҳудудий қисмининг ҳар бир бирлиги чегарасидаги нисбий интенсивлиги акс этирилади.

Харитограммалар рангли ва нуқтали бўлади.

Рангли (штрихли) харитограммада маълум даражада бойитилган бўяш (турли қалинликдаги штрихлар) ёрдамида ҳудудий бирлик чегарасидаги бирор кўрсаткичнинг интенсивлиги акс этирилади.

Нуқтали харитограммада эса олинган ҳодисанинг қиймати нуқталар ёрдамида акс этирилади. Ҳар бир нуқта бир ёки бир неча бирликни билдиради ва жуғрофий харитада маълум бир белгининг зичлигини ёки кўплигини кўрсатади.

Харитодиаграмма — диаграммаларнинг жуғрофий харита билан бирлаштирилиши.

Харитодиаграммаларда тасвирий восита сифатида турли шакллар (устунлар, квадратлар, доиралар, шакллар, тасмалар) қўлланилади ва улар жуғрофий харитага туширилади. Харитодиаграммалар харитограммаларга қараганда янада мураккаброқ бўлган статистик — жуғрофий чизмаларни тасвирлаш имконини беради.

Уларнинг *оддий таққослаш харитодиаграммалари, маконда силжиш графиклари* ва *изочизиқлар* каби турлари бор.

Оддий таққослаш харитограммасига оддий диаграммадан фарқли равишда ўрганилаётган кўрсаткичнинг қийматини кўрсатувчи диаграмма шакллари бир қаторга эмас, балки бутун харита бўйлаб тегишли ҳудуд, вилоят ёки мамлакат устига жойлаштирилади.

Изочизиқ — бирор белгининг тенг қийматларини билдирувчи

чизиқлар бўлиб, улар маълум бир қийматнинг бирор юза, хусусан жугрофий харита ёки график устида тақсимланишини кўрсатади. Изочизиқлар ўрганилаётган белгининг бошқа иккита ўзгарувчи боғлиқ равишда узлуксиз ўзгаришини кўрсатади. Табиий ва ижтимоий – иқтисодий ҳодисаларни харитографиялашда қўлланилади.

Изочизиқлар ўрганилаётган белгиларнинг миқдорий тавсифларини олиш ва улар ўртасидаги корреляция боғлиқликларини таҳлил қилиш учун фойдаланилади.

Графикларнинг биз кўриб чиққандан ташқари бошқа яна кўплаб турлари бор. Зарур бўлган ҳолларда китобхон махсус адабиётлар ва манбаларга мурожаат қилиши мумкин. Ҳозир ана шу манбалар устида бироз тўхталиб ўтамиз.

Аввалдан айтиб ўтиш керакки, муаллифлар аксарият ҳолларда диаграммаларнинг турли кўринишларини осонлик билан тузиш учун Microsoft Graph воситасидан фойдалансалар кифоя қилади.

Бир қатор иқтисодий фанларда махсус графиклар чизишни талаб қиладиган таҳлилий воситалардан кенг фойдаланилади. Хусусан, улар қаторига молиявий бозорларни – облигациялар бозори, фонд бозори, валюта ва пул бозорларини ўрганадиган фанларни киритиш мумкин. Табиийки, бу фанларнинг дарсликларида ҳам тегишли график материаллари берилди.

Шу муносабат билан молиявий фанлар бўйича дарслик ёзувчи муаллифлар учун [19] асарда баён қилинган таҳлилий воситалар ва уларга оид графиклар билан танишиб чиқиш жуда фойдали бўлади. Бу асарда графикларнинг турли кўринишлари берилган:

- чизиқли;
- «барлар» – тикка чизиқчалар (нарх ҳаракатини тасвирлаш учун) кўринишидаги;
- «япон шамлари» (очилиш ва ёпилиш нархлари ўртасидаги алоқани акс эттириш учун);
- «хочлар – ноллар» (трендларни аниқлаш мақсадида ҳар қандай бозордаги нархлар ҳаракатини тасвирлаш учун);
- ҳажм гистограммалари (бозордаги харид ва савдо ҳажмини тасвирлаш учун);
- графикларни таҳлил қилиш билан боғлиқ график тасвирлар (тренд чизиқлари, давом этиш, айланиш, узилиш моделлари ва ҳоказо);
- қўшимча график – индикаторлар (нисбий куч индекси, стохастик осцилляторлар, силжувчи ўртачаларнинг яқинлашуви/узоқлашуви) ва ҳоказо.

Уларни яшаш ва улардан фойдаланиш усуллари кўрғазмали мисоллар ёрдамида ёритиб берилган.

Шунингдек, тасвирий воситалардан ёрдамчи восита сифатида фойдаланишга оид батафсил маълумотларни қуйидаги манбадан топиш мумкин: *Салин В.Н., Калашиникова М.И. Графические изображения статистических данных: Электронный учебник / Финансовая академия при правительстве РФ.-2001 г.- /www.fa.ru/.*

Ушбу электрон дарслик график тасвирлар, статистик кўрсаткичларни баён қилишнинг график усуллари, молиявий статистика маълумотларини график тасвирлаш усулларида фойдаланишнинг қисқача тарихий шарҳи, мустақил ишлар бўйича топшириқлар, «Молиявий статистика» дарслигидан олинган маълумотлар асосида графиклар яшаш бўйича машқлар, мавзу бўйича тест синовлари ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган.

Графиклар ясашдаги қийинчиликларни компьютер графикаси учун амалий дастурлар пакетларидан, масалан, «STATISTICA» дастуридан фойдаланиш орқали осонлик билан енгиб ўтиш мумкин.

«STATISTICA» пакети StatSoft (АҚШ) фирмасида ишлаб чиқилган. У маълумотларни мукамал, атрофлича таҳлил қилишга, таҳлил натижаларини эса жадвал ва графиклар кўринишида акс эттириш имконини беради. Пакет таркибига қуйидаги модуллар киради: *асосий статистикалар ва жадваллар; нопараметрик статистика; кўп омилли регрессия; ночизиқли баҳолаш; даврий қаторлар ва башоратлаш; кластер таҳлил; омиллар таҳлили; каноник таҳлил; кўп ўлчамли шкалалаш; таснифлаш гарахтлари; мутаносиблик таҳлили; таркибий моделлаш; ишонччилик ва позиция таҳлили; дискриминант таҳлил; логчизиқли таҳлил; дисперсия таҳлили.*

«STATISTICA» пакети бевосита дастлабки маълумотлар берилган жадваллар ва натижалар жадваллари асосида графиклар яшаш бўйича улкан имкониятларга эга бўлиб, графиклар ва улар асосидаги маълумотлар таҳлили бир — бирига узвий боғланган.

«STATISTICA» тизими, унинг маълумот — ёрдам тизими ва ҳужжатлар мажмуи ҳам тўлиқ рус тилига таржима қилинган. Бу тизим ҳақидаги маълумотларни Statsoft фирмасининг интернетдаги манзилдан ҳам олиш мумкин (<http://www.statsoft.ru>).

Ўзбекистонлик муаллифлардан Ё. Абдуллаевнинг «Статистика назарияси» номли асари ҳам китобхоналаримизга фойдали бўлади, деб ўйлаймиз: *Абдуллаев Ё. Статистика назарияси: 100 савол ва жавоб. — Т.: Мехнат, 2000. — 448 б.* Ушбу ўқув қўлланманинг XI боби бутунлай статистик маълумотларни

график тасвирлашга бағишланган.

4.2. Жадваллар

Жадвал (лотинча *tabula* — тахта, рўйхат) — ўрганилаётган объектлар, ҳодисалар ва жараёнлар ҳақидаги маълумотлар ва миқдорий қийматларни оқилона ва кўргазмали акс эттириш шакли. Жадвал сатрлар ва устунлардан ташкил топган бўлиб, уларнинг кесишмасида катакчалар ҳосил бўлади. Катакчаларда миқдорий маълумотлар, матнлар ва бошқа турли тасвирий элементлар бўлиши мумкин.

Одатда жадваллар миқдорий маълумотларни тартибга солиш ва акс эттириш учун фойдаланилади. Бундай ҳоллар улар статистик жадваллар деб аталади. Аммо улардан фойдаланиш имкониятлари бу билан чекланмайди. Иқтисодий адабиётларда турли кўриниш ва характердаги ўқув материалларини ўз ичига олган ҳар хил жадвалларни учратиш мумкин.

Жадваллар тузишнинг асосий қоидалари махсус адабиётларда батафсил баён қилиб берилган. Бу қоидаларга риоя қилган ҳолда тузилган жадваллар объектларнинг, ўрганилаётган ижтимоий — иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларнинг ҳолати ва ривожланиши ҳақидаги ўқув ахборотларини тасвирлаш, қайта ишлаш ва умумлаштиришнинг муҳим воситасига айланади. Айни пайтда амалиётда муаллифлар ўз дарсликларини ёзишда кўпинча бу қоидаларга риоя қилмайдилар. Шу сабабдан, жадваллар тузишнинг асосий қоидаларига бироз тўхталиб, ўтиш фойдадан холи бўлмайди. Уларни 4.12 — чизмада кўрсатилган жадвал мисолида кўриб чиқамиз.

4.12 — чизмада жадвалнинг асосий элементлари кўрсатилган. Уларни кетма — кет кўриб чиқамиз.

Жадвалнинг сарлавҳаси. Жадвалнинг сарлавҳаси унинг мазмунини очиб берувчи эшик бўлиб, уни тўғри номлаш ҳам катта аҳамиятга эгадир. Сарлавҳада жадвалнинг тартиб рақами ва номи берилади.

Жадвалларнинг тартиб рақамлари араб рақамларида берилади, чунки уларни ёзиш ҳам, тушуниб олиш ҳам осондир. Бундан ташқари, китобдан керакли жадвални излаб топишни осонлаштириш учун тартиб рақамларини *“бобнинг тартиб рақами. Жадвалнинг бобдаги тартиб рақами”* кўринишида қўйиш зарур. Масалан, «3.4 — жадвал» учинчи бобнинг тўртинчи жадвалини билдиради. Бошқа турдаги рақамлаш усуллари кам учрайди. Улар қулайлик ва осон қабул қилиш каби талабларга тўлиқ жавоб бермайди.

Жадвалнинг номи қисқа бўлиб, унинг мазмунига мос келиши керак. Унда кўрилатган ҳодиса ёки жараённинг объекти, белгиси, вақти ва жойи акс этиши лозим.

Ҳар бир жадвал умумий сарлавҳага эга бўлиши шарт.

4.12 – ЧИЗМА

Жадвалнинг элементлари

Жадвалнинг
сарлавҳаси

3.4
ЖАДВАЛ

Тошкент вилоятида 2001 –
2002 ҳосил йилида
етиштирилган пахта
тўғрисида асосий
маълумотлар

Жадвал
боши (4 та
уст
сарлавҳали)

Жадвал
ёни (12 та
ён
сарлавҳали)

Туман	Экин майdonи, га	Ҳосилдорлик, ц/га	Ялпи йиғим, т
→ Бекобод	16700	24,3	40608 ←
Бўка	15891	25,1	39951
Оққўрғон	15130	26,8	40478
→ Урта Чирчиқ	14010	26,3	36850 ←
Куйи Чирчиқ	13350	25,8	34475
Пскент	9446	28,0	26482
Янгийўл	7385	27,0	19951
Чиноз	7194	27,7	19956
Юқори Чирчиқ	6900	26,7	18425
Қибрай	71	11,9	85
Занги ота	48	4,7	23
→ Жамя	106125	26,1	277283 ←

Асосий
қисм

Изоҳ

→ МАНБА: Тошкент вилояти қишлоқ ва сув хўжалиги
бирлашмаси маълумотлари

Жадвалнинг боши. Жадвалнинг бошида устунларнинг номлари (уст сарлавҳалари) ва вергуддан сўнг қисқача ўлчов бириклари берилади. Бизнинг мисолимизда жадвал боши тўрт сарлавҳадан иборат.

Уст сарлавҳа икки ва ундан кўп поғонали бўлиши мумкин,

бунда устки сатрларда кўрсаткичнинг номи, кейинги сатрларда эса унинг алоҳида белгилари берилади.

Бошқа – бошқа поғоналардаги сарлавҳалар бир – биридан аниқ фарқланиб туриши керак. Уст сарлавҳаларнинг номларини, айниқса устунлар сони кўп бўлган ҳолларда имкон қадар қисқа ифодалаш керак, ammo бунда кўрсаткич ва унинг белгилари маъноси бузилмаслиги лозим. Имкон қадар сарлавҳаларнинг камроқ поғонали бўлишига ҳаракат қилиш керак.

Бошқа ҳеч қандай имкон қолмаган ҳоллардагина сарлавҳалар матнни тикка жойлаштириш мумкин. Бундай жойлашув ўқишга ноқулайдир. Шу сабабдан ҳар доим матнни ётиқ жойлаштиришга интилиш тавсия қилинади.

Асосий қисм. Жадвалнинг асосий қисми ётиқ сатрлар ва тикка устунлардан иборат бўлиб, уларнинг кесишмаси катакчаларни ҳосил қилади. Катакчаларга у ёки бу турдаги маълумотлар: миқдорлар, матн, жумла, формулалар, турли белги ва ҳоказолар киритилади.

Жадвалга гуруҳлаш, солиштириш, умумлаштириш талаб қилинадиган, ўрганилаётган объектларнинг функционал жиҳатларини акс эттирадиган, ўқитишда қўлланиладиган ҳаракат ва жараёнлар, усул ва услубларни изоҳлайдиган материалларни, яъни мавзуйий ва тизимлаштирилган маълумотлар «мағизини» киритиш лозим.

Жадвалга киритилаётган маълумот ўрганилаётган ижтимоий – иқтисодий ҳодисани бевосита акс эттириши ҳамда ихчам бўлиши керак. Бунинг учун эса жадвални услубий ва таркибий жиҳатдан пухта ўйлаб тузиш керак бўлади.

Жадвалнинг таркибий тузилмаси унинг имкон қадар самарали бўлишини таъминлаши лозим. Бошқаларга қараганда алоҳида, фарқли ахборот берувчи маълумотлар ажратиб кўрсатилади. Катта ва қабул қилиш қийин бўлган ўқув материалларини қисмларга ажратиш уни эслаб қолиш ва ўзлаштиришни осонлаштиради. Агар маълумотлар ўхшаш ёки уларнинг мазмуни бир – бирига жуда яқин бўлса, уларни бир хил шакл, ранг, ўлчам ёрдамида ёки ромкага олиш орқали бирлаштириш мумкин. Жадвалнинг таркибий тузилмасини тузишда ана шундай мустақил қисмлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни албатта аниқ кўрсатиш лозим. Жадвалларни тартиблашда маълумотларни бутун жадвалнинг майдони бўйлаб бир текис тақсимлаш тавсия қилинади. Бўш жойлар умуман бўлмаслиги, бўлса ҳам, кўп жой олмаслиги керак. Жадвалдаги маълумотлар унинг ўлчамига мос ва мутаносиб бўлиши лозим. Агар жадвалдаги маълумотлар жуда кўп бўлса, уларни мазмунига қараб гуруҳлаш керак. Жадвалда фақат ёрдамчи маълумотлар

берилиб, уни тезкор тўлиқ ўрганиб, ўзлаштириб олиш асосий мақсад бўлмаса, яъни жадвалдаги маълумотлар аста-секин, босқичма-босқич ўрганиладиган бўлса, маълумотлар сони кўп бўлиши мумкин.

Ҳар бир катакчадаги жумлалар тугал маънони англатиши ва алоҳида мазмунга эга бўлиши керак. Уларнинг мазмуни бошқа катакчалардаги қолган маълумотлар ўқилмаганда ҳам тушунарли бўлиши керак.

Устунларда келтирилган маълумотлардан муаллиф акс эттирмоқчи бўлган боғлиқликлар келиб чиқиши лозим. Жадвал ҳам ўз моҳиятига кўра тугал бир гап бўлиб, унинг ҳам эгаси ва кесими бор. Одатда жадвалдаги эга — ундаги асосий предмет — кўрсаткич бўлиб, жадвалнинг асосий мақсади унинг боғлиқлигини тўла акс эттиришдир. У кўпроқ жадвалнинг ён томонида жойлаштирилади. Шунда қолган устунлар шу гапнинг кесими бўлади. Бунинг акси ҳам бўлиши, яъни бошида эга, ён томонда эса кесим жойлашиши мумкин. Биз кўриб чиқаётган мисол шу иккинчи вариантга тўғри келади.

Китобхон таҳлил давомида таққослаб кўриши керак бўлган маълумотларни қўшни устунларга (ёки бир-бирининг устига) жойлаштириш мақсадга мувофиқдир. Бу таққослашни осонлаштиради.

Жадвалдаги рақамларни ўқиш ва таққослаш қулай бўлиши учун катакчаларнинг ўртасида жойлаштириш, уларни қатъий бир хилда текислаш лозим, бирликлар бирликларнинг тагида, вергул вергулнинг тагида бўлиши шарт. Сонларни бир хил аниқликда яхлитлаш (бутун сонгача, ўнлик касргача ва ҳоказо) ҳам жадвалдан фойдаланишни осонлаштиради.

Агар бирор катакда ҳеч нарса ёзилмаса, яъни бу катак тўлдирилмаса, унга * (юлдузча), дастлабки маълумотлар йўқ бўлса — ... (уч нуқта), ҳодиса умуман содир бўлмаган бўлса «—» чизиқча қўйилади.

Жадвалнинг устунлари ва сатрларидаги ахборотнинг жойлашиш тартиби муаллифнинг фикри ва материални баён қилиш тартиби билан белгиланади. Маълумотларнинг бетартиб жойлашиши уни қабул қилишнинг қулайлигини камайтириб юборади. Бизнинг мисолимизда жадвал сатрлари туманлар бўйича экин майдонларининг камайиб бориш тартибида сараланган. Бу ҳолда қайси туманлар катта майдонга эга бўлган ҳолда майдони кичик бўлган туманларга нисбатан камроқ яли ҳосил олганлигини осонлик билан сезиш мумкин. Хусусан, бу боғлиқликни Бўка ва Оққўрғон туманларида кузатиш мумкин. Шунингдек, агар сатрлар ҳосилдорлик кўрсаткичининг камайиши бўйича сараланганда, етакчи ва қолоқ туманлар аниқ билиниб

туриши мумкин. Хуллас, сатрлар ва устунларни қай тарзда саралаш варианты баён қилинаётган асосий матннинг мазмунига қараб танланади.

Изоҳ. Изоҳ жадвал юзасидан умумий қўшимча ахборот киритиш учун қўлланилади. Уни жадвалнинг сарлавҳасидан кейин ёки жадвалнинг тагида бериш мумкин.

Агар изоҳда бутун жадвалга тегишли маълумотлар берилса (шартли белгилар, маълумотларнинг манбаларини кўрсатиш ва ҳоказо), унга «Изоҳ» деб сарлавҳа қўйиш мумкин.

Бирор катакка аниқ тегишли бўлган изоҳлар эса (махсус кўрсаткич, қўлланилган услубиёт ҳақида ва ҳоказо) махсус сарлавҳасиз ёзилади.

Бу ҳолда тегишли катакнинг юқори ўнг бурчагига * (юлдузча) белгиси қўйилади, пастда эса изоҳнинг матни шу белгидан сўнг бошланади.

Жадвал маълумотлари осон ва қулай қабул қилиниши учун унинг асосий мазмуни, айрим қисмлари, шунингдек, эътибор бериш қийин бўлган жойдаги элементлари энг самарали носиталар билан ажратиб кўрсатилиши лозим.

Бунинг учун шрифтларнинг ўлчами ва ёзилишини тўғри ташлаш, ётиқ ва тикка ажратувчи чизиқлардан, сатрлар ва устунларни турли рангларга бўяш каби усуллардан унумли фойдаланиш керак. Жадвалларни компьютер асосида тузиш дастурлари бу вазифани муваффақиятли ҳал қилиш имконини беради. Масалан Microsoft Office тўпламида жадваллар тузиш учун Microsoft Word ёки Microsoft Excel дастурларидан фойдаланиш мумкин. Уларда жадвалларни автомат равишда форматлаш имкониятлари бор. Бунда белгили рўйхатлар, ностандарт табуляциялар, тартиб рақамлари бўлган мураккаб жадваллар тузиш учун Word дастури қулайроқдир. Агар жадвални тузиш учун мураккаб ҳисоб – китоблар, статистик таҳлил ёки диаграммалар керак бўлса, у ҳолда Excel дастури қўл келади. Шунингдек, жадвални чизиш ва форматлаш учун PowerPoint дан фойдаланиш мумкин. Шунда бу жадвални кейинчалик тақдимот намойишига ҳам киритиш мумкин бўлади.

Microsoft Word ёрдамида жадваллар тузиш имкониятларини кўриб чиқамиз.

Таблица/Автоформат менюсида турли чизиқлар, ранглар, шрифтлар ва бошқа кўпгина вариантлар ёрдамида мураккаб ва оддий жадваллар тузиш учун ўнлаб андозалар берилган. Муаллифнинг вазифаси бу воситалардан ўз мақсади ва фикрини ҳисобга олган ҳолда тўғри ва унумли фойдаланиш бўлади, холос.

3 – иловада бир жадвалнинг Microsoft Word воситалари ёрдамида форматлашнинг турли вариантлари кўрсатилган.

4.3. Схемалар

Иқтисодий фанларнинг ўзига хос хусусияти шуки, улар жисмоний объектлар ва уларнинг таркибий қисмлари билан эмас, балки ўз табиатига кўра предмет шаклга эга бўлмаган, мавҳум, умумлашган тушунчалар (қонунлар, тамойиллар, концепциялар, назариялар, моделлар, усуллар, кўрсаткичлар ва ҳоказолар) билан иш кўради. Шунга кўра иқтисодий муаммоларни ўрганишда предметларни қиёслашда, динамикада таркибий шаклда турли схемалар ёрдамида акс эттиришдан фойдаланилади.

Улар қаторига турли ўзгарувчан миқдорларнинг ўзаро боғлиқликлари акс эттирилган графиклар ва диаграммалар билан бир қаторда, иқтисодий тизимлар ва даврий кетма—кетликлар таркибларнинг, жараёнларнинг алгоритмлари схемаларини, турли омил ва элементлар ўртасидаги сабаб—оқибат схемаларини киритиш мумкин. Бундай схемалар ўрганилаётган иқтисодий объектлар, ҳодисалар ва жараёнларнинг моҳияти ҳақида яққол тасаввур ҳосил қилади.

Иқтисодий ўқув адабиётларида объектлар ва жараёнларнинг таркибий қисмларини намойиш қилиш учун ташкилий, функционал, ишлаб чиқариш ва бошқа таркибларнинг схемаларидан кенг фойдаланилади. Уларни яшаш воситалари ҳам, турли схемаларни тез ва осон яшашга имкон берадиган турли дастурий воситалар ҳам етарли даражада яхши ишлаб чиқилган. Муаллифлар бундай дастурлардан *Microsoft Organization Chart* ва *Microsoft Visio* каби пакетлардан фойдаланишлари мумкин. Аммо махсус воситалар ҳам бор. Улардан бири устида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Муҳандислик конструкцияларини тавсифловчи геометрик чизмалар каби бошқарув муаммоларини ҳал қилиш учун ҳозирги пайтда бошқарув жараёнларини акс эттиришнинг диаграмма техникасидан фойдаланилади. У қисқача IDEF деб аталади. Бу восита ёрдамида бошқарув жараёнлари кириш маълумотларини маълум бир шарт бажарилган ҳолда чиқиш маълумотларига айлантирувчи функциялар кўринишида тавсифланади. Функцияларнинг тўғри тўртбурчаклар кўринишида, чиқиш ва киришдаги ахборотларнинг стрелкалар ёрдамида тасвирланиши ҳар қандай мураккаб бошқарув жараёнини математик жиҳатдан аниқ тавсифлаш имконини беради. График тавсифлашда ахборот ва бошқарув оқимлари узилмайди ва йўқдан бор бўлмайди, оғзаки тавсифларнинг мавҳумлигига барҳам берилади.

IDEF—услугиёт функционал моделлашнинг тушунарли ва

содда график тили бўлиб, моделлаштирилаётган бутун жараёни қамраб олиб, уни «юқоридан» аста – секин батафсил муайянлаштириб беради.

IDEFдан фойдаланиш натижаси муайян жараён диаграммалардан ташкил топган график моделдан иборатдир. Диаграммалардаги барча функциялар ва ўзаро боғлиқликлар блоклар (функциялар) ва стрелкалар (ўзаро боғлиқликлар) кўринишида тасвирланади.

Блокларнинг стрелкалар билан кесиши жойлари алоқанинг турини кўрсатади. Бошқариш таъсири блокка юқоридан кириб келади, қайта ишланадиган материал ёки ахборотлар блокнинг чап томонида кўрсатилади, чиқиш натижалари эса ўнг томонида акс эттирилади. Жараёни амалга ошираётган механизм (инсон ёки автоматлаштирилган тизим) эса блокка пастдан кириб келади (4.13 – чизма).

4.13 ЧИЗМА

Функционал блок ва ўзаро алоқа чизиқлари

IDEF – моделдаги блоклар ва стрелкалар янада умумлашган функцияни тавсифловчи диаграммадаги бир неча кичик функциячалар ўртасидаги алоқани кўрсатиш учун ишлатилади. Бу диаграмма «эргашган диаграмма» бўлиб, ҳар бир кичик функцияни бошқарувчи муайян таъсирларни ҳамда бу таъсирларнинг манбаи ва қаерга мўлжалланганлигини кўрсатади.

IDEF – диаграммада (4.14 – чизма) 3 та функция (А, В ва С) ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги акс эттирилган. Кўриниб турибдики, В функция битта киришга ва иккита бошқарувга боғлиқ бўлиб,

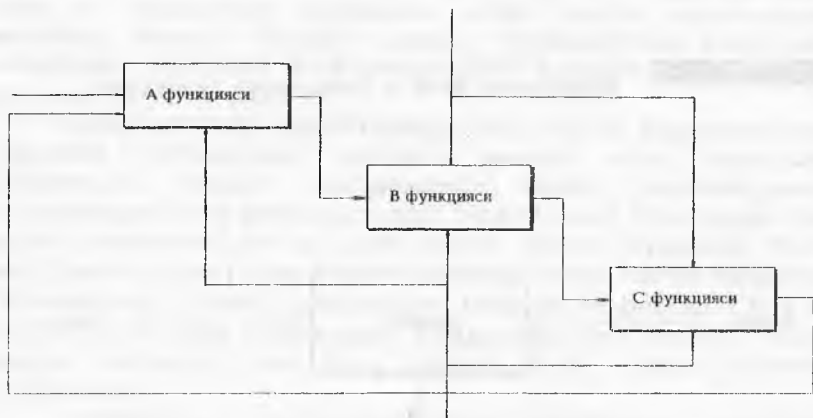
битта чиқишга эга. С функция эса шу чиқишга боғлиқдир.

Бу ердаги «боғлиқлик» атамаси С функциянинг бошқа, яъни С блокка кириб келаётган В функциянинг (моддий объектлар ёки маълумотлар) таъсири натижасидан фойдаланишини англатади.

IDEF услугиётининг энг муҳим хусусиятларидан бири шуки, унга моделни акс эттирувчи тафсилотларнинг тобора кўпроқ поғоналарини киритиб бориш мумкин. Бунинг натижасида ахборот шундай тақдим қилинадикки, ҳар бир диаграммада китобхон мақбул ҳажмдаги янги ахборот билан батафсил баён қилинган кўриб чиқиш предметига эга бўлади.

4.14 – ЧИЗМА

Ўзаро боғлиқ диаграммалар

Бу ерда ўринли савол туғилади: буларнинг ҳаммаси дарсликнинг муаллифига нима учун керак?

Биринчидан, IDEF – диаграмма – ташкилотдаги жараёнларни тушуниш, ўрганиш, таҳлил қилиш ва такомиллаштириш учун қулай восита. Диаграммалардан корхона ва ундаги айрим бўлинмалар фаолиятини ўрганиш, ўқитиш, таҳлил қилишда фойдаланиш мумкин. Бугунги кунда бизнеснинг турли соҳалари учун IDEF – диаграммаларнинг тайёр альбомлари ишлаб чиқилган бўлиб, уларни ўқув ва дарслик ёзиш жараёнларида қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, бизнес соҳаси мутахассиси бўлган муаллиф бундай воситанинг мавжудлигидан хабардор бўлиши керак. Бу ҳар қандай иқтисодий фан бўйича дарслик ёзаётган муаллифга ҳам тааллуқдир, чунки уларнинг ҳар бири у ёки бу даражада бизнес — жараёнлар билан боғлиқдир.

Учинчидан, ушбу дастурий восита турли схемаларни юқори даражада яшашга, схемада юз бераётган бизнес — жараёнларни акс эттирувчи турли матнлар ва тасвирий объектларни жойлаштириш имконини беради. Шу сабабдан, ушбу дастурга киритилган воситалар муаллифларга турли иқтисодий жараёнларни схемада акс эттириш кўникмаларини ҳосил қилишга яқиндан ёрдам беради.

Ўқув материаллари муаллифларидан дарсликларни тайёрлашда ушбу дастурдан фойдаланишга қатъий талаб қилмаймиз, чунки бу восита айнан шу мақсад учун мўлжалланган эмас. Аммо ундаги схемалар тузишда қўлланилган ёндашувлар ва қоидалар ҳар қандай чизмаларнинг кўргазмадрилиги ва сифатини ошириш имконини беради.

Чоп этилган кўплаб дарсликлар ва ўқув қўлланмаларда жараёнлар, объектлар, тизимлар, усуллар, омиллар, кўрсаткичларнинг таснифлари, уларнинг ўзаро боғлиқликлари акс эттирилган кўплаб схемаларни учратиш мумкин. Уларнинг баъзиларида жузвий камчиликлар, баъзан эса жиддий хатоларга ҳам йўл қўйилганки, бу мавзунинг қийматини йўққа чиқаради. Бунга ўнлаб мисоллар келтириш мумкин.

Нашр қилинган иқтисодий ўқув адабиётларидаги ана шундай нуқсонли схемаларни танқид қилишга бир неча саҳифа кетиши мумкин. Аммо мазкур ишда бундай мақсад қўйилмаган. Аммо, мисол тариқасида бир намунани кўриб чиқамиз (4.15 — чизма). У таҳририятда текширилган ва нуфузли наشريётлардан бирида чоп қилинган ўқув қўлланмалардан бирининг матнидан олинган. Одоб юзасидан биз бу парчанинг манбаини келтирмадик, чунки битта мисол билан чекланыпмиз.

4.15 — чизмада келтирилган схема бир қарашда дарҳол салбий таассурот қолдирмайди, аммо уни ўргана бошлашимиз билан боши берк кўчага кириб қоламиз. Ундаги барча услубий ва тасвирий ноаниқликларни кўриб чиқамиз.

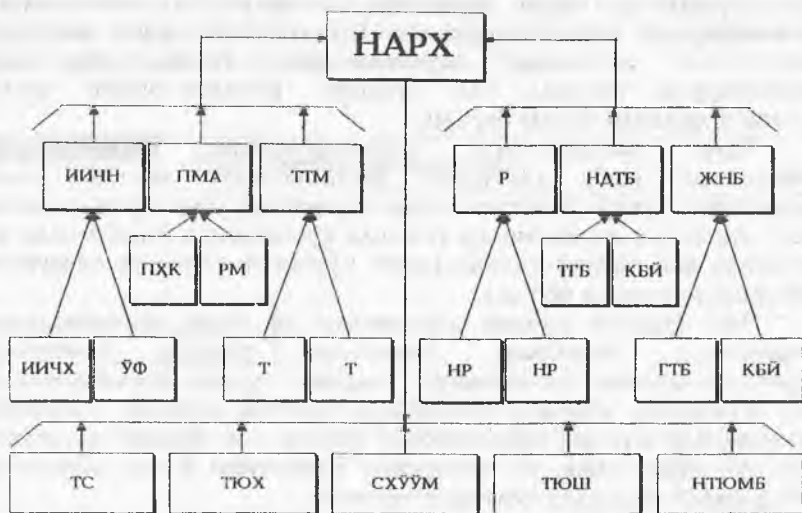
Сарлавҳадан бошлаймиз. Сарлавҳа изоҳ билан бирлашиб кетган, на шрифти ва на жойлашуви билан ундан ажратилмаган.

Энди схемада қабул қилинган шартли белгиларга келсак. Улар жараёнларнинг номларидаги биринчи ҳарфлардан тузилган. Уларни изоҳсиз кўриб чиқиш мумкин эмас, чунки акс ҳолда улар ҳарфларнинг бетартиб кетма — кетлигидан бошқа нарса эмас. Бундай қисқартиришни талабаларнинг шпаргалкаларидагина

учратиш мумкин. Аммо уларнинг тўлиқ номини изоҳга қараб аниқлаш ҳам қийин ва ноқулайдир, чунки схемадаги шартли белгиларнинг тартиби ва уларнинг изоҳдаги маънолари ҳам бир – бирига мос келмайди.

4.15 – ЧИЗМА

Чоп этилган ўқув қўлланмасидан олинган мисол

10 – расм. Нархни шакллантирувчи омиллар тизими: ИИЧН – ижтимоий ишлаб чиқариш нархи; ИИЧХ – ижтимоий ишлаб чиқариш харажатлари; УФ – ўртача фойда; ПМА – пул муомаласи аҳволи; ПХК – пулнинг харид қобилияти; ТТМ – талаб ва таклиф муносабати; Т – талаб; Т – таклиф; Р – рақобат; НР – нархлар рақобати; НР – нархсиз рақобат; НДТБ – нархнинг давлат томонидан бошқарилиши; ТТБ – тўғридан – тўғри бошқариш; ҚБИ – қўшимча бошқариш йўллари; ТС – товар сифати; ТЮХ – товар юбориш ҳажми; СХУЎМ – сотувчи ва хариддорлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар; ТЮШ – товар юбориш шартлари; НТЮМБ – нархнинг товар юбориш манзилига боғлиқлиги; ЖНБ – жойларда нархни бошқариш; РМ – рақобат муносабатлари.

Схемани ўрганиб чиқишни қаердан бошлаш кераклиги ҳам номаълум. Мангитққа кўра, буни пастдан бошлаш керак эди, аммо у ҳолда бу поғонадаги шартли белгиларнинг изоҳини топиш янада қийинлашади, чунки ҳар бир бўлимнинг изоҳлари уларнинг схемадаги тартибига тўғри келмайди.

Агар ўрганишни изоҳдан бошласак, қуйидагича ҳолат юзага келади.

Изоҳнинг бошидаги ИИЧН, ИИЧХ, ЎФ қисқартмалари мантиқан тўғри берилган. Улардан кейин ПМА, ПХҚ, РМ келиши керак эди. Аммо изоҳда ПМА, ПХК (эътибор беринг, ПХҚ эмас, ПХК) келган, РМ ни эса изоҳнинг энг охиридан топамиз. Бундай ноаниқлик кейинроқ ҳам учрайди. Бу эътирозларга қўшимча қилиб шуни ҳам айтиш мумкинки, талаб ҳам, тақлиф ҳам Т ҳарфи билан белгиланган.

Энди ҳеч қандай маъно англамайдиган чизиқлар ҳақида тўхталамиз. Юқоридан иккинчи поғонада бир қатор омилар четлари эгилган чизиқлар билан бирлаштирилиб, улардан юқорига стрелкалар чиққан. Бундай бирлаштирувчи чизиқлар нима учундир ўрта поғоналарда учрамайди. Уларнинг нимани англатиши номаълум.

Стрелкалар. Аслида стрелкалар схеманинг боши ва охири кўрсатилишини кўзда тутади. Аммо бу ерда схеманинг бошланиши бор, аммо унинг охири ноаниқ. НАРХ блокдан шастга кетган стрелка бўшлиқда тугайди ва шастки бирлаштирувчи чизиқ билан тушунарсиз равишда кесишади.

Бундай камчиликларни яна кўплаб топиш мумкин эди. Фикримизча, китобхон ҳам шундай хулосага кела бошлади. Аммо мазкур мисол ўқув материаларидаги схемаларни бундай «кроссворд – лабиринт» тамойили бўйича тасвирлашга йўл қўйиб бўлмаслигидан далолат бермоқда.

Ўқув адабиётларида бериладиган схемалар мазмуни, кўргазмалиги, содда ва қулайлиги билан ажралиб туриши керак. Уларнинг сўзли матндан шубҳасиз афзаллиги ҳам шундадир. Бундай сифатларга эга бўлиш учун эса ҳар элементни, ҳатто энг аҳамиятсиз бўлиб кўринган детални ҳам пухта ўйлаб, жойлаштириш керак.

4 – иловада китобхонлар учун иқтисодий ўқув адабиётларида кўп учрайдиган схемаларнинг андозаларини келтириб ўтдик. Уларни яшаш мантиқини тушуниб олиб, у ёки бу ўқув материалларини аниқ акс этирувчи схемаларни осонлик билан яшаш мумкин бўлади.

4.4. Пиктограммалар ва матнга киритмалар

Пиктограммалар — предметлар, ҳодисалар, ҳаракатлар ва тушунчаларнинг соддалаштирилган ва умумлаштирилган график чизмалари. Улар турли фаолият соҳаларида кенг фойдаланилади. Уларга мисол тариқасида йўл ҳаракати белгилари, кийим—

кечаклардаги ички белгилар ва ҳоказоларни айтиб ўтиш мумкин. Компьютерлар ва ахборот технологиялари нашриёт соҳасига кириб келиши билан, замонавий ўқув адабиётларида пиктограммалардан ҳам кенг фойдаланила бошлади.

Ўқув матнининг айрим жойларига қўйиладиган пиктограммаларнинг сони ва турлари унчалик кўп бўлмаса — да, улардан устамон даражада фойдаланиш ҳақида тўхталиб ўтиш лозим. Бунинг асосий сабаби — матнга киритилган пиктограммаларнинг сифати китобхонларнинг китобдаги ўқув материални осон топиш, тушуниш ва ўзлаштиришларига катта таъсир қилади.

Пиктограммаларнинг камчиликларини айтиб ўтишдан бошлаймиз. Пиктограммаларнинг аниқ ва ҳаммага тушунарли маъноси бўлмайди, уни ҳар ким ҳар хил тушуниши мумкин. Пиктограммаларнинг маъносини аниқ тушуниб олиш учун аввал унинг нимани англатишини яхшилаб билиб олиш керак.

Маълумки, оғзаки сўзлашувда сўзлар жами фикрнинг фақат 10—20 фоизинигина ташкил қилади, қолган маъно эса оҳанг, пауза, қўл ва юз ҳаракатлари билан берилади. Пиктограммалар ҳолатида оҳанг ва бошқа фикр узатиш воситаларининг вазифаларини шу пиктограмма билан боғлиқ бўлган матн бажаради.

Китобда пиктограммаларга мурожаат қилинар экан, улар маълум талабларга жавоб бериши, бир хил услуб ва ҳажмда бўлиши зарурдир.

Пиктограммаларга қўйидаги талаблар қўйилиши мумкин:

- бир — биридан фарқ қилиши ва осон эслаб қолинадиган жиҳатлари бўлиши керак;
- уларнинг сюжети китобхон учун тушунарли бўлиши керак;
- уларни эслаб қолиш қулай бўлиши учун аниқ чизилган бўлиши керак;
- уларда эътиборни чалғитадиган майда деталлар бўлмаслиги керак;
- улар ягона услубда бўлиши, аммо бир — биридан яхши ажралиб туриши керак;
- улар эстетик жиҳатдан чиройли бўлиши, ижобий ҳиссиёт уйғотиши керак.

Ўқув адабиётларда турли белгилар, пиктограммалар, шартли белгилар ва рамалардан фойдаланиш учун турли манбалар мавжуд. Масалан, Microsoft Word да ҳам кўплаб турли белгиларни топиш мумкин. Символ менюсида китобларга киритиш мумкин бўлган махсус белгиларнинг катта жадвали бор.

Кириштириш мумкин бўлган белгиларнинг турлари уларнинг шрифтларига қараб белгиланади. Масалан, Word дастурига кириштирилган *Symbol* шрифти айнан стрелкалар, маркерлар ва бошқа фан соҳасида кўп ишлатиладиган белгилардан ташкил топган. Шунингдек, *Wingdings* каби фақат безаш белгилардан иборат шрифтлар ҳам бор. *Webdings* ва *Wingdings* шрифтларидан айнан пиктограммалар, белгилар ва рўйхатларнинг маркерлари сифатида ўқув матнини ёзишда муваффақиятли фойдаланиш мумкин (4.16 – чизма).

4.16 – ЧИЗМА

Webdings ва *Wingdings* шрифтларидаги баъзи белгилар

Inspiration 6 Trial деб номланган дастурдаги расмлар ҳам шартли белгилар учун жуда қўл келади. Бу дастурдаги кўплаб расмлар каталоги турли мавзулар бўйича гуруҳларга ажратилган

бўлиб, улар ичида бевосита ўқитиш жараёнларига ҳам тааллуқли гуруҳлар ҳам бор (4.17— чизма).

4.17—ЧИЗМА

Inspiration 6 Trial дастуридаги баъзи белгилар

Мана шу белгилар ичидан кераклисини тавлаб олиб, сўнг уларни дарслиқда пиктограмма сифатида фойдаланиш мумкин.

Microsoft Wordда ҳужжатга бирор белгини киритиш куйидагича амалга оширилади:

- курсор шу белги киритилиши керак бўлган жойга ўрнатилади;

- менюлардан *Вставка* → *Символ* → *Символы (Специальные символы)* ёки *Insert* → *Symbol* → *Symbols (Special Characters)* танланади;

- *Шрифт (Fonts)* рўйхатидан керакли шрифт танланади. Танланган белгининг катгароқ шаклини кўриш учун курсор шу белгига босилади;

- керакли белгига икки марта босилади ёки *Вставить (Insert)*, сўнг *Закрыть (Close)* тугмалари босилади.

Ўқув матнларида пиктограммалар ва турли шартли белгилар сарлавҳачалар ва матннинг энг муҳим жойларини (айрим тушунчалар, келтирилатган мисоллар, саволлар, машқлар ва ҳоказо) ажратиб кўрсатиш ва уларга китобхоннинг диққатини жалб қилишга хизмат қилади.

Пиктограммалар матнда мустақил, алоҳида ҳолда ҳам, бошқа элементлар билан биргаликда киритма шаклида ҳам, жойлаштирилиши мумкин.

Муаллиф ўқув матнида қўлланилган пиктограммалар ва бошқа махсус киритмалар, уларнинг мазмуни ва улардан фойдаланиш қоидалари ҳақидаги услубий изоҳларни одатда китобнинг бошида, кириш қисми олдидан беради.

5—иловада чет элларда чоп этилган, кенг тан олинган дарсликларнинг мазмунини таҳлил қилиш асосида матнга қўшиладиган киритмалар мисоллари келтирилган.

5—БОБ. ҚЎЛЁЗМАНИНГ ЭЛЕКТРОН НУСХАСИ

5.1. Қўлёзмати Microsoft Wordда тайёрлаш

Бугунги кунда ўқув материалларининг муаллифлари қўлёзмалар матнини асосан компьютерда тайёрлайдилар ва уларни нашриётларга электрон шаклда юборадилар. Бунда муаллифлар электрон нусхаларни тайёрлаш ва безатишга оид тегишли нашриёт томонидан белгиланган қоидаларига риоя қилишлари лозим.

Қуйида қўлёзмати муаллифлар томонидан Microsoft Word дастурида тайёрлашнинг бир вариантыни кўриб чиқамиз. Бу ерда кўрсатилган матнни форматлаш қоидаларини ўзлаштириб олиш муаллифга Microsoft Word дастуридан самарали фойдаланишга, электрон матнлар билан ишлашнинг барча афзалликлари ва қулайликларидан тўла танишиш ва кейинчалик бу қоидаларга қўшимчалар киритишга ҳам имкон беради.

Қўлёзманинг электрон нусхаси ва унга илова қилинадиган жадваллар, чизмалар ва бошқа қўшимчаларни қуйидаги ахборот ташувчи воситаларда тайёрлаш мумкин:

- оддий дискеталарда (1,44 Мб ҳажмли 3,5" флоппи – дисклар);
- ZIP – дискеталарда (100 Мб ҳажмли 3,5" Iomega ZIP дисклар);
- лазер (компакт) дискларда (CD – ROM, CD – RW ва ҳоказо).

Агар дискета ёки дисклар бир нечта бўлса, қўлёзманинг улардаги жойлашишига кўра рақамлаб қўйиш керак.

Агар ташувчиларда қўлёзмага тегишли бўлмаган бошқа файллар ҳам бўлса, у ҳолда қўлёзманинг жойлашган жойини аниқ кўрсатиш зарур. Аммо бундай ҳолларга йўл қўймаслик ва беғоналарда бошқа маълумотларга нисбатан қизиқиш уйғотмаслик лозим.

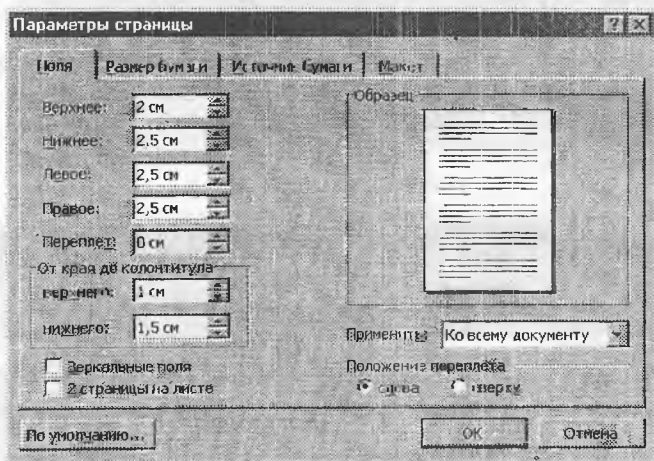
Шунга ҳам эътибор бериш керакки, электрон вариант билан қоғоздаги нусха ўртасида ҳеч қандай фарқ бўлмаслиги лозим.

Матн Microsoft Wordнинг охириги версияларидан бирида терилган бўлиши керак. Формулаларни териш учун эса Microsoft

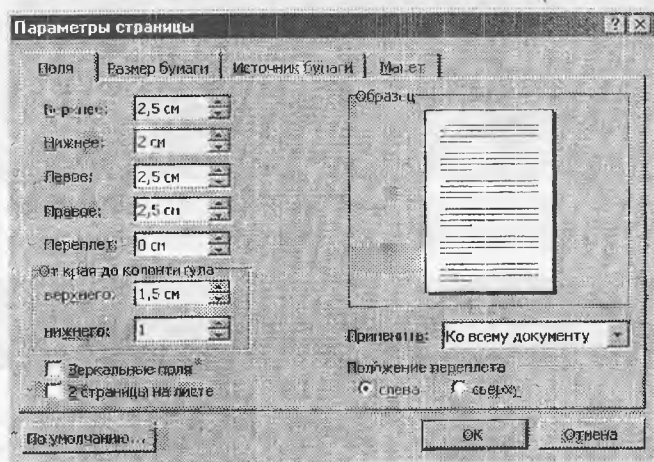
Word таркибига кирувчи Microsoft Equation 3.0 дастуридан фойдаланиш керак.

Қўлёзмининг электрон нусхасида ҳошиялар қуйидаги кўрсаткичларига риоя қилиш лозим (*Файл → Параметры страницы ёки File → Page setup*):

- бет рақами пастда бўлса

- бет рақами тепада бўлса

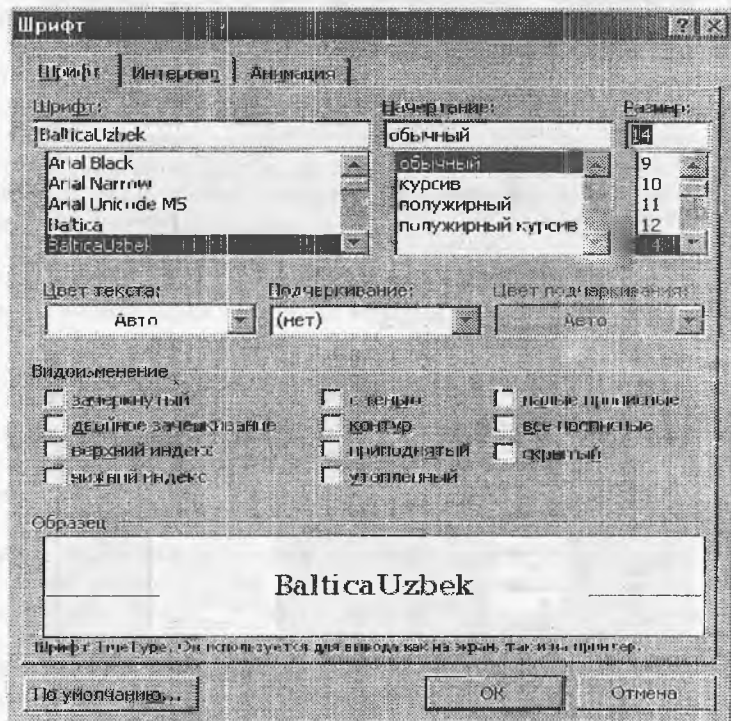

Қоғознинг ўлчами. Қоғознинг ўлчами А4 (21×29,7), саҳифа тик (Книжная ёки Portrait) йўналган бўлиши керак (йирик жадвал ва чизмалардан ташқари).

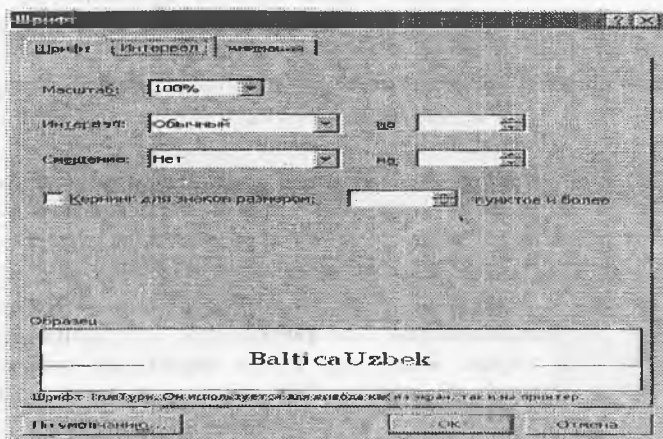
Бундан ташқари, бўгинлар автоматик равишда кўчирилиши лозим: (Сервис → Язык → Расстановка переносов → Автоматическая ёки Tools → Language → Hyphenation → Automatic hyphenate document).

Шрифтлар. Шрифт бўйича кўрсаткичлар қуйидагича бўлиши керак (Формат → Шрифт ёки Format → Font):

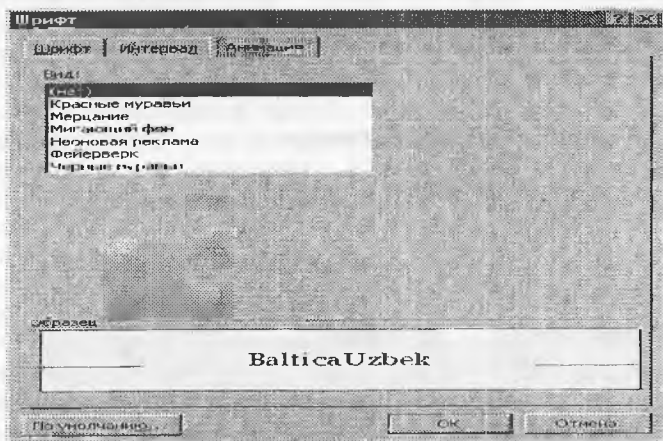
– «Шрифт» бўлими. Ўзбекча шрифтлардан бири, масалан BalticaUzbek ўрнатилади. Шрифтнинг ўлчами (кегль)–14 (йирик жадвалларда 13 ёки 12 бўлиши мумкин):

— «Интервал» бўлими:

— «Анимация» бўлими:

Матрни терипда қуйидаги қоидаларга риоя қилинади:

- хат бошилар бир—биридан битта хат боши сўнги маркери билан ажратилиши керак, бу белгидан бошқа мақсадларда фойдаланиш мумкин эмас;
- хат боши ичидаги барча сўзлар фақат битта оралиқ билан

ажратилади;

- тиниш белгиларидан олдин оралиқ қўйилмайди, тиниш белгисидан кейин эса битта оралиқ қолдирилади;

- фамилия ва исми – шарифлар ўртасида, қисқартмалар олдидан ва баъзи бошқа ҳолларда ажралмас оралиқ қўйилади: (*Ctrl+Shift+пробел*) (2005_йил, А. _Навоий);

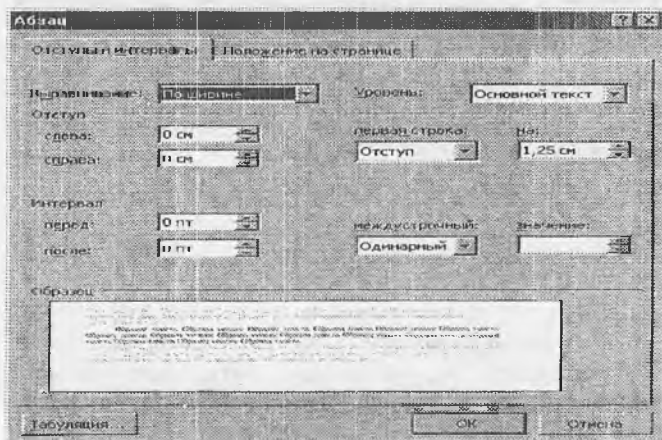
- маттни теришда узун чизиқча (—) (*Alt+Ctrl+Num-*), қисқа чизиқча (-) (*Ctrl+Num-*) ва дефисни (-) адаштириб юбормаслик керак. Диапазонларни ёзишда икки томондан ажралмас оралиқ қўйилган қисқа тире (35 _ 40), узун тиредан олдин ва кейин ҳам ажралмас оралиқлар қўйилади: (“мактаб _ _ бу...”);

- маттни боблар, бўлимлар ва шу кабиларга ажратишда автоматик рақамлашдан (автоматик рўйхатлардан) фойдаланмаслик керак. Рақамлар қўлда терилиши лозим, сатр охирида эса тиниш белгиси қўйилмаслиги керак, масалан “5.1. Қўлёзми Microsoft Wordга тайёрлаш”;

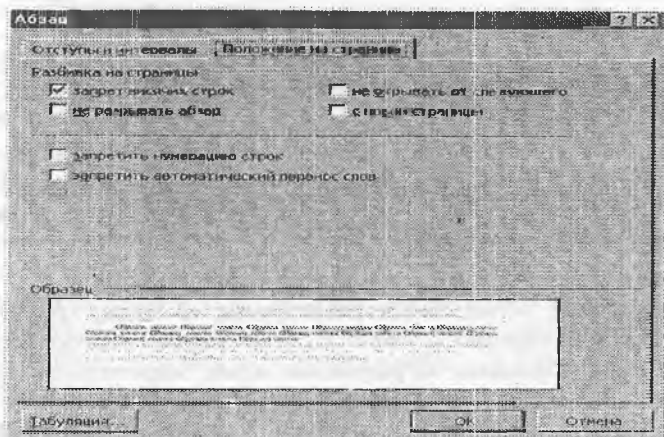
- айрим сўзларга эътиборни жалб қилиш мақсадида *курсив*, *яримқалин* форматлардан ёки БОШ ҲАРФЛАРдан фойдаланиш мумкин бўлиб, Microsoft Word да бунинг учун кенг имкониятлар бор. Шунингдек, шрифтнинг тагига чизилиши, ўлчами, силжиши ёки ҳаракатланишидан ҳам фойдаланилмайди.

Оддий матн хат бошиси қуйидагича форматланиши керак (*Формат → Абзац ёки Format → Paragraph*):

— «Отступы и интервалы» бўлими:

— «Положение на странице» бўлими:

Боблар, бўлимлар ва параграфларнинг тартиб рақамлари қўлёзманинг тузилишини акс эттириши керак. Ишнинг ҳажми қанчалик катта ва унинг тузилиши қанчалик мураккаб бўлса, одатда тартиб рақамлари ҳам шунчалик кўп поғонали бўлади.

Ўқув ва ўқув — услубий адабиётларда кўп поғонали рақамлашдан фойдаланиш тавсия этилади. Иложи бўлса, сўнги поғонадаги рақамлар сони учтадан ошмаслиги керак.

Сарлавҳаларни шрифтлар ёрдамида ажратиб кўрсатиш поғоналарнинг мантиқий иерархиясини осон ажратиб олишга ёрдам беради. Қўлёзмаларни компьютерда тайёрлаш матни турли (фикрий, мантиқий, ёрдамчи ва таркибий) хилда ажратиб кўрсатиш имконини беради, ammo қўлёзмада (матн ичидаги руқилар, мантиқий кучайтиришлар, атамаларга тегишли ва бошқа ажратмаларда) бундай ажратишларнинг ягона тизимига риоя қилиш лозим.

Алоҳида сатрга чиқарилган сарлавҳалар охирида нуқта қўйилмайди (агар сарлавҳа бир неча гапдан иборат бўлса, у ҳолда сўнги гап охирида нуқта қўйилмайди), сўзлар бўғинга кўчирилмайди, қўшимча ва боғловчилар ўзи боғланган сўздан бошқа сатрга кўчирилмайди, шунингдек қисқартмалардан ҳам фойдаланилмайди. Сарлавҳани маъно жиҳатдан бўлишга тўғри келган ҳолларда сатрни ажратиш (*Shift+Enter*) белгисидан фойдаланилади.

Саҳифа бошида келмаган ҳар қандай сарлавҳа олдидан ва ундан кейин камида 2—3 сатр матн бўлиши керак, сарлавҳанинг

ўзи эса матн қаторининг узунлигидан кичикроқ форматда терилади.

Биринчи поғона сарлавҳаларининг кўрсаткичлари:

BalticaUzbek, 16 pt, все прописные, полужирный, по центру, перед 12, после 6, первая строка: нет, запрет висячих строк, не отрывать от следующего, не разрывать абзац, запретить расстановку переносов.

Иккинчи поғона сарлавҳаларининг кўрсаткичлари:

BalticaUzbek, 16 pt, полужирный, по центру, перед 8, после 4, первая строка: нет, запрет висячих строк, не отрывать от следующего, не разрывать абзац, запретить расстановку переносов.

Учинчи поғона сарлавҳаларининг кўрсаткичлари:

BalticaUzbek, 14 pt, полужирный курсив, по левому краю, перед 6, после 3, первая строка: отступ 1,25 см, запрет висячих строк, не отрывать от следующего, не разрывать абзац, запретить расстановку переносов.

Ўқув адабиётларида жадвалларни безатишда ҳам бир хил услубни сақлаш лозим. Жадвалларни теришда уларнинг кенглиги нашр матннинг кенглигига мос келишига риоя қилиш лозим.

Матнда жадвалга айнан шу жадвал маълумотлари билан тўлдириладиган, қўшимча қилинадиган, тасдиқланадиган ёки намойиш қилинадиган фикр ифодаланган жойдан ҳавола қилиш лозим. Матнда жадвалга ҳавола қилиш шарт.

Матндан жадвалга ҳавола № белгисиз ёзилади, масалан: 9-жадвал.

Жадваллар матнда уларга ҳавола қилинган хат бошилардан бевосита кейин жойлаштирилади, улар шу параграф ёки бўлимнинг ичида, яъни кейинги сарлавҳадан олдин, аммо бевосита унинг олдида бўлмаслиги шарт, яъни жадвал икки – уч қатор матн билан ёпилиши керак. Жадвалларни ҳавола қилинган саҳифадан кейинги саҳифага чиқариш мумкин.

«Қуйидаги жадвалда» деган сўзлардан кейин келган сарлавҳасиз жадваллар бевосита шу ҳаволадан кейин жойлаштирилади. Аммо бундай жадвалларнинг бўлмаслигига ҳаракат қилиш лозим.

Кўндаланг («ётма») жадвалларда (нашр соат миля бўйича 90 даражага бурилганда) сарлавҳа чапга қараган бўлиши керак.

Рақамланган сарлавҳа қуйидагича форматланади: «Жадвал» сўзи ва унинг араб ҳарфларида ёзилган тартиб рақами олдида № белгиси, сўз охирига нуқта қўйилмайди, мавзу сарлавҳаси билан бир қаторда, курсив ёки қалин қилиб белгиланади, чап томонга текисланади.

Жадвалнинг янги саҳифадаги давоми устидан

1.2–жадвалнинг *давоми* (агар жадвал шу саҳифада тугамаса) ёки 1.2–жадвалнинг *охири* (агар жадвал шу саҳифада тугаса) каби сарлавҳа қўйилади.

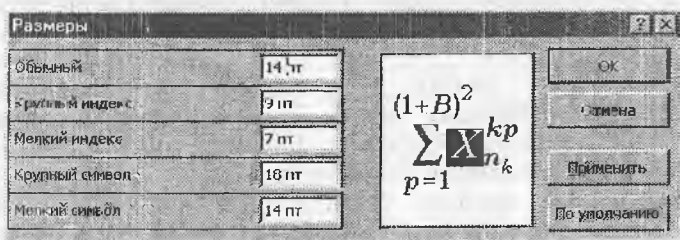
Агар жадвал бир саҳифага сифмаса ва бошқа ёки бир неча саҳифаларда давом этса, унинг бош қисми ҳар бир саҳифада такрорланиши керак.

Формулалар бутун нашр ичида бир хил услубда терилади, уларнинг шрифтлири, белгилари, безатилиши, индекслар ва чизиқларнинг қўлланилиши бир хил бўлади.

Бир сатрлик математик формулалар, математик формулаларнинг асосий сатрлари уларга тааллуқли матн билан бир хил ўлчам ва ёзилишдаги шрифтларда терилади.

Формулаларни асосан *марказга текислаш* тавсия қилинади.

Формулалар қуйидагича форматланади: *BalticaUzbek, Symbol*. Формулаларни теришда шрифтларнинг ўлчами қуйидагича бўлади:

Формула ёзиш дастурида белгиларни териш учун «*Стиль*» ва «*Размер*» менюларининг фақат асосий кўрсаткичларидан фойдаланилади, бошқаларидан фойдаланилмайди.

Формулалардаги қавсларнинг баланглиги уларнинг ичидаги ифодани тўлиқ қамраб оладиган даражада бўлиши керак.

Формулалар кейинги қаторга кўчирилганда биринчи навбатда аломат ва ишораларда (=, <, > ва бошқалар), иккинчи навбатда кўп нуқталарда (...), қўшиш (+) ва айириш (-) белгиларида ва ниҳоят кўпайтириш белгисида (x) кўчирилади. Сатрни бўлиш аломатида тугатиб, кўчириш мумкин эмас.

Формулани кейинги сатрда кўчиришдаги математик белги албатта иккинчи қаторнинг бошланишида такрорланиши шарт.

Формулаларни кейинги сатрга кўчиришда индекс ва даража кўрсаткичларини уларга тааллуқли белгилардан ажратиш мумкин эмас. Шунингдек, интеграл, логарифм, сумма, кўпайтириш белгилари остидаги ифодаларни шу белгиларнинг ўзидан

ажратиш ҳам мумкин эмас

Алоҳида аҳамиятга эга бўлмаган ва унча катта бўлмаган формулалар матн сатрлари ичига терилади. Энг муҳим формулалар, барча рақамланган формулалар, шунингдек сумма, кўпайтириш ва ҳоказо белгилари бўлган узун ва жуда катта формулалар алоҳида сатрга терилади. Матнда ҳавола қилинадиган барча муҳим формулалар рақамланиши лозим.

Формуланинг тартиб рақами юмалоқ қавсларга олинади ва табуляция ёрдамида ўнг томонга текисланади, формула кейинги сатрга кўчириб ўтказилганда эса сўнги сатрнинг тўғрисида бўлади. Бир гуруҳни ташкил қиладиган бир неча кичик формулалар бир сатрга терилиб, битта рақам билан бирлаштирилади.

Бир неча сатрда жойлашган формулалар гуруҳини рақамлаш учун бу гуруҳнинг ўнг томонига баландлиги бутун гуруҳни қамраб оладиган катта қавс қўйилиб, унинг учига ўнг томондан формуланинг тартиб рақами ёзилади. Агар формула касрли бўлса, унинг тартиб рақами каср чизигининг тўғрисида ёзилади.

Бирин—кетин келган ва матн билан ажратилмаган формулалар бир—бирдан вергул ёки вергулли нуқта билан ажратилади. Бу тиниш белгилари формуладан бевосита кейин уларнинг тартиб рақамидан олдин қўйилади.

Формуладаги ҳарfli белгиларнинг изоҳлари уларнинг формуладаги жойлашиш кетма—кетлигига мос бўлиши керак. Формуладан кейин вергул қўйилади, сўнгра янги сатрдан чапдан жой ташламай туриб, "бу ерга" (икки нуқтасиз) деган сўз ёзилади, сўнгра биринчи катталиқнинг белгиси, ундан сўнг тире ёзилиб, кейин шу катталиқнинг изоҳи ва вергулдан кейин унинг ўлчов бирлиги ёзилади. Барча элементлар бир сатрда жойлашади. Ҳар бир элементнинг сўнгида вергулли нуқта қўйилади, охириги элементдан кейин эса нуқта қўйилади.

Қўлёзмаларнинг компьютер нусхасида макетга жойлаштириладиган суратлар камида 300 dpi аниқликдаги *.TIF (*.TIFF) форматида тайёрланади. Суратларни *.PCX, *.EPS, *.CDR форматлари ҳам ишлатилиши мумкин. Бошқа форматлардан фойдаланилмайди.

Ҳар бир сурат алоҳида файл бўлиши, файлларнинг номи эса чизманинг матндаги тартиб рақамига тўғри келиши керак (масалан, 2_13.tif).

Суратни имкон қадар унга тегишли матнга яқинроқ жойлаштириш керак. Суратга ҳавола эса унга тегишли изоҳ берилган жойда ёзилади. Жадвалга қилинган ҳавола каби, суратларга қилинган ҳаволалар ҳам № белгисисиз ёзилади,

масалан: 2.6–расм. Агар тартиб рақами бўлмаса, тўғридан – тўғри қуйидагича ёзилади: “*расмдан кўриниб турибдики, ...*”.

Суратларнинг устига ёзиладиган изоҳли ёзувлар ҳар бир нашр учун бир хил услуб ва форматда бўлишига риоя қилиш лозим (агар расм бутун нашрда битта бўлса, унга тартиб рақами қўйилмайди, ҳаволада ҳам унинг тартиб рақами ёзилмайди, суратнинг устига ҳам ҳеч нарса ёзилмайди).

Суратларнинг ёзуви ҳам имкон қадар жадвалларнинг номи каби суратнинг тепасида бўлиши керак.

Агар ҳужжат саҳифаларидан бир нечтаси ётиқ бўлса, тик ва ётиқ саҳифалар ўртасида ҳар сафар бўлим чегараси қўйилиши лозим: (*Вставка → Разрыв → Новый раздел со следующей страницы ёки Insert → Break → New page*). Шунда ҳар бир бўлим учун саҳифанинг жойлашишини исталган ҳолда ўзгартириш мумкин.

Агар бирор сабабга кўра саҳифадаги маттни тўхтатиб, янги саҳифа бошлаш керак бўлса, саҳифа чегараси қўйилади: (*Вставка → Разрыв → Начать новую страницу ёки Insert → Break → Page break ёки Ctrl+Enter*) ёки янги саҳифадан бошланиши керак бўлган хат бошига «*С новой страницы*» ёки «*Page break before*» кўрсаткичи қўйилади: (*Формат → Абзац... ёки Format → Paragraph ...*).

Агар сарлавҳалар маънога кўра бўлиниб, кейинги сатрга ўтказилса ёки сатрни ҳошияга етмай туриб узиш керак бўлса, *сатр охири (Shift+Enter)* қўйилади.

Қуйида маттни форматлашда рухсат этилмайдиган баъзи амалларни келтириб ўтамыз:

- бирин – кетин иккита ва ундан кўп оралиқ қўйиш (масалан, сарлавҳани оралиқлар ёрдамида марказлаш);
- бўш сатрлар (масалан, хат боши олдидаги интервални *Enter* тугмаси орқали қўйиш);
- дефис ёрдамида мажбурий бўгин кўчириш. Бўгин кўчириш автоматик равишда бўлиши керак, мажбурий бўгин кўчириш эса фақатгина жадвалларда ва бошқа мураккаб вазиятларда рухсат этилади.

5.2. Нашриёт дастурлари ва тизимлари

Бугунги кунда ўқув адабиётлари муаллифлари ўз қўлёзмаларини асосан Word дастурида тайёрламоқдалар. Мураккаб нашрларни тайёрлашда улар баъзи қийинчиликларга дуч келмоқдалар, бу қийинчиликларни бартараф этишда эса махсус дастур ва тизимлардан фойдаланиш мумкин. Бундай дастурий воситаларнинг баъзиларида Wordдаги каби ишлаш ва

ўрганиш жуда осон бўлиб, бошқаларини эса ўрганиш бироз меҳнат ва вақт талаб қилади. Улардан баъзиларини кўриб чиқамиз.

Microsoft Publisher. Бу кичик нашриёт тизими бўлиб, ўз маркетинг материалларини ва бизнес—нашрларини устамон дизайнерларни жалб қилмаган ҳолда юқори сифат даражасида хоҳлаган фойдаланувчилар учун чоп этиш мўлжалланган. У дизайн соҳасида катта тажрибага эга бўлмаган кишиларга устамон даражада безатилган нашрлар тайёрлаш имконини беради. Бунга махсус дастурлар технологиялари ёрдамида эришилади. Фойдаланувчилар безатиш андозлари ёрдамида юқори сифатли бюллетенлар, эълонлар, буклетлар, веб—саҳифалар ва бошқа материалларни тайёрлашлари мумкин.

Publisher таркибига бизнес—нашрлар, шу жумладан бюллетенлар, буклетлар, почта карталари, веб—саҳифалар ва каталоглар тайёрлаш учун 8500 дан ортиқ андозалар киради. Бу андозалар дизайн соҳасида тажрибаси бўлмаган оддий фойдаланувчига материалларни безатишда бир хил услубни сақлашга имкон беради.

Шунингдек, Publisher тўпламида 200 дан ортиқ шрифтлар, минглаб расмлар, фотосуратлар, безатиш элементлари, Web учун турли товушлар ҳам бор. Махсус дастурлар моделидан материалларни нашрга тайёрлаш жараёнининг исталган босқичида ҳам фойдаланавериш мумкин.

Publisher якунланган нашриёт тизими бўлиб, унинг ёрдамида тиражни босмаҳонада ҳам, компьютерга уланган оддий принтерда ҳам чиқариш мумкин. Microsoft Office оиласига кирувчи Publisher ҳам бу тўпламга хос бўлган қулайлик, таниш интерфейс, бошқа дастурлар билан узвий боғлиқлик каби барча афзалликларга эгадир.

Publisherдаги махсус дастурлар фойдаланувчига қадам—бақадам маслаҳат бериб бориб, керакли нашрни тайёрлаш жараёнининг бошидан охиригача ҳамроҳ бўлади. Улар ёрдамида ишнинг дизайни, ўлчами ва ранг шаклларини исталган пайтда ўзгартириш мумкин. Бундан ташқари, Publisher ҳар бир нашрга «интеллектуал» объектлар киритиш орқали дизайнерлик вазифаларини охиригача автоматлаштиришни таъминлайди. Масалан, махсус дастур фойдаланувчига бадиий сарлавҳани безатишнинг қўшимча вариантларини таклиф қилади.

Microsoft Visio. Visio ахборот ва ғояларни аниқ ифодалаш учун керак бўлган схемалар тузиш воситасидир. Visio ёрдамида ясалган чизмалар турли жараёнларни янада чуқурроқ тушунишга, улар ҳақида яққол тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Visio компания ходимларига тааллуқли ахборотни, унда бажарилаётган

лойиҳаларни ифодалаш, айрим мутахассисларнинг ёки бир гуруҳ ходимларнинг биргаликдаги иш самарадорлигини оширишга кўмаклашади. Матнга қўшимча ва миқдорий ахборот сифатида ишлатиладиган Visio чизмалари маълумотни қисқа ва лўнда ифодалашга, энг муҳим матн ёки рақамларни ажратиб кўрсатишга, асосий гоининг эсда қоларли бўлишига, асосий жиҳатларни яхши эсланиб қолишига имкон беради.

Чизмалар тайёр шаклар ва чизиқлар ёрдамида ясалгани туфайли жуда қисқа вақт талаб қилади. Бошқача қилиб айтганда, бунинг учун ҳеч қандай расм ёки чизма чизиш қобилияти талаб қилинмайди.

Сиз қайси соҳада ишланган, Visio ёрдамида ўзингизга керакли бирор нарсани албатта топа оласиз. Унинг ёрдамида, масалан, блок – схемалар, ташкилий диаграммалар, вақт шкалалари, офис жиҳозларининг жойлашиш режаси ва шу кабиларни осонлик билан чизиш мумкин. Бундай чизмаларни ҳатто Microsoft Excel, Microsoft Access ва Microsoft Project дастурларида тайёрланган маълумотлар асосида ҳам ясаш мумкин.

Чизмаларда батафсил маълумотлар бериш мумкин бўлиб, улар объектларнинг ўлчами ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Ҳисоботлар тузиш воситалари эса маълумотларни экспорт қилишнинг қулай имкониятларини таъминлайди.

CorelDRAW. CorelDRAW – суратлар, расмлар, чизмалар, оддий логотиплардан тортиб ўта мураккаб расмлар чизиш учун энг қулай бўлган устамон рассомчилик пакетиدير. CorelDRAW ҳам вектор, ҳам растр графикасида ишлаш, фотосуратларни бўйиш, қоғозга чиқариш ва Web – нашрлар учун мўлжалланган расмларни тайёрлаш ва ўзгартириш учун баравар қулай дастурдир.

CorelDRAW имкониятлари устамон дизайнерлар, Web – усталар ва нашриётчиларга сермахсул ва баракали ижодий шароитлар яратиб беради.

CorelDRAW фойдаланувчиларга ранглар ёрдамида суратлар устида турли тажрибалар ўтказиш, саҳифа саралагич (Page Sorter) ёрдамида ҳужжатларни ташкил қилиш ва қайта тузиш, матн, ранг, ҳаракат ва тасвир билан ишлашнинг кенг имкониятларини, нақшлар, чизиқлар, фонлар, текстуралар ва бошқа ҳисобсиз дизайн элементларини ҳавола этади.

CorelDRAW ёрдамида матн билан ишлаш жуда кенг имкониятларни очиб беради. Format Text диалоги матнни ҳар бир ҳарф ёки белги даражасида форматлаш имконини беради. Фойдаланувчи ҳар қандай объектта исталган шакл, ранг, чизиқ ва

хосса бериши мумкин.

Аммо CorelDRAWнинг энг асосий имконияти расм чизиш имкониятларидир. Бу соҳада ҳали CorelDRAW га тенг келадиган дастур деярли йўқ.

CorelDRAW кўпинча Paint ёки Paint Shop Pro каби расм чизиш дастури сифатида эмас, балки мураккаб график тасвирлар конструктори сифатида қўлланилади. Шунинг учун унинг асосий иш воситалари оддий геометрик шакллар бўлиб, уларни сичқончанинг курсори ёрдамида истаганча ўзгартириб юбориш мумкин. Натижада тўртбурчаклар, доиралар, оваллар ва бошқа шаклларнинг мутлақо янги кўринишлари ҳосил бўлади. Аммо бу воситалар жуда содда бўлиб, керакли сифатдаги натижани олиш учун бироз тўғри келмаслиги мумкин. У ҳолда чизиқлар билан ишлаш имкониятлари ёрдамга келади, бу чизиқларни эгиб, узайтириб ёки букиб ўзгартириш имкониятлари CorelDRAWда мутлақо чекланмаган. CorelDRAWда эгри чизиқ оддий элемент эмас, балки бошқа объектларни жойлаштириш мумкин бўлган бир чегара бўлиб ҳам хизмат қилиши мумкин.

CorelDRAW таркибига 40000 дан ортиқ вектор расмлар (Cliparts), минглаб шрифтлар ва фотосуратлар, 450 дан ортиқ махсус андозалар киради.

Adobe PageMaker. Бу катга ҳажмли, расм ва жадваллари кўп бўлган мураккаб китобларни саҳифалаш учун гоятда қулай бўлган нашриёт дастури бўлиб, ўзининг энг асосий рақиблари — Corel Ventura ва QuarkXPressдан шу жиҳатлари билан устун туради.

PageMaker дунёда энг кенг тарқалган, платформага боғлиқ бўлмаган, юқори даражада саҳифалашга мўлжалланган дастурий маҳсулотдир. У ишбилармонлар, кичик ва ўрта бизнес вакиллари ҳамда уй шароитида фойдаланувчилар, ўқитувчиларга мўлжалланган бўлиб, чоп этиш ёки электрон шаклда тарқатиш учун юқори даражадаги ҳужжатлар яратишга имкон беради.

PageMaker мураккаб нашрларни лойиҳалаш, яратиш ва безатиш ишларини осонлаштиради, матн ва тасвирларни мавжуд иловалардан фойдаланиб, ҳам нашр учун, ҳам электрон шаклда тарқатиш учун тайёрлашга ёрдам беради.

Шунингдек, дастур дизайн соҳасида тажрибаси оз бўлган ёки умуман бўлмаган фойдаланувчиларга устамон даражада безатилган саҳифаларни яратиш учун дизайн элементларини ҳам таклиф қилади. Ана шундай тайёр элементлар қаторига 4700 та Adobe Illustrator® ва JPEG форматидаги тасвирлар, 300 та юқори сифатли фотосурат, 150 дан ортиқ шрифт, хатлар, рисоалар учун юзлаб андозаларни киритиш мумкин.

Бундан ташқари, Microsoft Publisher фойдаланувчилари ҳам

Ўз нашрларини устамон даражага кўтаришлари мумкин — Publisher форматдаги файлларни PageMaker форматига айлантириш мумкин.

PageMaker нафақат хат боши учун, балки ҳар бир ҳарф ёки белги учун ҳам маълум бир йўсин белгилаш имконини беради, натижада нашр қилинадиган матннинг ташқи кўринишини тўлиқ назорат қилиш мумкин бўлади. Ҳали тайёр бўлмаган матнни киритилган ўзгаришларнинг якуний ҳолатида кўриб олиш режими ҳам бир манбадан олинган ҳужжатларнинг бир неча хил шаклини солиштириб кўриб, улар ичидан энг мақбулини танлаш имконини беради.

Adobe PageMaker тасвирлар ва жадваллар билан ишлашни жуда осонлаштиради. Фойдаланувчи расм ва бошқа график элементларни саҳифанинг исталган жойига исталган ҳолат ва ўлчамда қўйиши мумкин. Объектларни текислаш, гуруҳлаш, тақсимлаш, ўзгартириш, тўлдириш, чизиқлар ва ранглар — бу имкониятларнинг барчаси безатиш жараёнида фойдаланувчининг хизматида бўлади. Тўла функцияли, интеграцияланган жадвал муҳаррири турли хил мураккабликдаги жадвалларни тузиш, ўзгартириш ва такрор фойдаланиш имконини беради. Шунингдек, фойдаланувчи сатрларга, устки ва пастки колоннитулларга, сарлавҳаларга ранг бериш, матнни айлантириши, ҳошияларни ўз истагига кўра ўзгартириши мумкин.

Китобларни саҳифалашнинг самарали воситалари китобнинг бобларини, муңдарижасини ҳамда уларга бириктирилган файлларни бир марказдан туриб бошқаришга имконият яратади. Аини пайтда фойдаланувчи китобнинг исталган элементига, хоҳ файлнинг номига бўлсин, хоҳ матннинг биринчи сатрига бўлсин, — бевосита муружаат қилиши мумкин.

PageMaker кўп саҳифали, катга ўлчам ва ҳажмли нашрлар билан — китоблар, газеталар, кўп устунли саҳифаланган журналлар билан бемалол ишлайди. Дастурга жадвал ва матн муҳаррирлари интеграцияланган бўлса — да, бошқа кенг тарқалган форматлардан импорт қилинган матилар билан ҳам осонлик билан ишлайверади.

Матнни саҳифалашда андозалар ва стиллардан кенг фойдаланиш ишнинг унумини янада оширади. Бунда PageMaker Microsoft Wordга ўхшаб яхлит матн билан эмас, балки танлаб олинган матн қисмлари билан ҳам бирдай ишлайверади. Ҳар бир матн қисми ўлчамини ўзгартириши мумкин.

Adobe InDesign. Нашриёт тизимларининг (DeskTop Publishing — DTP) сўнгги авлоди вакили.

InDesign дастури Adobe PageMaker 7 нинг ўрнига келган

дастурдир. Ҳозирги кунда Adobe компанияси кўп йиллар давомида кенг тарқалган ва фойдаланувчиларда жуда яхши таассуротлар қолдирган PageMaker ни такомиллаштиришдан воз кечиб, фойдаланувчиларни янги сифат даражасига кўтарилишга таклиф қилмоқда. PageMaker аста-секин устамон соҳани тарк қилмоқда, у асосан офисларда ишлатиладиган бизнес-дастурга айланиб бормоқда, чунки ундан фойдаланиш жуда қулай бўлиб, саҳифалаш ва безатиш талабларининг кўпчилигига жавоб беради. У шунингдек, "кичик нашриёт"ларга ва уй шароитида фойдаланишга ҳам жуда мос келади.

InDesign дастури DTP-бозоридаги бошқа QuarkXPress ва PageMaker каби дастурлардан катта фарқ қилади.

InDesign саҳифалаш учун фойдаланиладиган плагин-дастурларнинг модул тўплами бўлиб, унча катта бўлмаган операция тизимига ўхшаб кетади. Унинг энг асосий афзаллиги бир модулнинг бошқаси билан доимий янгиланган туриш ва такомиллаштириш имкониятидир. Бунда дастур нафақат янгиланади, балки ўз кўрсаткичларини йўқотмаган ҳолда янада самаралироқ ишлашда давом этади.

InDesign устамон саҳифалаш ва дизайн бўйича янги стандартларни белгилаб беради. У Adobe Illustrator ва Adobe Photoshop каби расмчилик дастурлари билан узвий боғлиқдир. Шунингдек, дастур Adobe PageMaker ва QuarkXPress дастурларининг форматлари билан ҳам ишлай олади. Автоматлаштирилган амаллар ёрдамида китобларни ўзига хос услубда безатиш, мураккаб жадвалларни тузиш, ҳар қандай ҳажмдаги ҳужжатларни тайёрлаш мумкин.

InDesign ёрдамида анъанавий нашриёт маҳсулотлари доирасидан чиқиб, PDF (Adobe Portable Document Format) форматидаги нашрлар, eBook электрон китоблар ёки интернетда Web-саҳифалар кўринишидаги нашрлар ҳосил қилиш мумкин. InDesign тўпламига юқори сифатли OpenType шрифтлари, шу жумладан Adobe Garamond, Adobe Caslon Pro ва Caslisch Script Pro шрифтлари ҳам киради.

Шунингдек, InDesign матни чиройли безатишга имкон берадиган хат бошилар тузиш асбоби (Paragraph Composer)га ҳам эгадир. Paragraph Composer сатрлар гуруҳигина эмас, балки бутун хат боши устида амаллар бажариш имконини беради.

Adobe Photoshop. Adobe Photoshop – кенг фойдаланувчилар томонидан устамон асбоб деб тан олинган рақамли тасвирлар билан ишлаш дастури. Adobeнинг бу маҳсулотига муносиб рақобатчи дастурни топиш жуда қийин. Унинг ягона жиддий рақиби – CorelDraw тўпламига кирувчи Corel PhotoPaint дастури бўлиб, имкониятлари бироз чекланган.

PhotoShopning asosiy vazifasi — kompyuterga skaner, raqamli foto ёки видеокамера орқали киритилган тасвирларга ишлов бериш ва уларни тўғрилашдир. Шунга қарамай, PhotoShop ёрдамида растрли расмларни ҳам махсус жиҳатлар ва филтрлар ёрдамида ўзгартириб, шунингдек гоёта аниқлик билан фойдаланса бўладиган бошқа асбоблар ёрдамида ҳақиқий мўъжиза яратиш мумкин.

Photoshop қуйидаги имкониятларга эга:

- кўп қатламли тасвир ҳосил қилиш;
- 100 га яқин турли филтрлар ва махсус жиҳатлардан фойдаланиш;
- ўнлаб расм солиш ва тасвирлар қисмларини қирқиб олиш асбоблари;
- тасвирларни бир—бирига қўшиш, текстуралар билан ишлаш имкониятлари жуда бой;
- ўнлаб машҳур тасвир форматлари билан ишлаш имконияти;
- тасвирнинг айрим қисмларини ажратиб олиш ва уларни ўзгартириш асбоблари;
- киритилган бир нечта ўзгаришларни кўп поғонали бекор қилиш имконияти.

5.3. Электрон дарслик ҳақида

Талабаларни ўқитишнинг мазмуни, усуллари ва воситаларини янгилаб бориш республикада Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишда энг муҳим вазифадир. Бу муҳим вазифани ҳал қилиш учун барча олий ўқув юртлирида таълим жараёнига янги ахборот ва коммуникация технологияларини (АКТ) кенг жорий қилишга катта умид боғланмоқда. Бу борада катта ишлар амалга оширилмоқда. Ушбу технологиялар билимларни ривожлантириш, эгаллаш ва тарқатишнинг характерини янгилаб бормоқда.

Иқтисодиётга ихтисослашган олий ўқув юртлирида ҳам бу соҳада атрофлича назарий—амалий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Таълим жараёнига ўқитишнинг замонавий компютер технологиялари: электрон дарслик ва ўқув қўлланмалар, ишбилармонлик ўйинлари; видеоматърузалар; бухгалтерия ва солиқ ҳисоботини юритиш дастурлари; турли ҳисоб—китобларни, тест синовларини автоматлаштириш дастурлари ва бошқалар жорий қилинмоқда. Ҳар бир олий ўқув юртида масофадан ўқитиш тизими ишлаб чиқилмоқда.

Аммо компьютер технологияларининг ушбу элементлари одатда мустақил ишлайди, яъни улар бир тизимга келтирилмаган бўлади ва муайян дарсликка ёки юзага келган бутун таълим жараёнига аниқ бириктирилмаган бўлади. Ушбу ишланмаларнинг методологик ва услубий асослари ҳам таълим жараёнининг шароитлари ва хусусиятларига тўла – тўқис мос келавермайди.

Ахборот – коммуникация технологияларини таълим жараёнига жорий қилишнинг методологик асослари ва асосий йўналишларини белгилашда аввало Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида кўзда тутилган ҳозирги кунда вужудга келган таълим тизимини ривожлантириш мақсадларидан, чет эллардаги етакчи ўқув муассасаларини ахборотлаштириш соҳасида тўпланган кўп йиллик тажрибалардан келиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Ахборот – коммуникация технологиялари туфайли очиладиган афзалликлар ва имкониятлардан самарали фойдаланиш уларни республикада олий ўқув юртларининг миллий ва маҳаллий эҳтиёжларига мослаштиришни талаб қилади.

Бугунги кунда иқтисодиёт соҳасидаги бакалаврнинг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар жуда юқоридир. Бу талабларга Миллий таълим моделига мос равишда жавоб бера олиш учун олий ўқув юртларида кенг қўламли комплекс чора – тадбирлар амалга оширилмоқда. Бунда таълим жараёнини илғор педагогик ва ахборот технологияларини жорий қилиш асосида талабаларнинг билим олиш фаолигини кучайтиришга қаратишни чуқурлаштириш катта аҳамиятга эгадир.

Бу йўналишда сўнгги йилларда ривожланган хорижий мамлакатларда катта ютуқларга эришилди. Бу мамлакатларда ўқувчига йўналган олий таълим мазмуни концепцияси фаол амалга оширилмоқда.

Бу концепциянинг ўзига хос хусусияти шундаки, у ўқитиш жараёнининг самарадорлигини турли восита ва усулларни қўллаш орқали сезиларли даражада орттиришга қаратилган. Бунда ўқувчининг шахсий жиҳатлари, тўплаган билим ва тажрибалари ҳисобга олинади, ўзи эса таълим жараёнининг марказида бўлади. Ўқув дастурлари, ўқитиш усуллари, амалиёти ва воситалари жиддий қайта ишлаб чиқилади. Янги ўқув – услубий материаллар ўқувчиларни чуқур билим, коммуникация кўникмалари ва қобилиятларига эга бўлган, мустақил ижодий ва танқидий фикрлай оладиган, ижтимоий муаммоларни таҳлил қила оладиган, жамият олдида турган муаммоларнинг ечимларини излаб топа оладиган ва улардан фойдалана оладиган фуқаролар қилиб тарбиялашни таъминлашга қаратилмоқда.

Бунда энг муҳим янги ахборот технологиялари ўқув жараёни ва илмий – тадқиқот фаолиятига тўғридан – тўғри

киритиб қўйилган эмас, балки узвий интеграцияланган. Ҳозирги кунда исталган олий ўқув юртида янги ахборот—коммуникация технологиялари ёрдамида тизимлаштирилган улкан миқдордаги турли хил маълумотлар омбори бор.

Талабаларнинг ўқув фаолиятини жонлантириш, касбий фаолиятда асосли қарорлар қабул қилиш кўникмалари ва билимларини шакллантириш, муайян фан бўйича берилган ўқув материалларини яхшироқ ўзлаштиришга имкон яратиш мақсадида турли усуллардан (ишбилармонлик ўйинлари, муайян вазиятли топшириқларни ечиш амалиёти, мультимедиа, гиперматнли электрон дарсликлар ва ўқув дастурлари, ўқув фирмаларида устамон тренинг ва синовлар ва ҳоказо) фойдаланилади.

Хорижий мамлакатлар тажрибасидан яна бир бор иқдор бўлишимиз мумкинки, ўқувчига йўналган таълим тизимини таъминлашнинг энг муҳим шарти замонавий талаблар даражасида ёзилган сифатли ўқув материалларининг мавжуд бўлишидир.

Ҳозирги кунда республикада бу соҳадаги вазият шундайки, чоп этилган ва нашр қилинаётган анъанавий дарсликлар ва ўқув қўлланмаларининг аксарияти ўқув фанини ташкил қилишнинг анъанавий шакли бўйича таркиблаштирилганлигича қолиб келмоқда. Шу сабабдан уларда талабада ижодий изланиш, англаш, таъқидий фикрлаш ва назарий материални амалда татбиқ қилиш, мустақил ишлаш қобилиятини тарбиялаш имконияти чекланган.

Замонавий ўқув материалларини ишлаб чиқиш йўлларини излаш билан машғул бўлаётган мутахассислар баъзан бир томонлама фикр юритадилар. Масалан, баъзи мутахассислар асосий эътиборни нашриёт усулида чоп этилаётган анъанавий дарсликлар ва ўқув қўлланмаларнинг ахборот—мазмун моҳиятини такомиллаштириш кераклигига қаратмоқдалар. Бошқалар эса замонавий ўқув материалларини ишлаб чиқиш йўлларини электрон дарсликлар яратиш технологияларига ўтишдан изламоқдалар, бундай дарсликларнинг афзалликларини санаб ўтиб, уларнинг янги функционал имкониятларига катта эътибор бермоқдалар.

Бизнингча, дарсликнинг мазмуний қийматини асос қилиб олиб, анъанавий ва электрон дарсликларни бир—бирига қарши қўймаслик зарур. Дарҳақиқат, бутунги кунда Интернетда мавжуд бўлган электрон дарсликларнинг кўпчилиги асосан дарсликнинг анъанавий тузилишига асосланган бўлиб, расмлар билан безатилган матндангина иборат (баъзи ҳолларда бир нечта гиперҳаволалар ҳам учрайди). Агар дарслик ўқув жараёнида ёрдамчи материал сифатида иштирок этса, бундай таркиб талабга

жавоб бериши мумкин, ammo у ўқитиш жараёнини жонлантириш учун етарли эмас, чунки бунда электрон нашрнинг бошқа функционал имкониятларидан тўла фойдаланилмаган. Электрон дарсликларнинг кенг функционал имкониятлари ўз-ўзича, муайян мақсад ва йўналишсиз шаклда амалга ошириш талабанинг билим олиш фаолиятини фаоллаштирувчи замонавий ўқув адабиётини яратиш вазифасини ҳал қила олмайди.

Электрон дарсликларда бир қатор ҳолларда анъанавий дарслик таркибий тузилмасининг сақланиб қолишига асосий сабаб уларда электрон нашр концепциясининг йўқлиги, ўқув материалнинг услубий жиҳатдан пухта ўйланмаган тарзда берилиши бўлиб, бунда талабаларнинг мустақил ишлаш имкониятлари биров чекланган бўлади.

Бу маънода дарсликлар ва ўқув—услубий материалларнинг мазмуни, матни ва ифода шакли уларнинг анъанавий ёки электрон тарзда нашр қилинишидан қатъий назар энг устувор аҳамиятга эга бўлади. Ҳар қалай, тан олиш керакки, компьютер ахборот технологиялари таълимни жонлантира оладиган ўқув материалларини яратиш вазифаларини ҳал қилишни сезиларли даражада осонлаштиради. Бу фикримизнинг исботи сифатида кенг тарқалган WWW—технологиялар ёрдамида ишлаб чиқилган электрон дарсликларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Бу дарсликлар тизимли ташкил қилинган гиперматндан иборат бўлиб, унга тасвирлар, билимларни текшириш механизми, ёрдамчи маълумотлар, назариядан ташқари, бир қатор амалий ишларни амалга оширишга имкон берадиган имитация моделлари киритилган.

Электрон дарсликнинг афзалликлари таълим олувчига қаратилган ўқитиш жараёни талабларига жавоб бера олиши учун улар етарли савияда тайёрланган бўлиши керак.

Ҳар бир электрон дарслик ўқитиш мақсадлари, фан соҳасининг ўзига хос хусусиятлари, тингловчиларнинг тайёргарлик даражаси, уларнинг ёши ва руҳий—физиологик жиҳатлари ҳамда фойдаланилаётган технология базаси билан тавсифланади. Шунга мос равишда электрон дарсликнинг мазмуни, тузилиши, баён қилиш услуби, безатилиши, ундаги топшириқлар ва умуман ўқитиш жараёнининг ташкилий жиҳатлари белгилаб олиниши лозим.

Электрон дарсликларни яратишда барча электрон дарсликларга хос бўлган хусусиятлар ва телекоммуникация муҳитининг хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Бундан ташқари, фақат танланган технологик воситаларга эмас, балки биринчи навбатда танланган ўқитиш моделининг мақсад ва вазифаларига асосланиш зарур.

Юқорида айтиб ўтилган фикрларга кўра, электрон дарсликларни тузишда ўқитиш жараёнини фаоллаштиришга қаратилган таркибий қисмлардан кенг фойдаланишга биринчи навбатда эътибор қаратиш лозим. Булар қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- материалларни қисқача баён қилишнинг қулай ва услубий жиҳатдан мукамал тузилишини, танлаб ўқишни, тез эскирадиган ахборотлар — масалан, қонуний ва меъёрий — ҳуқуқий ҳужжатларни тезкор янгилаб туришни таъминлайдиган мустақил модуллар бўйича таркибланган, матн гиперҳаволалар тизимига эга бўлган матн;

- услубий жиҳатдан асосланган нисбатларда тасвирлар, овоз, ҳаракат ва бошқа жиҳатлар билан бойитилган матн. Бундай матн материалларни яхшироқ ўзлаштириш, яққоликни таъминлаш, ўқитиш жараёнини жонлантиришга кўмаклашади;

- қулай бошқариш тизими (матн бўйлаб эркин ҳаракатланиш, бевосита бир китобнинг матни бўйлаб ёки кўплаб китоблар ва ҳужжатлар ичидан турли хил маълумотларни, мундарижа, алифбо кўрсаткичи, киритилган ифода бўйича қидириш, қидирув натижаларини сақлаб қўйиш, асосий жойларни ажратиб кўрсатиш, матнга турли белгилар киритиш ва бошқа имкониятлари);

- ўқув ишбилармонлик ўйинлари ва имитация моделларининг имкониятларидан фойдаланишга имкон берадиган интерфаол элементлар;

- дастлабки маълумотлари турлича бўлган ҳамда топилган ечимларни таҳлил қилиш имконияти кўзда тутилган ўқув топшириқлари;

- материални ўзлаштириш, унинг қандай тушунилганлиги ва англаб олинганлигини текширишга қаратилган топшириқлар ҳамда уларга тегишли изоҳлар ва мисоллар;

- ўзлаштирилган билим ва кўникмаларни муайян муаммоларни ҳал қилишда мустақил қўллашни талаб қиладиган топшириқлар;

- талабаларнинг фаол иштирокини талаб қиладиган амалий ишлар, уларни бажаришга оид изоҳлар, тавсиялар, ҳисоб — китоблар, ишлаб чиқаришдаги вазиятлар;

- фан бўйича маълумотсифат материаллар;

- дарслик саҳифаларидан бевосита интернетдаги ресурсларга ўтиш элементлари; кенгроқ ахборот олиш учун ҳаволалар, ўтишлар ва манзиллар;

- материаллар, талаблар ва иложи бўлса, дарсликка

интеграцияланган ва мавзу—модуларга бириктирилган жорий, оралиқ ва якуний назорат жараёнлари.

Ҳар бир фан билимларнинг махсус соҳасини акс эттиради ва ўқитишни фаоллаштириш учун энг мақбул компьютер дастурларидан фойдаланиш зарур. Иқтисодий фанларни ўқитишда фойдаланиш мумкин бўлган компьютер воситалари эса жуда кўпдир. Бундай воситалар қаторига Microsoft Excel электрон жадваллари, корхоналарнинг амалий фаолиятида фойдаланиладиган махсус дастурлар, компьютерлаштирилган ишбилармонлик ўйинлари, фирмалар фаолиятининг имитаторлари, бухгалтерия ва солиқ ҳисобини юритувчи дастурлар, математик ҳисоб—китобларни бажариш, маълумотларни статистик таҳлил қилиш дастурлари, социологик тадқиқот анкеталари натижаларини қайта ишлаш ва бошқа шу каби маълумотсифат—ахборот тизимлари ва бошқа кўпгина шунга ўхшаш воситаларни киритиш мумкин.

Уларни электрон дарсликларга интеграциялаш лозим. Бу ерда интерфаолликни технологик таъминот даражасида амалга ошириш муҳимдир.

Кўплаб талабларга жавоб бериши керак бўлган замонавий ўқув адабиётларини яратиш имкониятлари санаб ўтилган таркибий қисмлар билан чекланмайди. Аммо, бизнингча бир нарса шубҳасиздир: талабаларни ўқитишни фаоллаштириш элементларини электрон дарсликларга киритишни кенгайтиришга аввал бошдан етарлича эътибор берилмаса, бу ўқитиш мазмунини замонавий талаблар асосида янгилаб боришга тўсқинлик қилиб, охир—оқибатда талабаларни ўқитишнинг сифатига салбий таъсирини ўтказмай қолмайди.

ХУЛОСА

Ҳурматли китобхон, эътибор берган бўлсангиз керак, ушбу китобда дарсликнинг тузилиши, унинг мазмуни, графиклар, жадваллар, расмлар ва бошқа элементларга оид "қатъий" тавсиялар йўқ. Бу тасодиф эмас. Олий ўқув юрғларига таълимнинг таркиби, шакли ва усулларига ҳамда таълим жараёнига вариативлик ва муқобилликни кенгроқ жорий қилишга оид берилган муайян ҳуқуқларга кўра, муаллиф ўзига хос дарслик ёки ўқув қўлланма яратиш имкониятига эга. Бу жиҳатдан қараганда қандай дарсликни ёзишни танлаш имконияти бор: муаммоли ўқитиш назариясига асосланган муаммоли дарслик; бошқа моделларнинг айрим таркибий қисмларини ўзида мужассам қилган универсал ёки ўқув материални баён қилишда мутлақо бошқа илмий — услубий ёндашувга асосланган бошқа бирор хил дарслик ёзиш мумкин. Шунинг учун ҳам, ўқув адабиётидаги материалларни баён қилиш характериға қатъий талаблар қўйиб, муаллифни ўзига хослик ва концептуал мустақилликдан (Давлат таълим стандартлари талабларига риоя қилиш шарти билан) маҳрум қилиш мумкин эмас.

Ушбу китобда китобхон уни қизиқтирадиган баъзи саволларға жавоб тополмаганлигини оддиндан тасаввур қиламан. Масалан, китобда ўқув адабиётларини нашр этиш ташкилий механизмини ёритиб берадиган материал йўқ. Муаллиф учун ташкилий масалаларни ҳал қилиш муҳим аҳамият касб этади. Бу муносабатда у тушунарли ҳолда баён этилган, китобни нашр этиш ушбу босқичини босиб ўтишни энгилаштирадиган йўриқнома материали билан албатта таъминланиши лозим.

Ушбу китоб муаллифи эътибори эса асосан ўқув адабиётларининг янги авлодини таркибий — мазмуний жиҳатларига ҳамда иқтисодий йўналишдаги ўқув адабиётларига хос жиҳатларини очиб беришга мўлжалланган.

Шубҳасиз, замонавий ўқув адабиётлар муаммоларини ҳар томонлама ечиш ушбу соҳа мутахассисларидан турли тадқиқотлар ўтказишни талаб қилади. Олий иқтисодий таълим соҳасида, бизнинг фикримизча, келгусида иқтисодий фан йўналишлари ва уларға мос иқтисодий предметлар гуруҳлари

(молия предметлари, бошқаришга оид предметлари ва ҳоказо) кесимида қўшимча изланишлар олиб бориш мумкин ва мақсадга мувофиқдир. Бундай изланишлар ушбу фанлар ўқув материали жиҳатларини баён этиш услубларига нисбатан тавсиялар ишлаб чиқишга имкон яратади. Ва шу изланишларда, шубҳасиз, талайгина ўқув адабиётларини кўриб чиқиш лозим бўлади.

Ўқув адабиётларнинг янги авлодини яратиш вазифасининг ўзи ҳам статик, ўзгармас мақсад эмасдир. Бу фан ва иқтисодий воқелик тараққиёти билан бирга ўтадиган узлуксиз, доимо такрорланадиган жараёндир.

Электрон дарсликлар ҳақида гап кетса, уларни тайёрлаш ҳамда нашр этиш ва тарқатиш жараёни замонавий ахборот ва коммуникация технологиялари тақдим этувчи кенг имкониятларига таянган. Бу мавзу алоҳида кўриб чиқиш ва алоҳида китобга тааллуқлидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т.: Шарқ, 1998. — 64 бет.

2. Олий таълимнинг Давлат таълим стандарти. Асосий низомлар / Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августдаги 343—сон қарори билан тасдиқланган // Ўзбекистон Республикаси Қарорлар тўплами, 2001. — № 15—16. — 104—банди.

3. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури амалда: Олий таълим тизимининг меъёрий хужжатлари / С.С. Фуломов таҳрири остида; Тузувчилар: Б.Х.Рахимов, Ш.Д. Жонбоев, О.С. Бухоров ва бошқ. // — Т.: Шарқ, 2001. — 672 бет.

4. «Узлуксиз таълим тизими учун ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш Концепцияси»ни тасдиқлаш тўғрисида: Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмиталарининг 2002 йил 7 март, 71/44/22—сонли қўшма буйруғи. // Олий таълим: Меъёрий хужжатлар тўплами / академик С.С. Фуломов таҳрири остида; Тузувчилар: Ш.А. Аюпов, Б.Х. Рахимов ва бошқ. — Т.: Шарқ, 2003. — 392—403—б.

5. Об одобрении методики развития критического (аналитического) мышления в системе высшего образования: Приказ Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан № 171 от 10 июня 2002 года // Олий таълим: Меъёрий хужжатлар тўплами / академик С.С. Фуломов таҳрири остида; Тузувчилар: Ш.А. Аюпов, Б.Х. Рахимов ва бошқ. — Т.: Шарқ, 2003. — 465—477—бетлар.

6. Антонова С.Г. и др. Редакторская подготовка изданий: Учебник / Антонова С.Г., Васильев В.И., Жарков И.А., Коланькова О.В., Ленский Б.В., Рябинина Н.З., Соловьев В.И.; Под общ. ред. Антоновой С.Г., д.ф.н. — М.: Изд—во МГУП, 2002. — 468 с.

7. Валгина Н.С. Теория текста: Учебное пособие. — М.: Изд—во МГУП "Мир книги", 1998. — 210 с.

8. Вербицкая Л. Гуманитарное образование в современной России // Высшее образование в России. — 1996. — № 1. — С. 79—84.

(молия предметлари, бошқаришга оид предметлари ва ҳоказо) кесимида қўшимча изланишлар олиб бориш мумкин ва мақсадга мувофиқдир. Бундай изланишлар ушбу фанлар ўқув материали жиҳатларини баён этиш услубларига нисбатан тавсиялар ишлаб чиқишга имкон яратади. Ва шу изланишларда, шубҳасиз, талайгина ўқув адабиётларини кўриб чиқиш лозим бўлади.

Ўқув адабиётларнинг янги авлодини яратиш вазифасининг ўзи ҳам статик, ўзгармас мақсад эмасдир. Бу фан ва иқтисодий воқелик тараққиёти билан бирга ўтадиган узлуксиз, доимо такрорланадиган жараёндир.

Электрон дарсликлар ҳақида гап кетса, уларни тайёрлаш ҳамда нашр этиш ва тарқатиш жараёни замонавий ахборот ва коммуникация технологиялари тақдим этувчи кенг имкониятларига таянган. Бу мавзу алоҳида кўриб чиқиш ва алоҳида китобга тааллуқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т.: Шарқ, 1998. — 64 бет.

2. Олий таълимнинг Давлат таълим стандарти. Асосий низомлар / Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августдаги 343—сон қарори билан тасдиқланган // Ўзбекистон Республикаси Қарорлар тўплами, 2001. — № 15—16. — 104—бади.

3. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури амалда: Олий таълим тизимининг меъёрий ҳужжатлари / С.С. Фуломов таҳрири остида; Тузувчилар: Б.Х.Рахимов, Ш.Д. Жонбоев, О.С. Бухоров ва бошқ. // — Т.: Шарқ, 2001. — 672 бет.

4. «Узлуксиз таълим тизими учун ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш Концепцияси»ни тасдиқлаш тўғрисида: Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмиталарининг 2002 йил 7 март, 71/44/22—сонли қўшма буйруғи. // Олий таълим: Меъёрий ҳужжатлар тўплами / академик С.С. Фуломов таҳрири остида; Тузувчилар: Ш.А. Аюпов, Б.Х. Рахимов ва бошқ. — Т.: Шарқ, 2003. — 392—403—б.

5. Об одобрении методики развития критического (аналитического) мышления в системе высшего образования: Приказ Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан № 171 от 10 июня 2002 года // Олий таълим: Меъёрий ҳужжатлар тўплами / академик С.С. Фуломов таҳрири остида; Тузувчилар: Ш.А. Аюпов, Б.Х. Рахимов ва бошқ. — Т.: Шарқ, 2003. — 465—477—бетлар.

6. Антонова С.Г. и др. Редакторская подготовка изданий: Учебник / Антонова С.Г., Васильев В.И., Жарков И.А., Коланькова О.В., Ленский Б.В., Рябинина Н.З., Соловьев В.И.; Под общ. ред. Антоновой С.Г., д.ф.н. — М.: Изд—во МГУП, 2002. — 468 с.

7. Валгина Н.С. Теория текста: Учебное пособие. — М.: Изд—во МГУП "Мир книги", 1998. — 210 с.

8. Вербицкая Л. Гуманитарное образование в современной России // Высшее образование в России. — 1996. — № 1. — С. 79—84.

9. Гречихин А.А., Дреус Ю.Г. Вузовская учебная книга: типология, стандартизация, компьютеризация: Учебно – методическое пособие. – Издательства: Логос, Московский государственный университет печати. – 2000. – 256 с.

10. Кичик бизнесни бошқариш: Ўқув қўлланма / М.С. Қосимова, Б.Ю. Ходиев, А.Н. Самадов, У.С. Мухитдинова. – Т.: Ўқитувчи, 2003. – 240 б.

11. Книга для авторов: Как создать и издать книгу лучше, быстрее, дешевле / Редактор – составитель О.И. Слуцкий. – М.: Издательский Дом “Дашков и К°”, 2001. – 384 с.

12. Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т. (Пер. с англ.). Т.1 – Таллинн: АО Римол, 1993. – 400 с.

13. Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т. (Пер. с англ.). Т.2 – Таллинн: АО Римол, 1993. – 400 с.

14. Маркетинг тадқиқотлари: Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма // и.ф.д., проф. Ж.Ж. Жалоловнинг ум. тахр. остида. – Т.: ТДИУ, 1999. – 154 б.

15. Микроиқтисодиёт: Олий ўқув юртлари учун дарслик / С.С. Фуломов, Р.Х. Алимов, Б.Т. Салимов ва бошқ. – Т.: Шарқ, 2001. – 320 б.

16. Памятка автору вузовской литературы: [Электронный документ]. – (http://www.izdat.msiu.ru/pam_2004.doc). Проверено 15.01.2004.

17. Паронджанов В. Учебник XXI века: он может быть эффективнее в 8000 раз: [Электронный документ]. – (<http://archive.1september.ru/upr/1999/upr36.htm>). Проверено 02.04.2003.

18. Степанов В. Интернет в профессиональной информационной деятельности: [Электронный документ]. – (<http://textbook.openweb.ru/index.html>). Проверено 08.02.2004.

19. Технический анализ для начинающих (Серия “Reuters для финансистов”) / Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2001. – 184 с.

20. Тюрина Л. Вузовский учебник сегодня и завтра // Высшее образование в России. – 1998. – № 1.

21. Учебник: десять разных мнений: Сборник статей / Сост. Evaldas Vakonis. – Вильнюс, 2000.

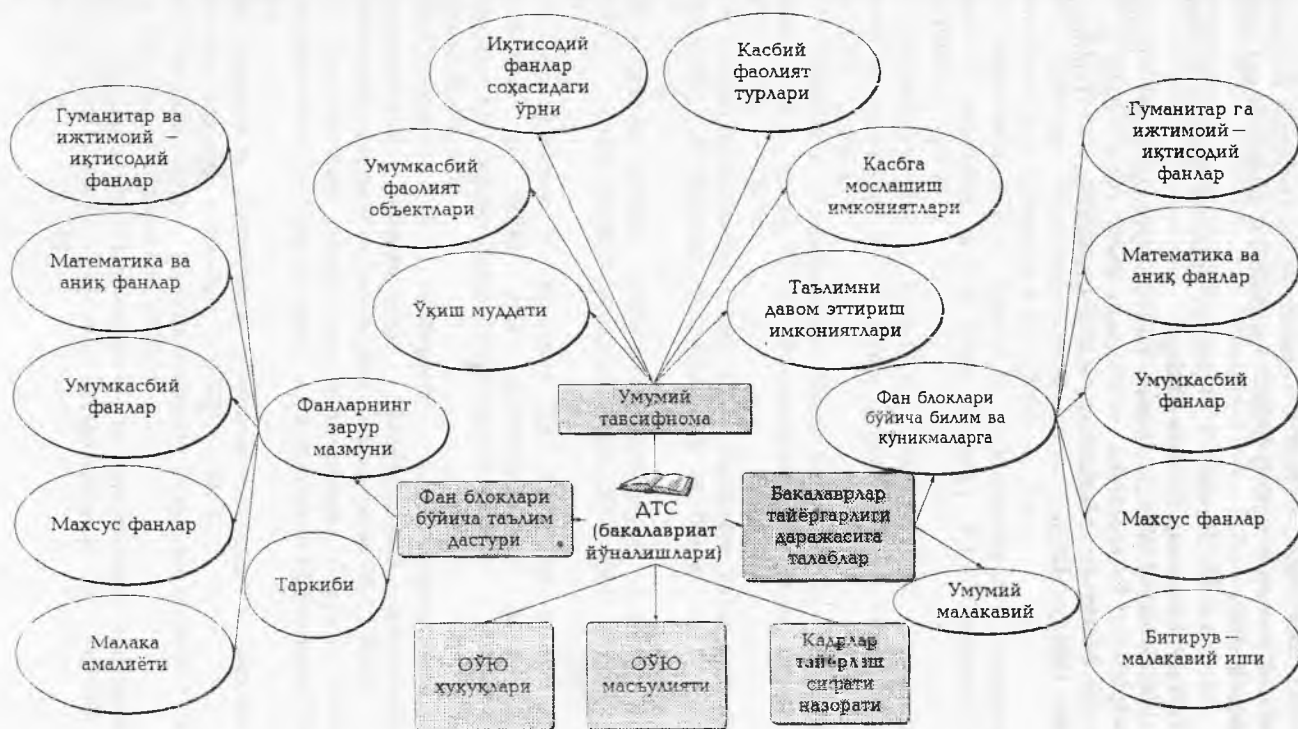
22. Шадриков В. Структурно – содержательные реформы и качество образования // Высшее образование в России. – 1996. – № 1. – С. 65 – 75.

23. Falk Pngel. UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. Georg Ekkert Institute for International Textbook Research, 1999.

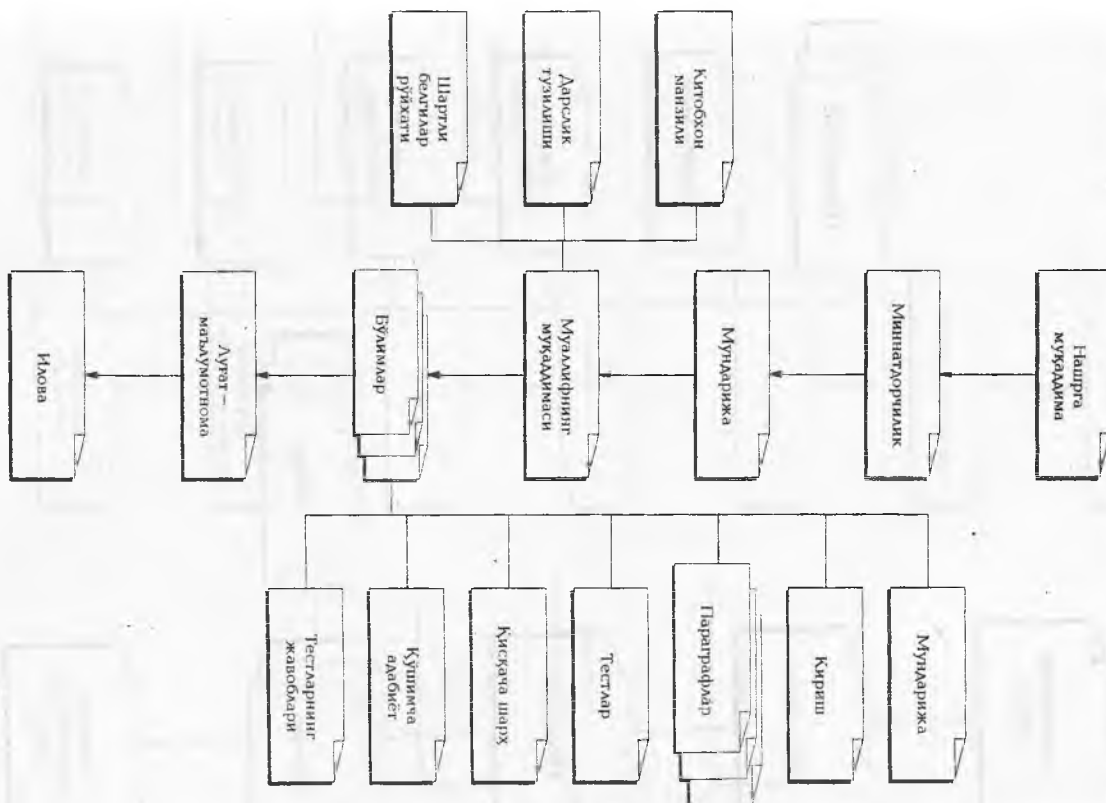
24. Sykes D., Hansen V., Codsí E. Business Studies Preliminary. — Sydney: Longman, 2001. — 358 p.

25. Beazden W.O., Ingram Th.N., Loforge R.W. Marketing Principles and Perspectives. — Chicago: Irwin, 1995. — 831 p.

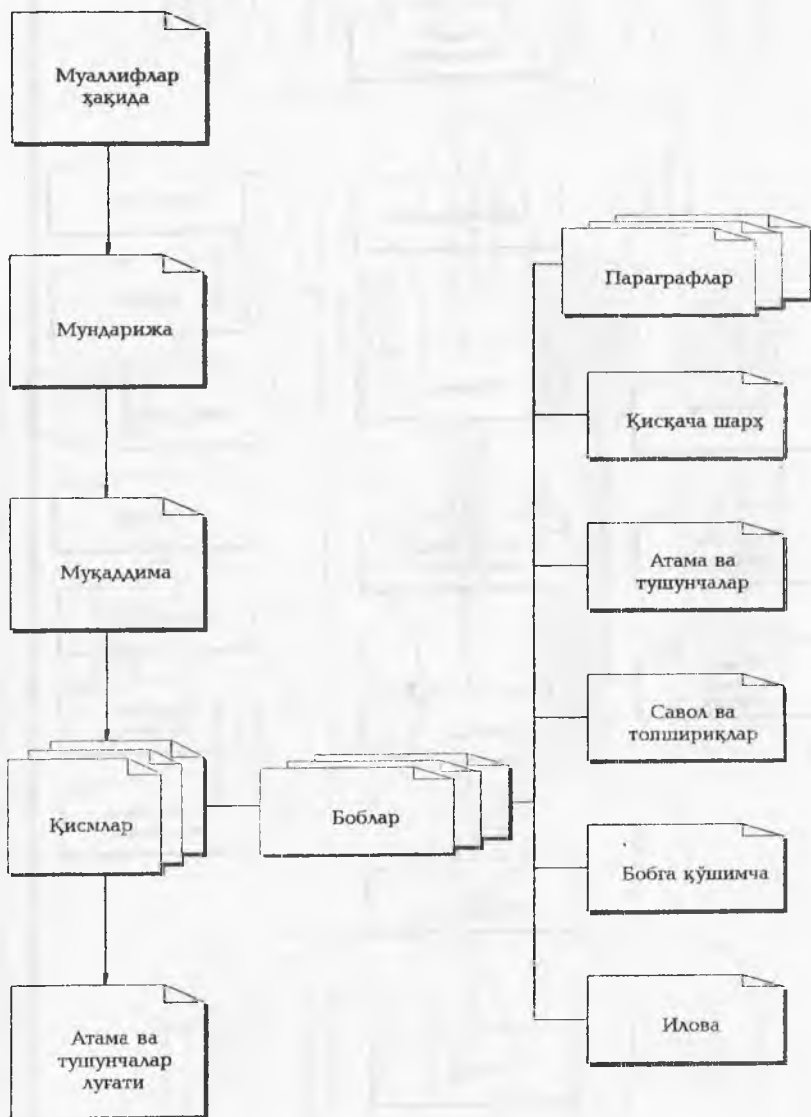
26. Martin C. Marketing: An Introduction. — London: Pan Books, 1991. — 339 p.

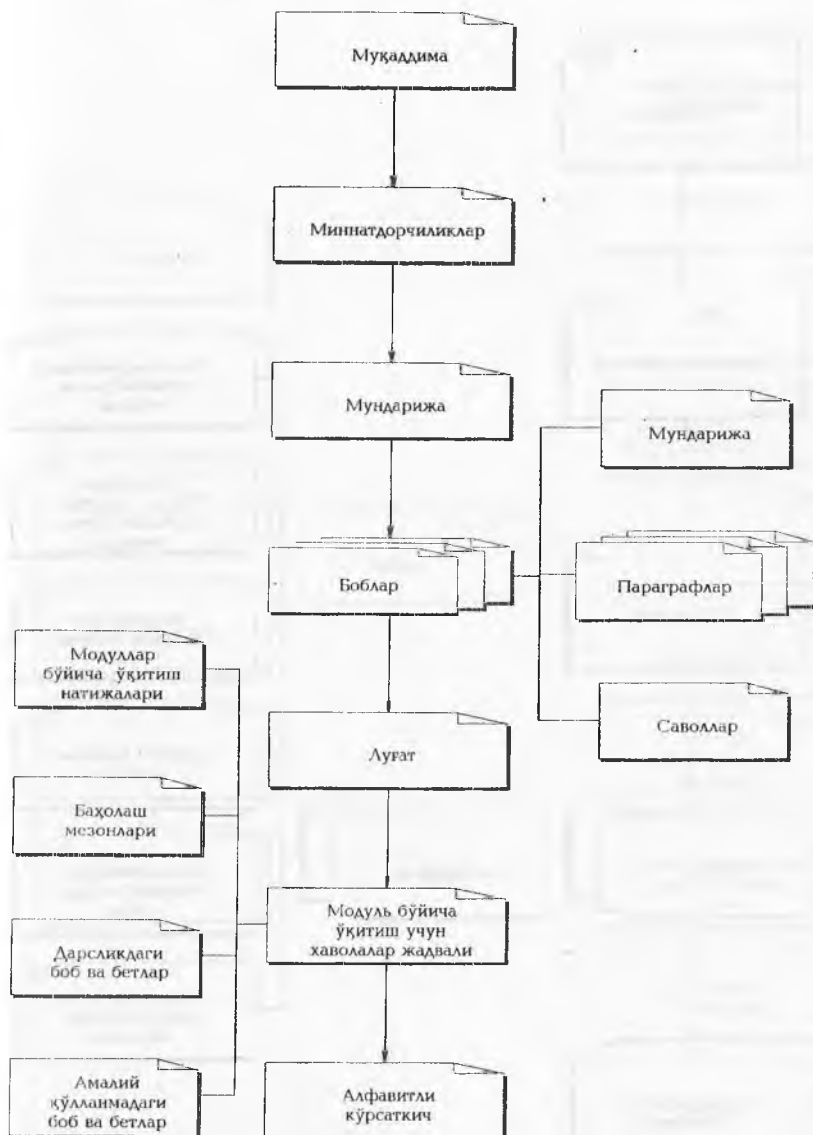
1. Материали бўлим ва параграфларга тақсимланган дарслик таркиби

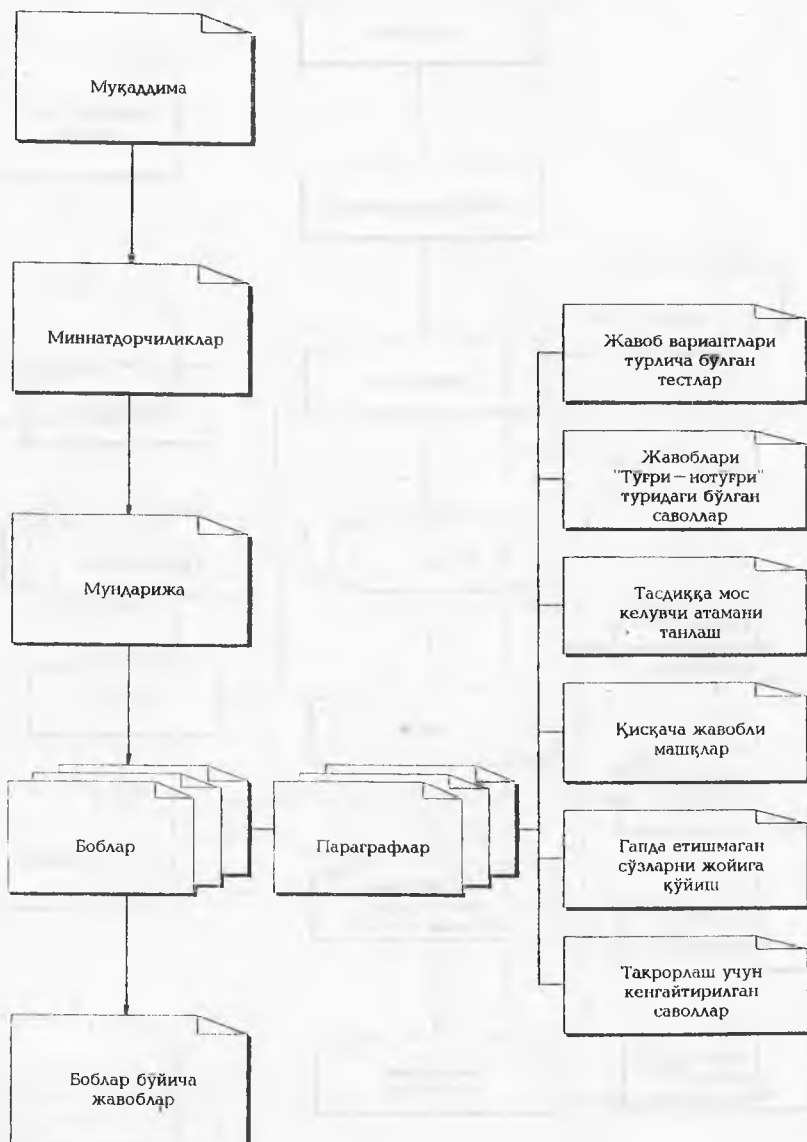
2. Материали қисм, боб ва параграфларга тақсимланган ўқув адабиёти тарқиб

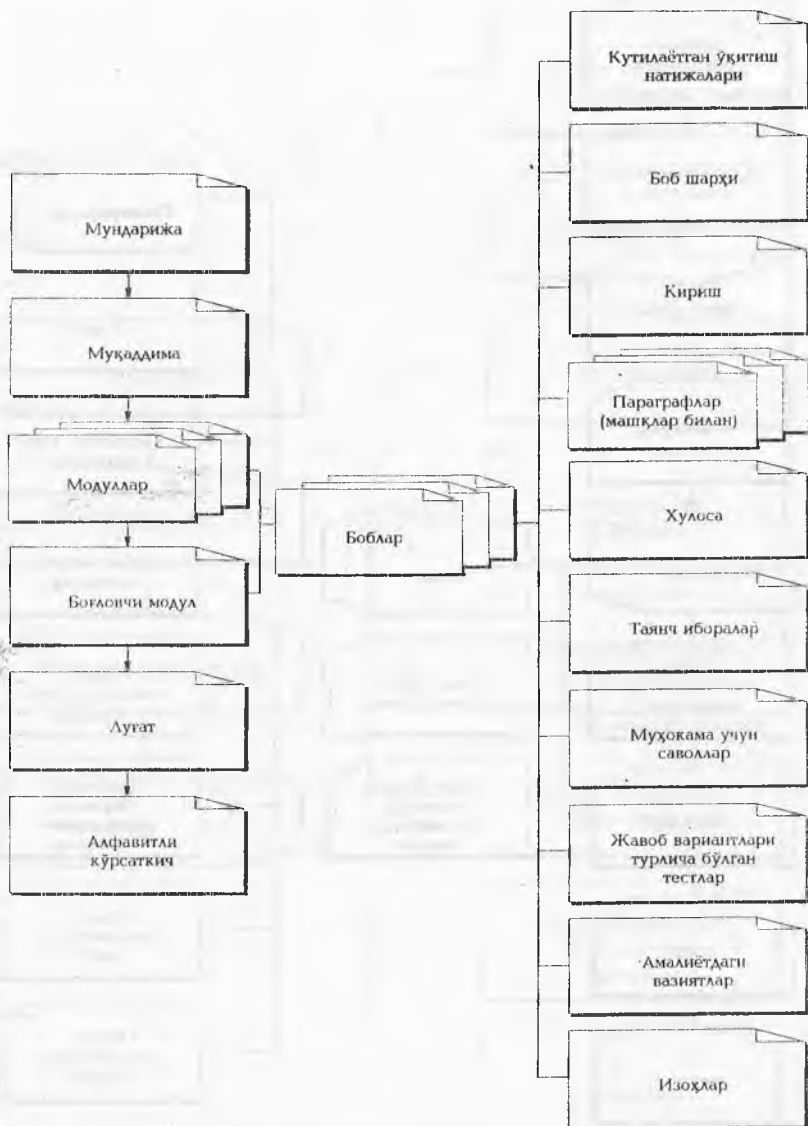
3. Модул бўйича ўқитиш учун ўқув адабиёти (дарслик) таркиби

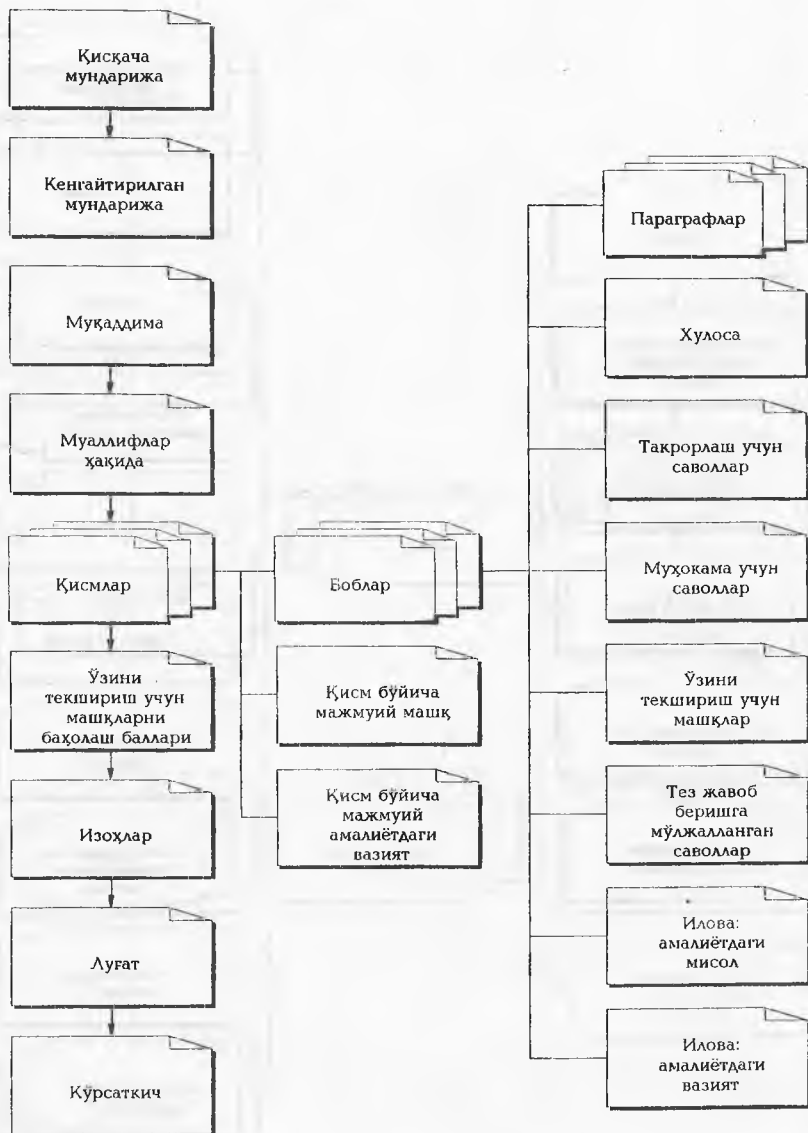
4. Модул бўйича ўқитиш учун ўқув адабиёти (амалий қўлланмаси) таркиби

5. Модул бўйича ўқитиш учун мажмуий ўқув қўлланмаси таркиби

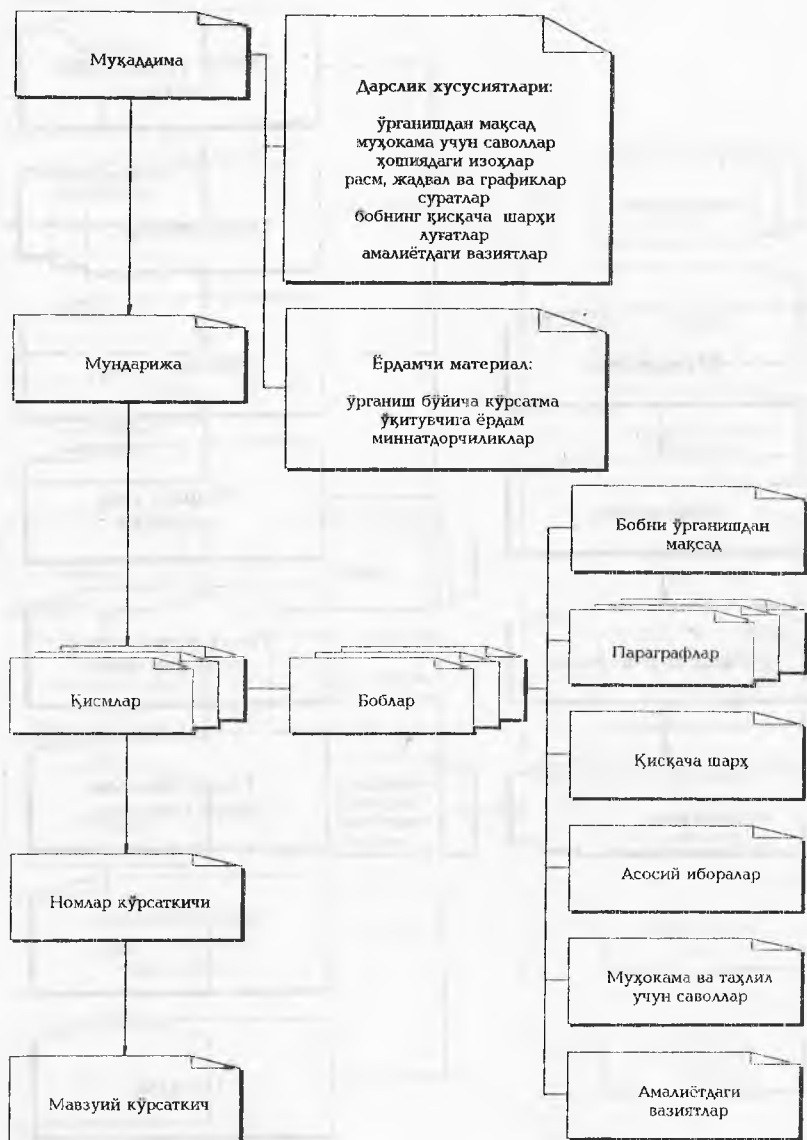
6. Ҳар бир қисм ва боби турли савол ва машқлар билан тўлдирилган ўқув адабиёти

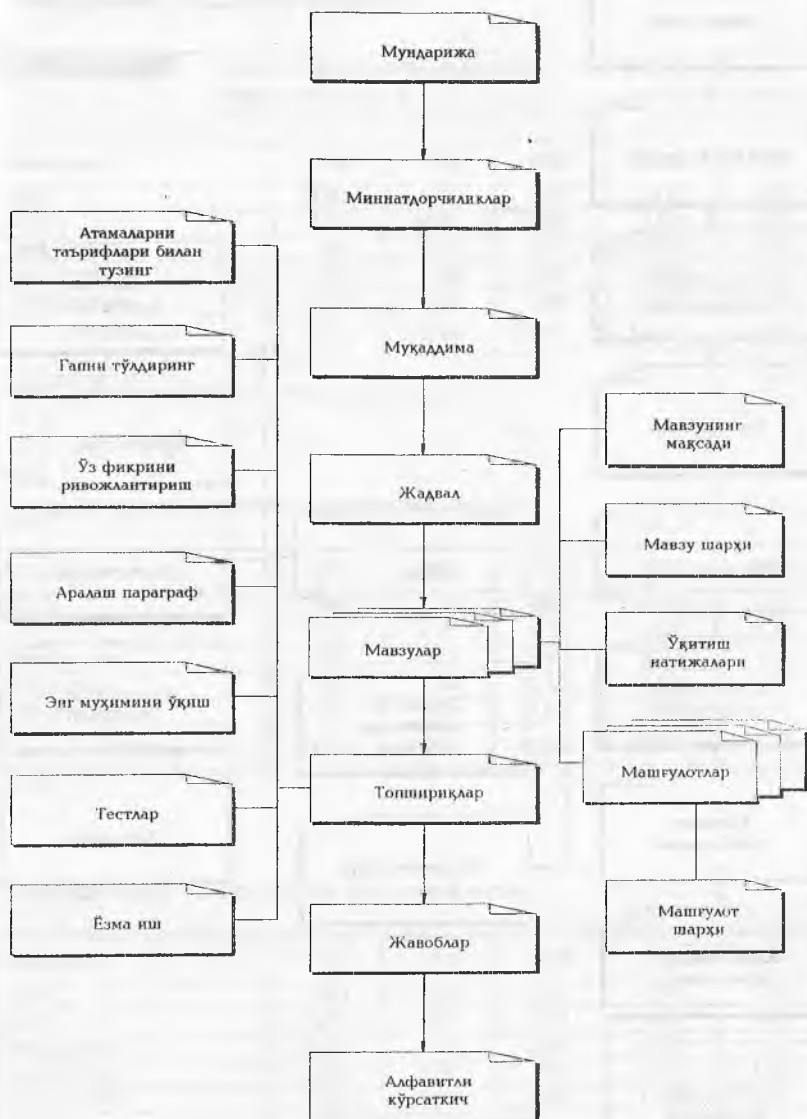
7. Ҳар бир боби турли саволлар билан тўлдирилган ўқув адабиёти таркиби

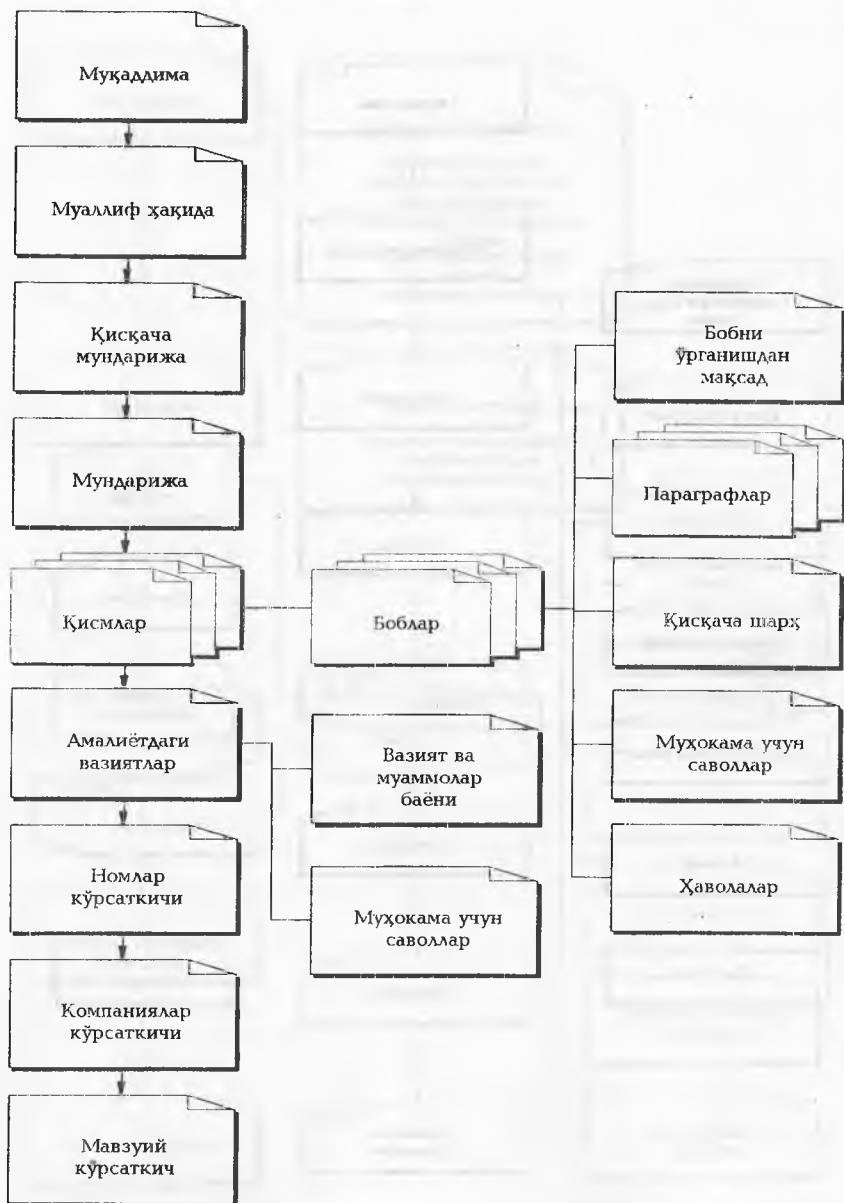
8. Ҳар бир боби турли саволлар ва амалиётдан вазиятлар билан тўлдирилган ўқув адабиёти таркиби

9. Ҳар бир мавзу турли тошшириқлар билан тўддирилган ўқув адабиёти таркиби

10. Амалиётдаги вазият ва муаммоларни таҳлил ва муҳокама қилиш машқлари берилган китоб таркиби

1. Жадвалнинг анъанавий варианты

4.1 – ЖАДВАЛ

Етакчи мамлакатларда пахта толаси ишлаб чиқариш, млн. т

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

МАНБА: Cotton World Statistics. ICAC, 2002, august

2. Охири сатри ажратиб кўрсатилган жадвал

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

3. Атрофи жуфт ромка билан ўралган жадвал

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

4. Қисмлари уфқий ажратилган жадвал

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

5. Сатрлари уфқий ажратилган жадвал

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

6. Устки ва ён сарлавҳаси ҳамда якуний сатри ажратиб кўрсатилган жадвал

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

7. Уст сарлавҳаси бўялган ва охириги сатри ажратилган жадвал

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

8. Уст сарлавҳаси ва якуний сатри турлича бўлган жадвал

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

9. Устунлари ажратилган жадвал

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

10. Уст сарлавҳаси ва якуний сатри бўйб ажратилган жадвал

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

11. Уст сарлавҳаси бўйб ажратилган жадвал

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

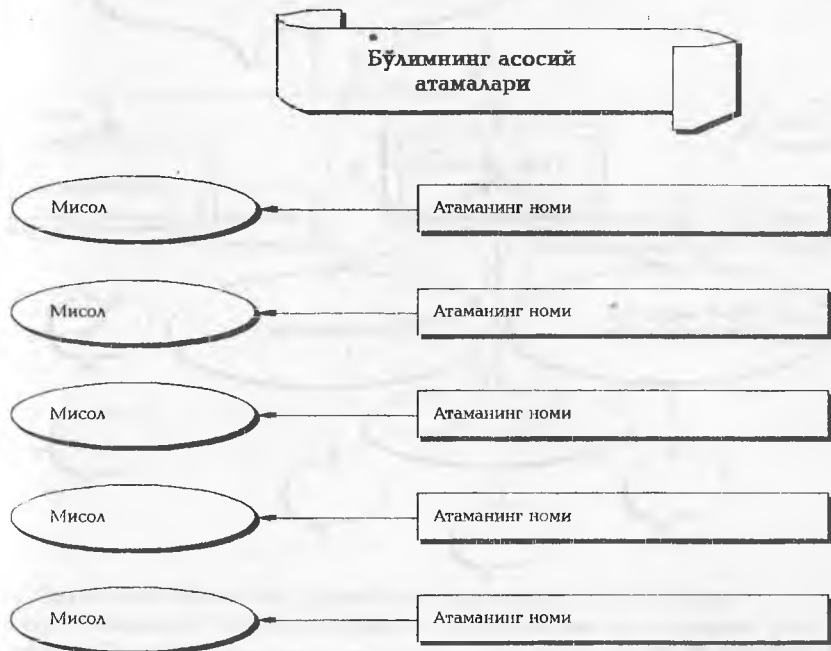
12. Алоҳида сатри ажратиб кўрсатилган жадвал

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

13. Устунлари бўяб ажратилган жадвал

Мамлакат	1995	1996	1998	2000	2001
АҚШ	3,80	4,10	3,03	4,00	4,42
ХХР	4,70	4,20	4,50	3,90	5,32
Ҳиндистон	2,80	3,02	2,70	2,70	2,68
Покистон	1,80	1,50	1,40	1,60	1,85
Ўзбекистон	1,24	1,06	1,00	1,00	1,05
Жами	14,34	13,88	12,63	13,20	15,32

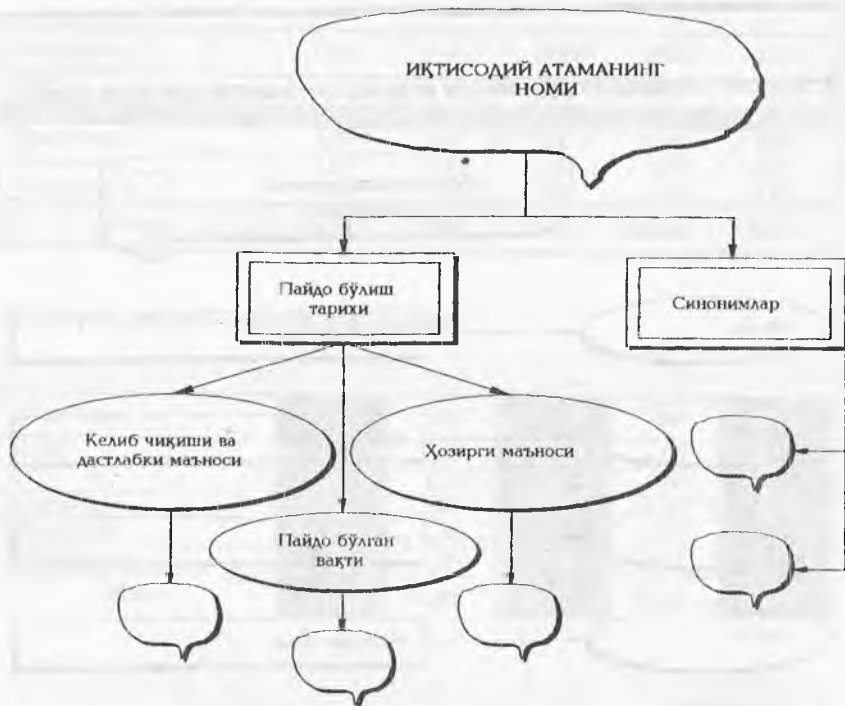
1. Асосий атамаларни бўлимнинг охирида жойлаштириш учун андоза

2. Даврий иқтисодий жараёнларни акс эттириш учун андоза

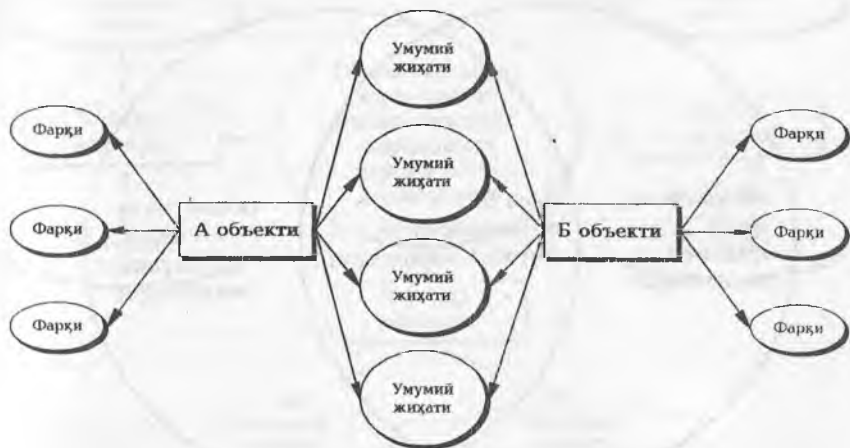
3. Муҳим иқтисодий атамани тавсифлаш учун андоза

4. Иқтисодий жараённинг ривожланиш омилларини акс эттириш учун андоза

5. Иқтисодий объектлар (ҳодисалар, жараёнлар, усуллар)нинг таққосланадиган умумий ва фарқли тавсифларини акс эттириш учун андоза, 1 – вариант

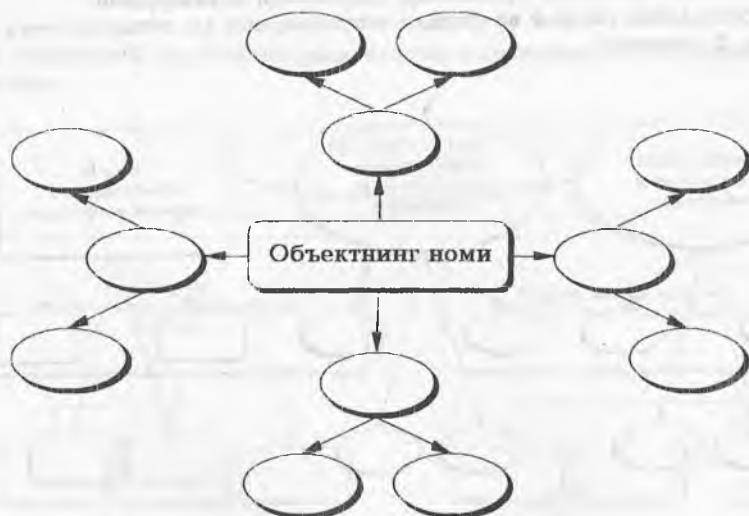
6. Иқтисодий объектлар (ҳодисалар, жараёнлар, усуллар)нинг таққосланадиган умумий ва фарқли тавсифларини акс эттириш учун андоза, 2 – вариант

7. Иқтисодий объектлар (ҳодисалар, жараёнлар, усуллар)нинг таққосланадиган умумий ва фарқли тавсифларини диаграмма шаклида акс эттириш учун

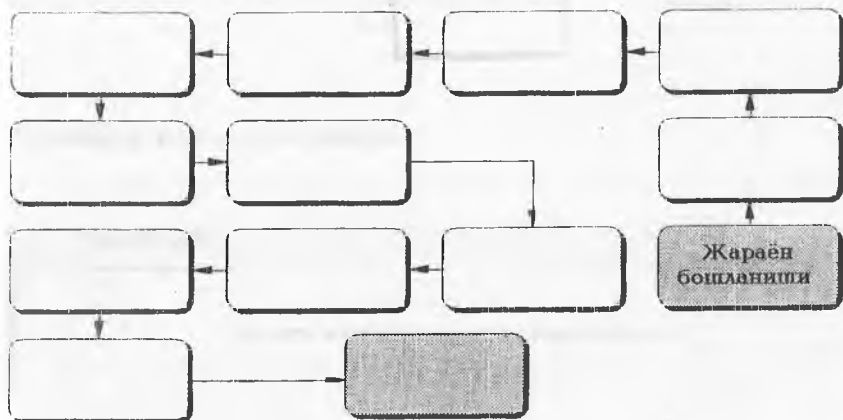
8. Объект (тизим) таркибини кескин чегараларсиз акс эттириш учун андоза

9. Объект (тармоқ; иқтисодий, ишлаб чиқариш соҳаси) ривожланиши натижаларининг таъсирини акс эттириш учун андоза

10. Кетма – кетли иқтисодий жараённи ихчам акс эттириш учун андоза

11. Иқтисодий жараёнларнинг «сабаб – оқибат» жиҳатларини акс эттириш учун андоза

Бир сабаб бир неча оқибатларга эга

Бир неча сабаб бир оқибатга олиб келади

1. Мавзу, боб ва бўлимнинг номи учун матнга киритма

1 – МАВЗУ

Бу ерга мавзунинг номи жойлаштирилади

2. Мавзунинг ўрганишдан қўйлаётган натижалар учун матнга киритма

Асосий натижалар

Ушбу мавзунинг ўрганиш натижасида талаба қуйидагиларни билиши лозим:

-
-
-

3. Машқлар учун матнга киритма

Машқлар

Бу ерга машқлар матни жойлаштирилади

Машқлар

Бу ерга машқлар мағни жойлаштирилади

4. Саволлар ва машқлар жавоблари учун матнга киритма

Жавоблар

4 – бетдаги саволларнинг жавоблари

Бу ерга жавоблар ёзилади

Жавоблар

4 – бетдаги машқларнинг жавоблари

Бу ерга жавоблар ёзилади

5. Қўшимча маълумот ва адабиётлар рўйхати учун матнга киритма

Ахборот манбалари

Бу ерга қўшимча манбалар ва адабиётлар ёзилади

6. Тушунчанинг таърифи учун матнга киритма

Таъриф

Бу ерга тушунчанинг таърифи ёзилади

Бу ерга тушунчанинг таърифи ёзилади

7. Мисол келтириш учун матнга киритма

Мисол

Бу ерга мисолнинг матни ёзилади

8. Интернетдаги манзиллар учун матнга киритма

Интернетдаги манзил

Бу ерга қўшимча керакли маълумотни топиш мумкин бўлган веб – саҳифанинг манзили ёзилади

9. Саволлар учун маънага киритма

Бундай бўлсачи?

Бу ерга саволлар ёзилади

?

Саволлар

Бу ерга саволлар ёзилади

УЎЛАБ КЎРИНИ

??

Бу ерга саволлар ёзилади

САВОЛЛАР

Назорат саволлари

Бу ерга назорат саволлари ёзилади

10. Воқелиқдан олинган, баён қилинган фикрни аниқ тасдиқловчи маълумотлар учун матнга киритма.

Фактлар

Бу ерга маълумотлар ёзилади

11. Иқтибослар учун матнга киритма

Иқтибос

Машҳур кишиларнинг ноёб фикрларидан олинган иқтибослар ёзилади

12. Утилган бўлим, боб, мавзу ва параграфни умумлаштириш учун матнга киритма

Хулоса

Бу ерга хулоса ёзилади

ШАРҲ

Ўтилган материал шарҳи

Бу ерга шарҳ матни ёзилади

13. Луғат учун матнга киритма

Луғат

Бу ерга луғат атамалари ёзилади

14. Мавзу, бўлим ва боб бўйича якуний тошшириқлар учун матнга киритма

ШАРҲ

Атамаларни таърифлари билан тузинг

Гапни тугалланг

Шахсий фикрни ривожлантириш

Аралаш параграф

Энг муҳим жойларни ўқиш

Тестлар

ХОДИЕВ БАХОДИР ЮНУСОВИЧ

**Олий иқтисодий таълим тизими учун
замонавий ўқув адабиётлар яратиш:
янги стандарт талаблари, тузилиши, мазмуни**

**Тошкент Давлат иқтисодиёт университети
Илмий кенгаши томонидан босишга рухсат берилган**

Муҳаррир: М.Ваҳобова

Теришга берилди 07.03.2005.
Босишга рухсат берилди 26.04.2005.
Шартли босма табоғи 10,5.
Адади 500 нусха. Буюртма № 157

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва
жамият қурилиши академиясининг
«Академ – Хизмат» босмахонасида босилди.
700003, Тошкент ш., Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 45.

